

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

श्रीवररुचिविरचितः
प्राकृतप्रकाशः

श्रीवसन्तराजकृत सञ्जीवन्याख्यया टीकया
तथा
श्रीसदानन्दकृत सुबोधिण्याख्यया टीकया च
सनाथीकृतः

THE PRĀKRĪTA PRAKĀŚA
OF
VARARUCHI

With the 'Sañjivani' of Vasantarāja
AND
The 'Subodhini' of Sadānanda.

Edited with Introduction etc.,

BY

Batuk Nath Sharma, M. A., Sāhityopādhyāya,
AND
Baladeva Upādhyāya, M. A., Sāhitya S'āstrī,
Professors, Benares Hindu University.

*Published under the authority of the Government
of the United Provinces by the Superintendent
of Government Press, Allahabad.*

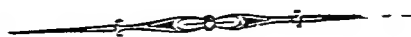
सूचीपत्रम्

पञ्चमः परिच्छेदः	(सुविधिः) १८५—२८३
षष्ठः परिच्छेदः	(तिङ्विधिः) २८४—३३०
सप्तमः परिच्छेदः	(धातुविधिः) ३३१—३९१
अष्टमः परिच्छेदः	(निपातविधिः) ३९२—४०५

सूत्राणां वर्णानुक्रमसूची

१—१४

प्राकृतप्रकाशः
पञ्चमः परिच्छेदः ।
अथ सुबोधिविधिरुच्यते ।

अत ओत् सोः ॥ १ ॥

सञ्जीवनी ।

अत इति पञ्चम्यन्तम् । अकारान्तात् प्रातिपदिकात् परस्य सुप्रत्ययस्य ओकारोदेशो भवति । इंदो चंदो इन्द्रचन्द्रयोः । भक्तारो कत्तारो भर्ता कर्ता । ऋत आरः सुपीति आरादेशः । सर्वत्र ओत्वे कृते कचिदपि लोप इत्यलोपः । 'परस्य कचिदीकारात् सोराकारः प्रवर्तते' । हसन्तीआ भणन्तीआ हसन्ती भणन्ती ॥ १ ॥

सुबोधिनी ।

अकारान्तात् प्रातिपदिकादुत्तरस्य सोः प्रथमैकवचनसुप्रत्ययस्योकारादेशः स्यात् । कण्हो कृष्णः । 'परस्य कचिदीकारात् सोराकारः प्रवर्तते' । हसन्तीआ हसन्ती । भणन्तीआ भणन्ती ॥ १ ॥

जश्शसोर्लोपः ॥ २ ॥

सञ्जिविनी ।

अत इत्यनुवर्तते इदुतो शसो णो इत्यतः प्राक् ।
अकारात् परयोः प्रथमाद्विनिधौ बहुवचनयोर्जस्शसो
लोपः स्यात् । देवा असुरा माणसा । जसो लोपे
कृते प्रत्ययलोपपरिभाषया जस्शस्डस्यांसु दीर्घः
इति दीर्घः । पिअरो भादरो पितरः भ्रातरः । पितृ-
भातृजामातृणां सर इति ऋकारस्य अरादेशः । देवे
असुरे माणसे । देवान् असुरान् मानुषान् । शसो
लोपे कृते अत्रापि प्रत्ययलोपपरिभाषया ए सुप्य-
ङिङ्सोरित्येत्वम् । पिअरे भादरे पितृन् भ्रातृन् ।

अदन्तात् यो विधिः प्रोक्तः शेषादित्यतिदेशतः ।

आदन्तादिदुदन्तात् स ईदूदन्तादपीष्यते ॥

आदन्तात्-माला साला । इदुदन्तात्-अग्गी
अग्नयः । वायू वायवः । जसो लोपे कृते अतः अद-
न्तवद्भावादेव जस्शस्डस्यांसु दीर्घः इति दीर्घः ।
ईदूदन्तात्-णई बहू नद्यः बध्वः । शसि शेषाददन्त-
वदित्यतिदेशो नोपतिष्ठते । इदुतोः शसो णो इति
स्त्रियां शसं उदोताविति वा शेषत्वात् । कथं तर्हि
बाला पेच्छ माला गेण्ह । बालाः प्रेक्षस्व मालाः

गृहाण इत्यत्र शसो लोपः ? 'आकारान्ताच्छसो लोपो बुधैः कचन चेष्यते' इति तत्रैवेष्यते ॥ २ ॥

सुबोधनी ।

अकारात् परयोर्जशसोर्लोपः स्यात् । देवा देवाः । देवे देवान् ।

अदन्ताद्यो विधिः प्रोक्तः शेषादित्यतिदेशतः ।

आदन्तादिदुन्तात् स ईदूदन्तादपीष्यते ॥

साला शालाः । अग्नी अग्नयः । वायू वायवः । णई नद्यः ।

बहू बध्वः । शेषाददन्तवदित्यतिदेशः शसं प्रति नोपतिष्ठते ॥२॥

अतोऽमः ॥ ३ ॥

सञ्जीवनी ।

लोप इत्यनुवर्तते । अकारान्तात् परस्य द्वितीयै-
कवचनस्य अमोऽकारस्य लोपो भवति । गामं गओ
ग्रामं गतः । णामं शेणहइ नाम गृह्णाति । नामच्छब्दे
अन्त्यस्य हल इति नलोपः । न च कचिदपि लोप
इति अकारस्य लोपे कृते प्रयोगाणां सिद्धत्वात् किम-
र्थमिदं सूत्रमुच्यते ? शेषाददन्तवदित्येतदर्थम् । असंति
सूत्रे च परस्मिन्नमि सति केन कस्य लोपः स्यात् ।
अदन्तात् यो विधिरित्यादि । हेलं लीलं हेलं
लीलाम् । अमि ह्रस्व इति ह्रस्वः । अग्निं वाउं अग्निम्

वायुम् । णइं वहुं नदीं वधूम् । अमि ह्रस्वः इति
ह्रस्वः । सर्वत्रामोऽकारस्य लोपे कृते मो विन्दुरिति
विन्दुः ॥ ३ ॥

सुबोधनी ।

अकारात् परस्यामो योऽकारस्तस्य लोपः स्यात् । गामं
ग्रामम् । लीलं लीलाम् । अदन्ताद्योविधिरित्यादिना अग्निं
वाउं णईं वहुं अग्निं वायुं नदीं वधूम् ॥ ३ ॥

टामोर्णः ॥ ४ ॥

सञ्जीवनी ।

कार्घिणा हन्यते कार्घ्यं कार्यं कार्येण बाध्यते ।

निमित्तं च निमित्तेन शेषं तदनुवर्तते ॥

इति परिभाषया अत इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते ।
अकारात् परयोः तृतीयैकवचनषष्ठीबहुवचनयोः टा
आम् इत्येतयोर्णकारादेशः स्यात् । धर्मेण जन्मेण
धर्मेण जन्मना । न्मो म इति मः । तस्य शेषादे-
शादिना द्वित्वम् । अन्त्यस्य हल इति नलोपः ।
कत्तारेण कर्त्रा । आरः सुपीति आरादेशः । सर्वत्र
टाप्रत्ययस्य णादेशे कृते ए सुप्यङिङ्सोरित्येत्वम् ।

धम्माण जम्माण धर्माणां जन्मनाम् । कत्ताराण कर्तृणाम् ।
 आमो णादंशे कृते जस्शस्डस्यांसु दीर्घ इति दीर्घः ।
 अदन्तात् यो विधिरित्यादि । अण्णाण कण्णाण
 अन्यासां कन्यानाम् । बुद्धीण बुद्धीनाम् । धेणूण धेनू-
 नाम् । शेषाददन्तवादित्यदन्तवद्वावादेव जस्शसा-
 दिना दीर्घः । रमणीण कण्डूण रमणीनां कण्डूनाम् ।
 टाप्रत्यये त्वदन्तवद्वावो भवति । टा णा इति टाङ्-
 सृङीनामिदादादत इति च शेषत्वात् । 'विन्दुर्दामोर्ण
 इत्यादौ सन्नसन्नपि वा क्वचित्' इति वक्ष्यते । तेन
 धम्मेणं जम्मेणं धम्माणं जम्माणं कत्तारेणं कत्ताराणं
 इत्यापि । एवमादि आ परिच्छेदपरिसमाप्तेः प्रायेण
 द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

सुबोधनी ।

अकारान्तात् परयोष्टामोरिखेतयोः स्थाने णः स्यात् ।
 धम्मेण धर्मेण । जम्मेण जनानाम् । शेषाददन्तवदिति कण्णाण
 कन्यानाम् । बुद्धीण बुद्धीनाम् । धेणूण धेनूनाम् । रमणीण
 रमणीनाम् ॥ ४ ॥

भिसो हिं ॥ ५ ॥

सञ्जीवनी ।

अकारान्तात् परस्य भिसः स्थाने हिमादेशः स्यात् ।
 धम्मेहिं कम्मेहिं धम्मैः कर्मभिः । अन्त्यस्य हल इति
 नलोपः । ए सुप्यङ्ङिङ्सोरित्येत्वम् । अदन्ताद्यो
 विधिरिति । बालाहिं लोलाहिं बालाभिः लोलाभिः ।
 पाणीहिं जाणूहिं पाणिभ्यां जानुभ्याम् । द्विवचनस्य
 बहुवचनमिति भ्यामः स्थाने भिस् । तस्य हिमादेशः ।
 रमणीहिं तणूहिं रमणीभिः तनूभिः ॥ ५ ॥

सुबोधिनी ।

अकारात् परस्य भिसो हिमादिश्यते । धम्मेहिं धम्मैः ।
 एवमादन्तानामप्युह्यम् ॥ ५ ॥

ङसेरादोदुहयः ॥ ६ ॥

सञ्जीवनी ।

अकारात् परस्य पञ्चम्येकवचनस्य ङसेः स्थाने
 आत् ओत् उ हि इत्येते आदेशा भवन्ति । तकारो-
 ऽसन्देहार्थः । गामा गओ ग्रामाद्गतः । अकारादेशे
 कृते कचिदपि लोप इत्यलोपः । गामाओ गओ । गामाउ
 गओ । गामाहि गओ । आदेशे जम्शसादिना
 ग्रामस्य दीर्घः । एवं सप्पा भअं । सप्पाओ भअं ।

सप्पाड भअं । सप्पाहि भअं । सर्पाद् भयम् । 'उत्सेरतः
परस्येह हिन्तो इत्यपि दृश्यते' । सप्पाहिन्तो भाअइ ।
सर्पाद् विभेति । दूराहिन्तो णाशइ दूरान्नश्यति ।
अदन्ताद्यो विविरित्यादिना आतः-गंगाओ गंगाड
गंगाहि गंगाहिन्तो गङ्गायाः । इदुद्भ्यां आ न
भवति । गिरीओ गिरीड गिरीहिन्तो गिरेः । साणूओ
साणूड साणूहिन्तो सानोः । शेषाददन्तवत् इति
अदन्तवद्भावान् वा । जम्भसूडस्यांसु दीर्घ इति
दीर्घः । 'उत्सेर्यदाऽऽहिरादेशौ नादन्तवदुतो विधिः' इति
न आहिरादेशौ । ईदुद्भ्यां-तरुणीओ तरुणीड तरुणी-
हिन्तो तरुण्याः । बहूओ बहूड बहूहिन्तो बध्वाः ।
अकारान्तादन्यत्र न डिङ्सोरिदेताविति उत्सेराका-
रादेशनिषेवात् गंगाओ इत्यादिषु अपादानव्यक्तये
गत इत्यादि वाच्यम् ॥ ७ ॥

सुवोधिनी ।

अकारात् परस्य डमेः स्थाने आ ओ उ हि इति चत्वार
आदिङ्यन्ते । गामा गामाओ गामाड गामाहि ग्रामात् । 'उत्सेरतः
परस्येह हिन्तो इत्यपि दृश्यते' । गामाहिन्तो । एवमादन्ताना-
मप्युच्यम् ॥ ८ ॥

भ्यसो हिन्तोसुन्तो ॥ ७ ॥

सञ्जीवनी ।

अकारात् पञ्चमीबहुवचनस्य भ्यसः स्थाने हिन्तो
 सुन्तो इत्यादेशौ स्याताम् । अविशेषणापादानात्
 चतुर्थीबहुवचनस्यापि भ्यसो न ग्रहणं चतुर्थ्याः
 षष्ठीविधानात् । पंचाहिनो पंचासुन्तो पञ्चभ्यः ।
 सत्ताहिनो सत्तासुन्तो सप्तभ्यः । ए भ्यसीति एत्व-
 प्रतिषेधे जम्शस्डस्यांसु दीर्घ इत्यत्र डसेः पञ्चस्युप-
 लक्षणत्वात् अन्यत्रापि दीर्घः । अदन्तात् यो विधि-
 रित्यादि । आनः-रामाहिनो रामासुन्तो रामाभ्यः ।
 ईदूद्भ्यां-अच्छीहिनो अच्छीसुन्तो अक्षिभ्यः । ऊरु-
 हिनो ऊरुसुन्तो ऊरुभ्याम् । द्विवचनस्य बहुवचनमिति
 भ्यामः स्थाने भ्यस् । तस्य हिनो सुन्तो आदेशौ ।
 इदूद्भ्यां-जणणीहिनो जणणीसुन्तो जननीभ्यः ।
 चमूहिनो चमूसुन्तो चमूभ्यः ॥ ७ ॥

सुबोधिनी ।

अकारात् परस्य भ्यसो स्थाने हिनो सुन्तो इत्येतौ स्तः ।
 अर्थात् पञ्चमीबहुवचनस्य । चतुर्थ्याः षष्ठीविधानात् । पञ्चा-
 हिनो पञ्चासुन्तो पञ्चभ्यः । एवमादाद्यन्तानामप्युक्तम् ॥ ७ ॥

स्सो डसः ॥ ८ ॥

सञ्जीवनी ।

अकारान्तात् परस्य ङसः स्थाने द्वित्वापन्नः स्स
इत्यादेशः स्यात् । णरस्स वाणरस्स नरस्य वानरस्य ।
तेअस्स तमस्स तेजसः तमसः । अन्त्यस्य हल इति
सलोपः । अदन्ताद्यो विधिरित्यादिना इदुङ्ग्या-
मडलिस्स मौलेः । हणुस्स हनोः । स्त्रियां ङसि परेऽदन्त-
वद्भावो न भवति । टाङ्गसूङीनामिदेदात् इत्यादेशात् ।
उत्तरत्र च ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

अकारात् परस्य ङसः स्स इत्यादिश्यते । णरस्स नरस्य ।
एवमिदुदन्तयोरप्युह्यम् ॥ ८ ॥

ङेरेम्मी ॥ ९ ॥

सञ्जीवनी ।

अकारात् परस्य ससम्भेकवचनस्य ङि इत्यस्य स्थाने
ए म्मि इत्येतौ आदेशौ भवतः । सरे सरम्मि शरे ।
चम्मे चम्मम्मि चर्मणि । अदन्ताद्यो विधिरित्यादि ।
गिरिम्मि तरुम्मि गिरौ तरौ । एकारादेशस्तु न भवति
न ङिङस्योरिदेताविति निषेधात् ॥ ९ ॥

सुबोधिनी ।

अकारात् परस्य डि इत्येतस्य ए म्मि इत्येतौ स्तः । सरे सरम्मि । एवमिदुदन्तयोः म्मिरादेश ऊह्यः ॥ ९ ॥

सुपः सुः ॥ १० ॥

सञ्जीवनी ।

अकारात् परस्य सप्तमीबहुवचनस्य सुपः सुरादेशः स्यात् । सरेसु कमलेसु सरःसु कमलेषु । ए च सुप्यडिङ्सोः इति एत्वम् । ङसः स्सविधानं यथा सुपः सुविधानं तथा प्रयोजनवदित्याहुः ॥ १० ॥

सुबोधिनी ।

अकारात् परस्य सुपः सु इति स्यात् । कमलेसु कमलेषु । सुपः सुविधानं न प्रयोजनवदित्याहुः ॥ १० ॥

जसूङस्यांसु दीर्घः ॥ ११ ॥

सञ्जीवनी ।

अत इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । अर्थवशात् विभक्तिविपरिणाम इति वचनात् । कचिदपि लोप इति यावत् । प्रथमाबहुवचनं जम्, पञ्चम्येकवचनं ङसि,

षष्ठीचङ्गवचनं आम् । एषु परेषु अकारान्तस्य दीर्घो
भवति । जसि-देवा माणुसा देवाः मानुषाः ।
‘सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्वलवान्’ इति जसो लोपे
कृते ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्’ इति वचनात् अनेन
दीर्घः । ङसौ-देवाहि माणुसाहि देवाओ माणुसाओ
देवात् मानुषात् । आदेशस्य स्यानिवद्भावात् अनेन
दीर्घः । ‘सर्वादिष्विदमो दीर्घो न त्वन्येषां ङसौ
भवेत्’ । इमाओ इमाहि अस्मात् । इदम् इम इति
इमादेशः । इदमः इति किम् ? सञ्चतो सञ्चदो
सर्वस्मात् । तओ तत्तो तदो तस्मात् ततो वा ।
ङस्योत्तोदोङ्सरानिदमः इति ओ त्तो दो इति त्रय
आदेशाः । आमि-देवाण माणुसाण । टामोर्णः इति
आमो णः । देवानां मानुषाणाम् । अदन्ताद्यो
विविधिरित्यादि गिरी तरु गिरयः तरवः । स्त्रियामपि-
बुद्धी धेणू बुद्ध्यः धेनवः । ङसौ-गिरीओ तरुओ
बुद्धीओ धेणूओ । गिरैः तरैः बुद्धेः धेनैः । शेषादद-
न्तवदित्यतिदेशादनेन दीर्घः । आमि-गिरीण तरुण
गिरीणां तरुणाम् । बुद्धीण धेणूण बुद्धीनां धेनूनाम् ।
अत्रापि अदन्तवद्भावादेव टामोर्णः इत्यामो णः ।
दीर्घश्च । ‘शस्डाङ्सिषु दीर्घत्वं वक्तव्यमिदुतोः
स्त्रियाम्’ । शसि-बुद्धीओ पेच्छ । धेणूओ पेच्छ । बुद्धीः

प्रेक्षस्व । घेनूः प्रेक्षस्व । स्त्रियां शस उदोतौ इति
ओत्वम् । टाड्मूङ्गीनामिदेदात् इति टाड्मूङ्गिषु ।
बुद्धीए बुद्ध्या बुद्धेः बुद्धौ वा । घेणूए घेन्वा घेन्वाः
घेनौ वा । तिसृणां विभक्तीनामेकारादेशः । एषां
तुल्येऽपि रूपे अर्धतो विशेषः ॥ ११ ॥

सुवोधिनी ।

अत इति षष्ठ्यन्तमनुवर्त्तते । अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति
वचनात् । जम् ङसि आम् इत्येषु परेषु अकारस्य दीर्घत्वं
स्यात् । देवा देवाः । माणुसाहि मानुषात् । रक्खसाणं राक्षसा-
नाम् । 'सर्वादिष्विदंमो दीर्घो न त्वन्येषां ङसौ भवेत्' ।
इमाओ अस्मात् । सव्वाओ सर्वस्मात् । अन्यदप्येवमूहम् । एव-
मादन्तानामप्यूहम् । परन्तु 'शमूटाङ्सिषु दीर्घत्वं वक्तव्यमिदुतोः
त्रियाम्' । बुद्धीओ बुद्धीः । घेणूओ घेनूः । बुद्धीए घेणूए बुद्ध्या
बुद्धेः बुद्धौ वा । घेन्वा घेनोः घेनौ वा ॥ ११ ॥

ए सुप्यङिङसोः ॥ १२ ॥

सञ्जीवनी ।

सुपीति प्रत्याहारः । तेन सुप्रत्ययादौ विभक्ति-
गणे परे एकारः स्यात् सप्तम्येकवचनं ङि षष्ठ्येकवचनं
ङम् एतौ वर्जयित्वा । जणे पेच्छ जनान् पश्य ।

जडशसोर्लोप इति शसो लोपः । जलेण घणेण जलेन
घनेन । जलेहिं घणेहिं जलैः घनैः । जलेसु घनेसु
अङ्ङिसोरिति किम् ? जलम्मि घणम्मि जले घने ।
केरेम्मीति म्मिरादेशः । जलस्य घणस्स जलस्य घनस्य ।
'ए सुध्यङ्ङिसोः सूत्रे नेष्टं शेषाददन्तवत्' इति अदन्त
वद्भावादन्यत्र एकारादेशो न भवति । रामाओ
सामाओ रामाः श्यामाः । सहीओ बहूओ सखीः
बधूः । स्त्रियां उदोताविति ओत्वम् । सालिणो
पीलुणो सालीन् पीलून् । इडुतोः शसो णो इति णो
आदेशः । एवमन्येऽपि जसि दीर्घः । 'जसि दीर्घः
शसि त्वेत्वं षणान्तां संख्यां विना भवेत्' । छ षड् ।
षडादिना छः । पंच पञ्चैव । सत्त सप्त । छ पेच्छ षट्
प्रेक्षस्व । पंच पेच्छ पञ्च प्रेक्षस्व । सत्त पेच्छ सप्त
प्रेक्षस्व ॥ १२ ॥

सुबोधिनी ।

ङ्ङिसोर्वर्जयित्वाऽन्यस्मिन् सुपि परे अकारस्य एवं
स्यात् । जणे जनान् । जणेण जनेन । जणेहिं जनैः । जणेसु
जनेषु । अङ्ङिसोरिति किम् ? जणम्मि जणस्स । 'जसि दीर्घः
शसि त्वेत्वं षणान्तां संख्यां विना भवेत्' । छ पञ्च षट् पञ्च इति
जसि । छ पञ्च इति शसि ॥ १२ ॥

क्वचिदपि लोपः ॥ १३ ॥

सञ्जीवनी ।

अचीत्यध्याह्रियते । सुपीति च । अजादौ सुपि
 परे अकारस्य लोपो भवति । क्वचिदिति असकल-
 विधियोतनार्थम् । जम्मो जन्म । तमो तमः । पाउसो
 दिसो प्रावृद् दिक् । दिक्प्रावृषोः स इति सः । सरओ
 शरत् । शरदोऽदिति तस्य अत्वम् । नसन्तप्रावृद्-
 शरदः पुंसीति पुंस्त्वम् । अत ओत् सोरित्वात्वम् ।
 चेदओ चन्द्रकः चन्द्र एव । स्वार्थे को वेति कः ।
 सप्पा अहिअं पिसुणा वीहेह । सर्पादधिकं पिशुनाद्
 विभेति । डसेरादौदुहय इति आकारादेशः । णहे
 पक्खिणो नभसि पक्षिणः । अन्त्यस्य हल इति
 सलोपः । दहे मच्छा हृदे मत्स्याः । दाढादयो
 बहुलमिति हृदयो परिवृत्तिः । द्वे रो वेति रलोपः ।
 डेरेम्मी इति एकारादेशः । क्वचिदिति किम् ? सप्पाओ
 सप्पाव । पिसुणाओ पिसुणाव । सर्पात् पिशुनात् ।
 जम्डस्यांसु दीर्घ इति दीर्घः । 'अकारलोपसूत्रेऽपि
 नेष्टं शेषाददन्तवत्' इति अदन्तवद्भावादन्त्यत्र लोपो
 न भवति । बाला बालाः । बुद्धीओ धेणूओ बुद्धयः
 धेनवः । शेषादन्तवद्भावात् जम्डस्यादिना दीर्घः ।

सहीओ बहूओ सख्यः बध्वः । सर्वत्र जसो वेति
जस ओत्वमित्यादि ॥ १३ ॥

सुबोधिनी ।

अचीत्यध्याहियते । अजादौ सुपि परेऽकारस्य लोपः
स्यात् । जम्मो जन्म । सप्पा सर्पात् । कचिदिति किम् ? सप्पाउ
सप्पाओ ॥ १३ ॥

इदुतो शसो णो ॥ १४ ॥

सञ्ज्ञविनी ।

इदुतोः षष्ठी पञ्चम्याः स्थानमित्याहुः । येन
विधिस्तदन्तस्येति वचनात् इकारोकाराभ्यां इकारा-
न्तोकारान्तशब्दौ गृह्येते । इकारान्तात् उकारा-
न्ताच्च प्रातिपदिकात् परस्य शस्प्रत्ययस्य णो
इत्यादेशो भवति । सहिणो साराहिणो सखीन्
सारथीन् । खथयोर्हत्वम् । बाहुणो बाहून् । स्त्रीन-
पुंसकयोर्विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुंस्त्वेवायं विधिः ।
'इदुदूभ्यामुत्तरस्येष्टो वा णो इति डसेरपि' ।
जलहिणो पुव्वो । मेरुणो उत्तरो । जलधेः पूर्वः ।

मेरोरुत्तरः । पक्षे ङसेरादोदुहयः । जलहीओ मेरुओ
जलधेः मेरोरित्यादयः ॥ १४ ॥

सुबोधिनी ।

इकारान्तत् उकारान्ताच्च प्रतिपदिकात् परस्य शस्प्र-
त्ययस्य णो इत्यादेशो भवति । बाहुणो बाहून् । 'इदुद्भ्या-
मुत्तरस्येष्टो वा णो इति ङसेरपि' । जलहिणो जलहीओ जलधेः ।
मेरुणो मेरुओ मेरोः ॥ १४ ॥

ङसो वा ॥ १५ ॥

सञ्जीवनी ।

इदुतो इत्यनुवर्तते स्त्रियां शस उदोतौ इत्यतः
प्राक् । णो इत्यनुवर्तते उत्तरत्र च । इकारोकारान्ताभ्यां
परस्य ङसो णो इत्यादेशो वा भवति । असिणो
रासिणो असेः राशेः । इन्दुणो विन्दुणो इन्दोः
विन्दोः । पक्षे अदन्तवत् स्स आदेशः ॥ १५ ॥

सुबोधिनी ।

इदुभ्यामुत्तरस्य ङसो णो इति वा स्यात् । हरिणो हरिस्स
हरेः । इंदुणो इंदुस्स इन्दोः ॥ १५ ॥

*जस ओ वो वाऽत्वं च ॥ १६ ॥

सुबोधिनी ।

इदुद्भ्यामुत्तरस्य जस ओत्वं वोत्वं च स्यादत्वं च पूर्वस्य ।
एकयोगनिर्दिष्टानामित्यादित ओत्वादिपक्ष एव इदुतोरेत्वम् ।
रासओ रासिवो रासिणो रासी राशयः । वेणओ वेणुवो वेणुणो
वेणू वेणवः । अत्राददन्तत्वाऽभावाद्दीर्घत्वं न स्यात् । अस्व-
स्यैव विधानात् । कचिदित्यनुवृत्तेश्चेति ॥ १६ ॥

*टा णा ॥ १७ ॥

सुबोधिनी ।

इदुद्भ्यामुत्तरस्य टा इत्यस्य णा स्यात् । दहिणा दध्ना
वाउणा वायुना ॥ १७ ॥

सुभिस्सुप्सु दीर्घः ॥ १८ ॥

सञ्जीवनी ।

एषु त्रिषु परेषु इदुतोर्दीर्घो भवति । सौ
तावत्-पंत्ती पङ्क्तिः । तंतू तन्तुः । भिसि-पंतीहिं
तंतूहिं । पङ्क्तिभिः तन्तुभिः । सुपि-पंतीसु
पंक्तिषु । तंतूसु तन्तुषु । 'कचिदित्यनुवृत्तेः स्यान्न

* सूत्रस्यास्य सञ्जीवनी नोपलभ्यते ।

कचित् सुपि दीर्घता' । भूमिसु भूमिषु इत्यादौ ॥ १८ ॥

सुबोधिनी ।

सु भिसु सुप इत्येतेषु परेषु इदुतोर्दीर्घः स्यात् । पंती पङ्क्तिः ।
तणू तनुः । पंतीहि पङ्क्तिभिः । तणूहि तनुभिः । पंतीसु पङ्क्तिषु ।
तणूसु तनुषु । भूमिसु भूमिषु इत्यादौ कचिदित्यनुवृत्तेः दीर्घत्वं
न । इदुदुभ्यामिति निवृत्तम् ॥ १८ ॥

स्त्रियां शस उदोतौ ॥ १९ ॥

सञ्जीविनी ।

इदुतोरिति निवृत्तम् । स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात्
प्रातिपदिकात् परस्य शस उत ओत् इत्यादेशौ
भवतः । तकारोऽसन्देहार्थः । आसाउ आसाओ
आशाः । दिसाउ दिसाओ दिशः । दिक्प्रावृषोः स
इति सः । आदीतौ बहुलमिति आप्रत्ययः । 'अकारा-
न्तवदादन्तात् शसो लोपाय चेष्टते' । इति पक्षे
शसो लोपः । आसा दिसा । जुवईउ जुवईओ युवतीः ।
विज्जूउ विज्जूओ विजुतः । अन्त्यस्य हल इति
तलोपः । त्यथ्यया चछजा इति यस्य जः । जम्शम्-
उस्यांसु दीर्घ इति दीर्घत्वे षक्तव्ये उतो स्त्रियामिति
दीर्घः । माणिणीउ माणिणीओ मानिनीः । करहोरूउ
करहोरूओ करभोरूः ॥ १९ ॥

सुबोधिनी ।

स्त्रीलिङ्गे वर्तमानाद् प्रातिपदिकादुत्तरस्य जस उत्त्वपोत्वं
च स्याताम् । रामाउ रामाओ रामाः । एवमीदृशानाम-
प्युद्धम् ॥ १९ ॥

* जसो वा ॥ २० ॥

सञ्ज्ञाविनी ।

स्त्रियानित्यनुवर्तते नपुंसके सोर्विन्दुरिति
यावत् । उदोतावित्यनुवर्तते । स्त्रीलिङ्गे वर्तमानाद्
प्रातिपदिकात् परस्य जस इत्येतस्य उ ओ इत्येतौ आदेशौ
वा भवतः । रेहाउ रेहाओ रेखाः । सिप्पीउ सिप्पीओ
शुक्तयः । शुक्तिशब्दस्य दादादयो बहुलमिति सिप्पि
आदेशः । सिणाउ सिणाओ स्नायवः । 'प्लोषे प्लुष्टे
भवेत् स्नायौ श्लोके विश्लेष इस्तथा' इति सकारन-
कारयोर्विकर्षः । पूर्वस्य च इत्वम् । देईउ देईओ देव्यः ।
सानुउ सानुओ श्वत्सः । आ समृद्ध्यादिषु वेति
आत्वम् । सर्वत्र वाग्रहणात् पक्षे शेषाददन्तवत्
इति अदन्तवद्भावात् जइशसोलोप इति जसो
लोपः । दिसा सोभा दिव्रीत्यादि ॥ २० ॥

* एतत्तुवादाख्य 'नाजोऽदातौ' इति सूत्रं यावत् सुबोधिनी
नोपलभ्यते ।

अमि ह्रस्वः ॥२१॥

सञ्जीवनी ।

ह्रस्व इति सम्बन्धिशब्दात् दीर्घं स्थानिनमा-
क्षिपति । तेन द्वितीयैकवचने अमि परे दीर्घस्य ह्रस्वो
भवति । धरं धराम् । धारं धाराम् । लहुइं गरुइं
लध्वीं गुर्वीम् । उ। पद्मतन्वीसमेषु इति घकारव-
कारयोः रकारवकारयोश्च विकर्षः स्यात् । पूर्वस्य च
उत्त्वम् । कदुदुं कद्रुम् । द्वे रो वेति रलोपः । शेषादे-
शादिना द्वित्वे कृते शेषाददन्तवत् इति अदन्त-
वदूभावात् अतोऽम इत्यकारलोपः । मो बिन्दुरिति
बिन्दुः ॥ २१ ॥

टाङ्सूङीनामिदेदादतः ॥२२॥

सञ्जीवनी ।

स्त्रीलिङ्गात् परेषां टा ङस ङि इत्येतेषां प्रत्येकं
इत् एत् आत् अत् इत्येते चत्वार आदेशाः भवन्ति ।
तकारोऽसन्देहार्थः । बुङ्गीइ बुङ्गीए बुङ्गीआ बुङ्गीअ
बुङ्ग्या बुङ्ग्येः बुङ्गौ । घेणूइ घेणूए घेणूआ घेणूअ
घेन्वा घेनोः घेनौ । टाङ्सूङिषु इदृतोः स्त्रियामिति दीर्घः ।

ससिमुहीह ससिमुहीए ससिमुहीआ ससिमुहीअ ।
 शशिमुख्या शशिमुख्याः शशिमुख्याम् । करहोरूह
 करहोरूए करहोरूआ करहोरूअ । करभोर्वा करभोर्वाः
 करभोर्वाम् । तिसृषु विभक्तिषु समं रूपम् । कर्तृकरण-
 सम्बन्धाभिकरणभेदेन पुनरर्थविशेषोऽवगन्तव्यः ॥२२॥

नातोऽदातौ ॥ २३ ॥

सञ्जीवनी ।

टाडसङ्गीनामित्यनुवर्तते । आकारान्तात् स्त्रीलि-
 ङ्गात् परेषां टा डस ड्हित्येतेषां त्रयाणां अत् आत् इत्या-
 देशौ न भवतः । पूर्वेण सर्वत्र चत्वारः प्राप्ताः । इत्
 एत् इत्यादेशौ भवतः । गोलाह गोलाए गोदावर्या
 गोदावर्याः गोदवर्याम् । दाढादयो बहुलमिति
 गोदावरीशब्दस्य गोला इति निपात्यते । धुराह
 धुराए धुरा धुरः धुरि । रो रा इति रादेशः । अत्रापि
 समं रूपम् । अर्थे परं विशेषः ॥ २३ ॥

आदीतौ बहुलम् ॥ २४ ॥

सञ्जीवनी ।

स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् आ ह इत्येतौ

प्रत्येकं भवतः । काइ कीअ कया कस्याः कस्यां वा ।
जाइ जीइ जीआ यया यस्याः यस्यां वा । ताइ तीइ
तीआ तया तस्याः तस्यां वा । इमाइ इमीअ अनया
अस्याः अस्यां वा । इदम् इम इति इदम् इमादेशः ।
टाङ्सिङीनामिदेदादतः इति टा ङिस ङि इत्येतेषां
अन्यतमस्य इकाराकारादेशौ । बहुलग्रहणात् कच्चित्
विकल्पः । हलहा हलही । सुप्पणहा सुप्पणही । उदूतो
मधूकादिषु इति उत्त्वम् । कचिदाकार एव वा । असहणा
कोपणा । पिआ बल्लहा । प्रिया बल्लभा । कच्चित्
ईकार एव । माणिणी माणंसिणी मानिनीमनस्विन्योः ।
गाअणी गायनशब्दस्य । णच्चणी नर्तनशब्दस्य ।
च्चो व्रजिनृत्योरिति च्चो आदेशः । इत्यादयः ।

आदन्तात् परमाकार ईकारो व्यञ्जनादपि ।

इत्येवं व्यवतिष्ठन्ते बहुलग्रहणात् परे ॥ २४ ॥

सुबोधिनी ।

स्त्रियां वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् आ ई इत्येतौ प्रत्येयौ स्तः ।
बहुलग्रहणात् कच्चित् प्रवृत्तिरित्यादिकमभिप्रैति । काइ कीइ
कया कस्याः कस्यां वा । जाइ जीअ यया यस्याः यस्यां वा ।
ताइ तीअ तया तस्याः तस्यां वा । इमाइ इमीआ अनया
अस्याः अस्यां वा । हलहा हलही हरिद्रा । सुप्पणहा सुप्पणही
शूर्पनखा । कचिदाकार एव । असहणा कोपणा असहना कोपना ।

पिआ प्रिया । वल्लहा वल्लभा । कचिदीकार एव । माणिणी
मानिनी । मार्णसिणी मनस्विनी । गाअणी गायनशब्दस्य
स्त्रीप्रत्ययान्तः । णच्चणी नर्त्तनशब्दात् सिद्धम् ।

अदन्तात्परमाकार ईकारो व्यञ्जनादपि ।

इत्थेवं व्यवत्तिष्ठन्ते बहुलग्रहणात् परे ॥ २४ ॥

नपुंसके सोर्विन्दुः ॥ २५ ॥

सञ्जीवनी ।

नपुंसकलिङ्गे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् परस्य
प्रथमैकवचनस्य सुप्रत्ययस्य विन्दुरादेशः स्यात् । अत
ओत् सोरित्योत्त्वं प्राप्तम् । वअणं वदनम् । रअणं रत्नम् ।
क्लिष्टश्लिष्टेत्यादिना तनयोर्विकर्षः । पूर्वस्य वा अदन्तत्व-
त्वम् । दहिं दधि । महुं मधु । अच्छिं अक्षि । अक्ष्यादिषु छ
इति छः । धणुं धनुः । अन्त्यस्य हल इति सलोपः ॥ २५ ॥

सुवोधिनी ।

नपुंसके वर्तमानात् प्रातिपदिकात् परस्य सोर्विन्दुरादेशः
स्यात् । रअणं रत्नम् । दहिं दधि । महुं मधु इत्यादि ॥ २५ ॥

इं जशशसोर्दीर्घः ॥ २६ ॥

सञ्जीवनी ।

नपुंसक इत्यनुवर्तते उत्तरत्र च । नपुंसकलिङ्गे
वर्तमानात् प्रातिपादकात् परयोः जस्शसोः ईं
इत्यादेशो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । जश्शसोलोपः
इति, इदुतोः शसो णो इति, जस ओ वो वाऽत्वं च
इति प्रासानां वाचः । पुण्णाईं पुण्यानि । रण्णाईं
अरण्यानि । लोपोऽरण्ये इत्यलोपः । जाईं ताईं यानि
तानि । दहीईं वारीईं दधीनि वारिणी । म्हूईं साहूईं
मधूनि साधूनि । 'जश्शसोरिदुतोः कापि निकारोऽपि-
नपुंसके' । अच्छीणि अच्छीणि इत्यादौ ॥ २६ ॥

सुवोधिनी ।

नपुंसके जस्शस् इत्येतयोरिमिति स्यात् । पूर्वस्य च दीर्घः
स्यात् । रण्णाईं अरण्यानि । दहीईं दधीनि । म्हूईं मधूनि इत्यादि २६ ॥

**नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घ-
चिन्द्रवः ॥ २७ ॥**

सञ्जीवनी ।

आह्वानमामन्त्रणम् । आमन्त्रणे अर्थे सुप्रत्ययः ।
तस्मिन् सति ओकारादेशो दीर्घत्वं चिन्द्रादेशश्च न

भवति । अत ओत् सोरिति, सुभिस्सुप्सु दीर्घ इति,
नपुंसके सोर्विन्दुरिति कचित् प्रासानि । ओत्वं
तावत्-हे देअर हे वल्लह । हे देवर हे वल्लभ ।
दीर्घत्वं-हे ससि हे समि हे शशिन् हे
स्वामिन् । अन्त्यस्य हल इति नलोपः । अरे वहु
अरे फसु अरे वटो अरे पशो । विन्दुः-हे मिहुण हे
मिथुन । हे हिअअ हे हृदय । हे आच्छि हे अक्षि हे
अक्षे वा । हे दहि हे दधि हे दधे वा । हे जाणु हे जानु
हे जानो वा । 'दीर्घत्वमपि मन्यन्ते काचिदामन्त्रणे
बुधाः' । हे पहू हे प्रभो । हो पिअवअस्सा भो
प्रियवयस्य । रे णिग्घण्णा रे निर्घृण । इत्यादि । सर्वत्र
अन्त्यस्य हल इति सुलोपः ॥ २७ ॥

सुबोधिनी ।

संबोधने सुप्रत्ययस्य ये ओत्वादय आदेशास्ते न स्युः ।
हे वल्लह हे वल्लभ । हे हिअअ हे हृदय इत्यादि ॥ २७ ॥

आत ए ॥ २८ ॥

सञ्जीवनी ।

स्त्रियामित्यपेक्षते । आमन्त्रणे साविति द्वयमनु-
वर्तते । उत्तरत्र च । आमन्त्रणेऽर्थे सौ परे स्त्रियामा-

कारस्य एकारादेशो भवति । हे वाले हे मुद्धे वाला
 मुग्धा इत्यनयोः । 'आकारस्य न सावेत्वं क्वचिदामन्त्रणे
 भवेत्' । हे माउच्छा हे मातृष्वसः । हे पिउच्छा
 हे पितृष्वसः । मातृष्वसपितृष्वसशब्दयोः दाढादयो
 बहुलमिति माउच्छा पिउच्छा इत्येतौ निपात्येते । हे
 अत्ता । श्वश्रूशब्दस्य पूर्ववत् अत्तापि निपात्यते ॥२८॥

सुबोधिनी ।

स्त्रियामित्यपेक्षते । आमन्त्रणे सौ स्त्रियामाकारस्य एत्वं
 स्यात् । हे वाले हे वाले । 'आकारस्य न सावेत्वं क्वचिदामन्त्रणे
 भवेत्' । हे माउच्छा हे पिउच्छा हे अत्ता । हे मातृष्वसः हे
 पितृष्वसः हे श्वश्रू ॥ २८ ॥

ईदूतोर्हस्वः ॥ २९ ॥

सञ्जीवनी ।

आमन्त्रणार्थे सौ ईकारान्तस्य ऊकारान्तस्य च
 ह्रस्वो भवति । हे माणिणि हे मानिनि । हे बहु । हे
 सासु । वधूश्चश्रू इत्येतयोः ॥ २९ ॥

सुबोधिनी ।

आमन्त्रणे सौ परे स्त्रियामीकारस्योकारस्य च ह्रस्वः
 स्यात् । हे माणिणि हे मानिनि । हे बहु हे वधु ॥ २९ ॥

ऋत आरः सुपि ॥ ३० ॥

सञ्जीवनी ।

सुपिति प्रत्याहारः । तेन स्वादौ विभक्तिगणे
परे ऋकारान्तस्य आर आदेशो भवति । भत्तारो
भर्त्ता । आरदेशे कृते अत ओत् सोरित्योत्वम् ।
क्वचिदपि लोप इत्यलोपः । भत्तारं भर्त्तारम् ।
अतोऽम इत्यकारलोपः । ओ बिन्दुरिति बिन्दुः ।
भत्तारेहि भर्तृभिः । भिसो हिमिति भिसः स्थाने
हिमादेशः । ए सुप्यङ्ङिः सोरित्योत्वम् । आमन्त्रणेऽपि
हे भत्तार हे भर्तः । आमन्त्रणे सौ इत्यादिना अत
ओत् सोरित्योत्वस्य प्रतिषेधात् । अन्त्यस्य हल
इति सुलोपः । एवं कर्तृशब्दादीनामपि उदा-
हार्यम् ॥ ३० ॥

सुबोधिनी ।

स्वादौ परे ऋकारस्य आर इत्यादिश्यते । भत्तारो
भर्त्ता ॥ ३० ॥

मातुरा ॥ ३१ ॥

सञ्जीवनी ।

अत इत्यनुवर्तते राज्ञ इत्यतः प्राक् । सुपीत्यनु-

वर्तते । स्वादौ विभक्तिगणे मातृशब्दस्य क्त
 आकारादेशः स्यात् । पूर्वणारादेशः प्राप्तः । माआ
 माता । कगचादिना तलोपः । अन्त्यस्य हल इति
 सुलोपः । माआओ मातरः । जसो वेति जस
 ओत्वम् । माअं मातरम् । अमि ह्रस्व इति
 ह्रस्वत्वम् । अतोऽम इत्यकारलोपः । मो बिन्दुरि-
 त्यादिना बिन्दुः । माआओ मातृः । स्त्रियां शस
 उदोताविति ओत्वम् । माआइ मात्रा मातुः
 मातरि वा । टाडमूडीनामिदेदादत इति त्रयाणाम-
 न्यतमस्य इकारादेशः । माआहिं मातृभिः । भिसो
 हिमिति हिं । माआउ मातुः । डसेरादोदुहय इति
 डः । माआहिन्तो मातृभ्यः । भ्यसो हिन्तो सुन्तो
 इति हिन्तो आदेशः । माआणं मातृणाम् । अदन्तव-
 द्भावात् टामोर्ण इति णः । माआसु मातृषु । आम-
 न्त्रणेऽपि हे माए हे मातः । आत ए इत्याकारस्य
 एत्वम् । 'मातृष्वसृपितृष्वस्रोरप्यात्वं स्यादतः सुपि' ।
 माउस्सिआ पिउस्सिआ । मातृष्वसा पितृष्वसा ।
 कगचादिना तलोपः । उट्त्वादिषु इति ककारस्यो-
 त्वम् । शषोः स इति षस्य सः । सर्वत्र लवरामिति
 वलोपः । माउस्सिआओ पिउस्सिआओ मातृष्वसृ-
 पितृष्वस्रोः जस ओत्वम् । सोर्लोपे कृते दाढादि-

त्वादकारस्य इत्वं निपात्यते । ततश्च इकारात् परस्य
सकारस्य लोपः । माडस्सिआओ पिडस्सिआओ
मातृष्वसारः पितृष्वसारः । जसो वेति जम्
ओत्वम् । एवमन्यास्वपि विभक्तिषु उदाहार्यम् ।
'मातृवत् स्यान्ननान्दापि ऋत आत्वविधौ सुपि' ।
नणान्दा ननान्दा । नणान्दाओ ननान्दरः । पूर्ववत्
जस ओत्वम् । नो ण इति णः । आदिस्थस्य तु
न भवति । अनादाविति कस्यचिदत्रानुवर्तनत्वात् ॥३१॥

सुबोधिनी ।

मातृशब्दसम्बन्धिनः ऋकारस्य आत्वं स्यात् । माआ माता ।
'मातृष्वष्टपितृष्वस्रोऽप्यात्वं स्यादृतः सुपि' । माडस्सिआ
पिडस्सिआ । 'मातृवत् स्यान्ननान्दाऽपि ऋत आत्वविधावपि' ।
नणान्दा । अत्र प्रथमनकारस्य णत्वं न स्यात् ॥ ३१ ॥

उ जसूशसूटाडस्सुवा ॥३२॥

सञ्जीवनी ।

विशेषादिष्टः प्रकृतं न बाधते । ऋत इत्यनुव-
र्तते तथैव अधिकाराकृष्ट आर इत्यपि । प्रथमा
बहुवचनं जम्, द्वितीयाबहुवचनं शम्, तृतीयैकवचनं
टा, पष्ठेयैकवचनं डम्, एषु चतुर्षु परेषु ऋकारस्य

उ आर इत्येतावादेशौ भवतः । भत्तू भर्तारः ।
 उकारादेशे कृते अदन्तवद्भावात् । जश्शसोर्लोप
 इति जसो लोपः । तथैव जम्झस्यादिना दीर्घः ।
 पक्षे भत्तारा । अत्राऽऽरादेशे कृते सुख्या वृत्त्या जसो
 लोपो दीर्घत्वं च । भत्तुणो भर्तृन् । इदुतोः शसो
 णो इति णो आदेशः । भत्तारे । जस्सशोर्लोप इति
 शसो लोपः । ए सुप्पङ्क्तिस्तोरित्येत्वम् । भत्तुणा
 भर्त्रा । टा णा इति णा आदेशः । पक्षे भत्तारेण ।
 पक्षे टाम्भोर्णः इति टाप्रत्ययस्य णः । भत्तुणो
 भर्तुः । झसो वेति णो आदेशः । पक्षे
 भत्तारस्स ॥ ३२ ॥

सुबोधिनी ।

विशेषादिष्टः प्रकृतं न बाधत इति ऋत इत्यनुवर्तते । जम् शम्
 टा झम् एषु परेषु ऋत उत्वं स्याद्वा । भत्तू भत्तारो भर्तारः । भत्तूणो
 भत्तारे भर्तृन् । भत्तुणा भत्तारेण भर्त्रा । भत्तुणो भत्तारस्स भर्तुः ॥ ३२ ॥

पितृभ्रातृजामातृणामरः ॥ ३३ ॥

संज्ञावनी ।

विशेषादिष्टः प्रकृतं न बाधत इति सुपि इति
 प्रत्याहारोऽनुवर्तते । तेन पितृभ्रातृजामातृ इत्येतेषां

त्रयाणां सम्बन्धिन ऋकारस्य स्वादौ विभक्तिगणे
 परे अर इत्यादेशो भवति । ऋत आरः सुपीति आरा-
 देशः प्राप्तः । पिअरा भाअरा जामाअरा । पितरः
 भ्रातरः जामातरः । जस्शसो लोप इति जसो
 लोपः । जस्डस्यादिना दीर्घः । पिअरं भाअरं जामा-
 अरं । पितरं भ्रातरं जामातरम् । अतोऽमः इति अकार-
 लोपः । मो विन्दुरिति विन्दुः । पिअरे भाअरे जामाअरे ।
 पितृन् भ्रातृन् जामातृन् । जस्शसोलोप इति शसो
 लोपः । ए सुप्यङ्ङिस्सोरिति एत्वम् । पिअरेण
 भाअरेण जामाअरेण । पित्रा भ्रात्रा जामात्रा ।
 दामोर्ण इति णः । पिअराउ भाअराउ जामाअराउ ।
 पितुः भ्रातुः जामातुः । डसेरादोडुहयः इति
 उत्त्वम् । जस्डस्यांसु दीर्घः इति दीर्घः । पिअराहितो
 भाअराहितो जामाअराहितो । पितृभ्यः भ्रातृभ्यः
 जामातृभ्यः । भ्यसो हितो सुतो इति हितो
 आदेशः । ए भ्यसीति भ्यस्येत्वे निषिद्धे डसि पञ्च-
 म्युपलक्षणत्वात् जस्डस्यांसु दीर्घ इति दीर्घः ।
 पिअरस्स भाअरस्स जामाअरस्स । पितुः भ्रातुः
 जामातुः । स्तो डसः इति स्तः । पिअराणं
 भाअराणं जामाअराणं । पितृणां भ्रातृणां जामा-
 तृणाम् । दामोर्णः इति आमो णः । 'विन्दुष्टामोर्ण

इत्यादौ सन्नसन्नपि वा काचित्' इति बिन्दुः ।
 पिअरे भाअरे जामाअरे । पितरि भ्रातरि जामतरि ।
 डेरेम्मी इति डेरेत्वम् । कचिदपि लोपः इति अलोपः ।
 पिअरेसु भाअरेसु जामाअरेसु । पितृषु भ्रातृषु जामा-
 तृषु । 'जम्शम्डाङ्सु वा स्यादुः पूर्वसूत्रानुवृत्तितः' ।
 जसि-पिऊ भाऊ जामाऊ । उकारादेशे कृते अदन्त-
 वद्भावात् जसो लोपो दधिर्लोपः । पिउणो भाउणो
 जामाउणो । इदुतोः शसो णो इति णो आदेशः ।
 टाप्रत्यये-पिउणा भाउणा जामाउणा । टा णा इति
 णादेशः । ङसि-पिउणो भाउणो जामाउणो । ङसो
 वेति णो आदेशः । मूलोदाहरणान्येव पाक्षिकोदा-
 हरणानि ॥ ३३ ॥

सुबोधिनी ।

विशेषादिष्टः प्रकृतं न बाधते इति सुपीत्यनुवर्तते । एषां
 सम्बन्धिन ऋत अरः स्यात् । पिअरा भाअरा जामाअरा । पितरः
 भ्रातरः जामातरः । 'जम्शम्डाङ्सु वा स्यादुः पूर्वसूत्रानुवृत्तितः'
 जसि-पिऊ भाऊ जामाऊ । शसि-पिउणो भाउणो जामाउणो ।
 पक्षे पिअरे भाअरे जामाअरे । टाप्रत्यये-पिउणा भाउणा जामाउणा ।
 पक्षे पिअरेण भाअरेण जामाअरेण । ङसि-पिउस्स भाउस्स
 जामाउस्स । पक्षे पिअरस्स भाअरस्स जामाअरस्स ॥ ३३ ॥

आ च सौ ॥ ३४ ॥

सञ्जीविनी ।

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । पितृभ्रातृजामातृणां सुप्रत्यये
परे ऋकारस्य आकारादेशः स्यात् । अर आदेशश्च ।
पिआ भाआ जामाआ । पिता भ्राता जामाता ।
अन्त्यस्य हल इति सुलोपः । पच्चे पिअरो भाअरो
जामाअरो । अत ओत् सोरिति ओत्वम् । कचिदपि
लोप इत्यलोपः । आमन्त्रणेऽपि । हे पिआ हे भाआ
हे जामाआ । हे पितः हे भ्रातः हे जामातः ।
'पित्रादिभ्यः परस्यापि सावाकार ऋतो मतः । भत्ता
भर्ता । कत्ता कर्त्ता । पोत्ता पोता । आमन्त्र-
णेऽपि । हे भर्तः । हे कर्तः हे पोतः । पूर्ववत् ओत्वं
न भवति ॥ ३४ ॥

सुवोधिनी ।

एषामेव ऋतः सौ आत्वं स्यात् । पिआ भाआ जामाआ ।
चकारादरश्च । तेन पिअरो भाअरो जामाअरो । आमन्त्रणेष्वेवम् ।
'पित्रादिभ्यः परस्यापि सावाकार ऋतो मतः' । भत्ता भर्ता ।
कत्ता कर्त्ता । पोत्ता पोता ॥ ३४ ॥

राज्ञः ॥ ३५ ॥

सञ्जीवनी ।

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । राजन्शब्दस्य सुप्रत्यये परे
आकारादेशो भवति । वर्णान्तरस्य विधिरिति
वचनादन्त्यस्य । राआ राजा । अन्त्यस्य हल इति
नकारसुकारलोपः ॥ ३५ ॥

सुबोधिनी ।

राजन्शब्दे सौ परे आकारः स्यात् । वर्णान्तरस्य विधिरिति
वचनादन्त्यस्य । राआ ॥ ३५ ॥

आमन्त्रणे बिन्दुर्वा ॥ ३६ ॥

सञ्जीवनी ।

अर्थवशाद् विभक्तिपरिणाम इति वचनाद्राज्ञ
इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते आत्मनोऽप्पाणो वेति अतः
प्राक् । माविति षष्ठ्यन्तम् । तेन राजन्शब्दात् परस्या-
मन्त्रणेऽर्थे उत्पन्नस्य सुप्रत्ययस्य बिन्दुरादेशः स्यात् ।
हे राअं हे राजन् । पक्षे हे राआ । 'बिन्दुदीर्घो
विनाहाने राज्ञो हे राअ इत्यपि' । 'भवद्भगवतो-
र्विन्दुः सावनामन्त्रणेऽपि च' । भवं भअवं । भवान्
भगवान् । अन्त्यस्य हल इति नलोपः । एवं हे भवं
हे भभवं । हे भवन् हे भगवन् ॥ ३६ ॥

सुबोधिनी ।

अर्थवशाद्भिक्तिविपरिणामेन राज्ञ इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । राजन्शब्दादनन्तरमामन्त्रणोऽर्थे उत्पन्नस्य सुप्रत्ययस्य विन्दुः स्यात् । हे राअं हे राजन् । पक्षे हे राआ । 'विन्दुदीर्घो विनाह्वाने राज्ञो हे राअ इत्यपि' । हे राअ । 'भवद्भगवतो-विन्दुः सावनामन्त्रणेऽपि च' । भवं भअवं भवान् भगवान् । हे भवं हे भअवं हे भवन् हे भगवन् ॥ ३६ ॥

जसशसूडसां णो ॥ ३७ ॥

सञ्जीवनी ।

जम्शसूडस् इत्येतेषां त्रयाणां राजन्शब्दात् परेषां णो आदेशो भवति । जम्शसोर्लोप इत्यस्य स्सो डसः इत्येतस्य चापवादः । जसः-राआणो राजानः । शस्-राआणो पेच्छ राज्ञः पश्य । आकारादेशश्च । पूर्वेण ए इत्यादेशः प्राप्तः । राआणो पुलअ राज्ञः पश्य । आ णोणमोरडसीत्यात्वम् ।

राए पेच्छ राज्ञः पश्य । अत्र शस एत्वे कृते कचिदपि लोप इति जलोपावशिष्टाकारस्य लोपः । अनेनैवादेशद्वयसिद्धत्वात् पूर्वसूत्रे शस आदानं न कर्तव्यमित्याहुः । ननु जस्शसोर्लोप इति शसो लोपे कृते ए सुप्यडिडसोरिति एत्वे कृते राए

इत्यस्य सिद्धत्वात् किं पुनरायासेन । राआउ राआओ ।
 डसेरादोदुह्य इति उ ओ इत्येतावादेशौ । जसूडस्यादि-
 ना दीर्घः । राए राजनि । डेरेम्मी इति एत्वम् । राए पेच्छ
 राज्ञः प्रेक्षस्व । शस एच्चेत्येत्वम् । उभयत्रापि कचिदपि
 लोप इति अलोपः । 'भिसूभ्यसांडसुपामित्वं राज्ञोऽ-
 कारस्य चेष्यते' । भिसि-राइहिं राजभिः । पक्षे
 राएहिं । ए सुप्यडिडसोरित्येत्वम् । भ्यसि-राइहितो,
 राइसुंतो । पक्षे राआहितो राआसुंतो । डसेः
 पञ्चम्युपलक्षणत्वात् जसूडस्यांसु दीर्घ इति दीर्घः ।
 आमि-राइणं राज्ञाम् । टामोर्ण इति आमो णः । तस्मिन्
 विन्दुः । पक्षे राआणं । पूर्ववद् दीर्घः । सुपि राइसु
 राएसु राजसु । ए सुप्यडिडसोरिति एत्वम् ॥ ३७ ॥

सुबोधिनी ।

राजनशब्दात् परेषां जसूशसूडसू इत्येतेषां णो इति स्यात् ।
 राआणो इति जशसोः । डसि राइणो ॥ ३७ ॥

शस एच्च^१ ॥ ३८ ॥

सुबोधिनी ।

राजनशब्दादुत्तरस्य शस एकारः स्यात् । चकारान् णो

(१) इत आरभ्य द्विचत्वारिंशत्तमसूत्रं यावत् सञ्जीवनी नोपलभ्यते ।

इत्यपि । राए राआणो । अनेनैवादेशद्वयसिद्धे पूर्वसूत्रे शस्त्रग्रहणं न
कर्त्तव्यमित्याहुः । राज्ञः शसो णो इत्यादेशो नित्यं प्राप्तोऽनेन
सूत्रेण विकल्प्यते ॥ ३८ ॥

अमो णं ॥ ३९ ॥

सुबोधिनी ।

राजन्शब्दात् अमो णं इति स्यात् । राआणं राजानम् ।
राआणमिति षष्ठीबहुवचने विन्द्वागमस्य प्रकारान्तरेणा-
ऽपि संभवात् अमादेशस्य प्रापकाभावाच्च आमो णमिति
कैश्चित् पठितमिदं सूत्रं नादेयम् ॥ ३९ ॥

टा णा ॥ ४० ॥

सुबोधिनी ।

टा इति लुप्तषष्ठ्यन्तं पदम् । राजन् शब्दात् टा इत्यस्य
णा स्यात् । राइणा ॥ ४० ॥

डसश्च द्वित्वं वा जलोपश्च ॥ ४१ ॥

सुबोधिनी ।

डस इत्यादेशिन आदेशो गृह्यते । राजन्शब्दात् डसादे-
शस्य णो इत्यस्य द्वित्वं वा स्यात् । द्वित्वपक्षे राजन्शब्दस्य
जकारलोपश्च । साच्चकजकारलोपार्थमयमारंभः । चकारात्
टादेशस्य णा इत्यस्यापि परिग्रहः । द्वित्वं त्वत्र व्यञ्जनमात्रस्य ।

रण्णो राज्ञः । पक्षे राइणो । रण्णा पक्षे राइणा राज्ञा । 'णो ङसेर्णत्व-
द्विचं स्यात् राज्ञो लोपश्च जस्य वा' । रण्णो राइणो राआ राआउ
राआहिन्तो । एते पञ्चम्यां ङसौ ॥ ४१ ॥

इदद्वित्वे ॥ ४२ ॥

सुबोधिनी ।

टा ङस इत्यनयोर्द्वित्वाऽभावपक्षे राजन्शब्दस्य इत्वं स्यात् ।
अन्त्यविधिवलान्निरचकजकारलोपानन्तरमवशिष्टस्य अकारस्य
भवति । राइणा राज्ञा । राइणो राज्ञः । अद्वित्वे इति किम् ?
रण्णा रण्णो । 'ङसिङ्योर्ज्ज्जशसो राज्ञ इर्वादेशेऽनजादिके' । ङमौ-
राइणो । ङौ-राइम्मि । जसि राइणो । शसि राइणो पक्षे
रण्णो राआम्मि राआणो राआणो । आदेशेऽनजादिक इति व-
चनादजादौ न भवति । ङसौ राआओ राआउ-ङौ-राआए
राए । 'भिसूभ्यसोरांसुपोरिचं राज्ञोऽकारस्य चेष्ट्यते'-राइहिं
राएहिं राजभिः । राइहिन्तो राइसुन्तो राआहन्तो राआसुन्तो ।
राजभ्यः । राइणं राआणं राज्ञाम् । राइसु राएसु राजसु ॥ ४२ ॥

आ णोणमोरङसि ॥ ४३ ॥

सञ्जीवनी ।

णो णं इत्यादेशौ । एतयोः परयोः राज्ञ इत्यस्य

आकारादेशो भवति । षष्ठ्येकवचनस्य ङ्स
आदेशं वर्जयित्वा । राआणो राजानः । जस्शस्ङ्सां
णो इति णो आदेशः । राआणो णिअच्छ । राज्ञः
पश्य । शस एच्चेति णो आदेशः । राआणं
राज्ञाम् । आमो णं इति णं आदेशः । अङ्सीति
किम् ? राङ्णो अण्णा राज्ञः आज्ञा । इदद्वित्वे
इतीत्वम् ॥ ४३ ॥

सुबोधिनी ।

ङसादेशं वर्जयित्वा यौ णो णं इत्यादेशौ तयोः राजन्-
शब्दान्तस्य आत्वं स्याद् । जश्शसोः-राआणो । अमि-राआणं
अङ्सीति किम् ? राङ्णो अण्णा । राज्ञः आज्ञा ॥ ४३ ॥

आत्मनोऽप्पाणो वा ॥४४॥

सञ्जीवनी ।

आर सुपीत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन सुपीत्यनुव-
र्तते सर्वादिरित्यतः प्राक् । तेन आत्मन् शब्दे सुपि
प्रत्याहारे परे अप्पाण इत्यादेशो वा निपात्यते ।
प्रत्ययलोपागमवर्णविकारेषु यल्लक्षणेनानुपपन्नं तन्नि-
पातनात् साध्यते इत्यर्थः । अप्पाणो आत्मा ।
अत ओत् सोरिति ओत्वम् । कचिदपि लोप

इत्यलोपः । अप्पाणा आत्मानः । जम्शसोर्लोप इति
जसो लोपः । जम्डस्यांसु दीर्घ इति दीर्घः । इत्यादयः
पुंस्थकाराः अत्र समुचितेन रूपेणोदाहरणीयाः ।
अनादेशपक्षोदाहरणानि च उत्तरसूत्रोदाहरणान्येव ४४॥

सुबोधिनी ।

मण्डूकप्लुतिन्यायेन सुपीत्पनुवर्तते । सुपि परे आत्मन्-
शब्दस्य अप्पाण इति निपात्यते । अप्पाणो अप्पा
आत्मा ॥ ४४ ॥

इद्द्वित्ववर्जं राजवद- नादेशे ॥ ४५ ॥

सञ्जीवनी ।

आत्मन इत्यनुवर्तते । राजा इव राजवत्
अतिदेशार्थम् । तेन अनादेशपक्षे अप्पाण इत्यादेशा-
भावपक्षे आत्मन्शब्दस्य सुपि प्रत्याहारे परे राजव-
द्भावो भवति । राज्ञ आमन्त्रणे विन्दुर्वेत्यादीनि
कार्याणि अतिदेशात् आत्मनो भवन्ति । किं
सर्वाण्यपीत्याह इद्द्वित्ववर्जमिति इद्वित्व इति यत्
इत्वं डसश्च द्वित्वमित्यादिना यत् द्वित्वं तद्

वर्जयित्वा । अप्पा आत्मा । अदातो यथादिषु
वेत्यत्वम् । आत्मनि प इति त्म इत्यस्य पः । तस्य
शेषादेशादिना द्वित्वम् । अन्त्यस्य हल इति नकारसु-
कारयोर्लोपः । ततः प्रत्ययलोपपरिभाषया आ च
सावित्यनुवर्तमाने राजवद्भावात् राज्ञ इत्यात्वम् ।
हे अप्पं हे आत्मन् । आमन्त्रणे बिन्दुर्वेति
सोर्बिन्दुः । पक्षे आत्वम् । हे अप्प । 'बिन्दुदीर्घो
विनाह्वाने राज्ञो हे राअ इत्यपि' । इति बिन्दुदीर्घ-
योरभावः । अप्पाणो आत्मानः । जम्शम्डसां णो
इति जसो णो आदेशः । पूर्ववद् दीर्घः । यत्र त्वेकारस्तत्र
क्वचिदपि लोप इत्यकारलोपः । अप्पाणं आत्मानम् ।
अमो णं इति णमादेशः । आ णोणमोरडसीति
आत्वम् । इद्वद्वित्ववर्जमिति किम् ? अप्पणा
आत्मना । टा णा इति णादेशः । अप्पाणो
आत्मनः । जम्शम्डसां णो इति डसो णो आदेशः ।
डसश्च द्वित्वं वेत्यादिना णाणोर इत्यादेशयोर्द्वित्वं
प्राप्तम् । तन्न भवति । तदभावादेव द्वित्वं प्राप्तम् ।
तदपि न भवति । 'केचित्तु नित्यमप्पाणं भिसामोर्डि-
सुपोर्विन्दुः' । अप्पाणेहि आत्मभिः । भिसो हिमिति
हिं । ए सुप्यडिडसोरित्येत्वम् । अप्पाणाण आत्मनाम् ।
टामोर्ण इति आमो णः । जस्डस्यादिना दीर्घः ।

अप्पाणे आत्मनि । डेरेम्मी इति एत्वम् । कचिदपि लोप इत्यलोपः । अप्पाणेषु आत्मसु । 'अन्यत्रादेशतोऽन्येषां टा इत्यस्य णिआ भवेत्' । अप्पाणिआ आत्मना ॥ ४५ ॥

सुबोधिनी ।

अप्पाण इत्यादेशाभावपक्षे आत्मशब्दस्य राजशब्दस्येवकार्यं स्यात् । किं राज्ञः आमन्त्रणे चेत्यादि सर्वकार्याण्याविशेषेणत्याह— इद्विद्वत्त्ववर्जमित्यादिना । इद्विद्वत्त्वं इति यद् इत्वं डसश्च द्वित्वं वेत्यादिना यत् द्वित्वं विहितं तद्वर्जम् । अप्पा आत्मा । हे अप्प हे अप्पा हे आत्मन् । अप्पाणो आत्मानः । अप्पाणो अप्पे आत्मनः । अप्पाणं आत्मानम् । इद्विद्वत्त्ववर्जमिति किम् ? अप्पणा आत्मना । अप्पाणो आत्मनः । 'केचित्तु नित्यमप्पाणो भिसामोर्द्धिसुपोर्विदुः' । अप्पाणेहि आत्मभिः । अप्पाणाण आत्मनाम् । अप्पाणे आत्मनि । अप्पाणसु आत्मसु । 'अन्यत्रादेशतोऽन्येषां टा इत्यस्य णिआ भवेत्' । अप्पाणिआ आत्मना ॥ ४५ ॥

ब्रह्मादयोऽप्येवम् ॥ ४६ ॥

सञ्जीवनी ।

ब्रह्माद्या आत्मवदिति यावत् । ब्रह्मशब्देन सहशा ब्रह्मादयः । एवं पूर्वप्रकारेण वा निपात्यते

कोऽयमभिप्रायः ? यथा सुपि परे आत्मशब्दस्य
अप्पाण इति निपात्यते वा तथा ब्रह्मादीनामपि
सुपिस्थानामनिदेशतया बम्हाण इत्यादयो निपात्यन्ते ।
तथा इदं द्वित्ववर्जं राजवदनादेशे इत्यनेन यथा आत्म-
शब्दस्य राजवद्भावस्तथैवादेशात् अत्र ब्रह्मादीनां
राजवद्भावो द्रष्टव्यः । बम्हाणो ब्रह्मा । अत ओत्
सोरित्योत्वम् । बम्हणा ब्रह्माणः । जस् शसोर्लोप इति
जसो लोपः । जम्ङस्यादिना दीर्घः । बम्हाणं
ब्रह्माणम् । अतोऽम इति अलोपः । बम्हाण पेच्छ
ब्रह्मणः प्रेक्षस्व । पूर्ववत् शसो लोपः । अनादेशे
बम्हा ब्रह्मा । अन्त्यस्य हल इति नकारसुकारयोर्लोपः ।
हलह्येत्यादिना हस्योपरि मस्य स्थितिः ।
राजवद्भावात् राज्ञ इति आत्वम् । बम्हाणो ब्रह्माणः ।
शस एच्चेति णो आदेशः । पूर्ववदात्वम् । यत्र
त्वेकारः तत्र कचिदपि लोप इत्यलोपः ।

बम्हाणो ब्रह्मणो वा स्याद् यूनो जूआण इत्यपि ।
राज्ञो राआण आदेशो ग्राङ्णो गावाण इत्यपि ॥
अर्यमस्त्वञ्जमाणो वा पूष्णः पूसाण इत्यपि ।
अद्वाणो त्वध्वनः स्थाने ब्रह्माद्या एवमादयः ॥

एषां च यत्र पक्षे निपातनं तत्रैते अकारान्तसमु-
चितेन रूपेण किलोदाहरणीयाः । अनिपा-

तनपक्षे त्वेते राजशब्दवद् इदद्वित्वसूत्रे चात्म-
शब्दवदुदाहरणीयाः । ब्रह्मादिपर्यन्ते राजप्र-
कारेण यस्य विभक्तौ विशेषेण लक्षणं नोक्तं
तत्र यथासम्भवं प्रकारान्तराल्लक्षणमनुसन्धेय-
मिति ॥ ४६ ॥

सुबोधिनी ।

ब्रह्मशब्दादयोऽपि एवं अप्पाणनिपातनप्रकारेण वा
निपात्यन्ते । निपातनाभावपक्षे चेद्द्वित्ववर्जं राजशब्द-
वत् कार्यं भजन्ते ।

बम्हाणो ब्रह्मणो वा स्यात् यूनो जूवाण इत्यपि ।

राज्ञो राआण आदेशो ग्राव्णो गावाण इत्यपि ॥

उक्ष्ण उच्छाण इत्येवं पूष्णः पूसाण इत्यपि ।

अद्धाण अध्वनः स्थाने ब्रह्माद्या एवमादयः ॥

अनिपातनपक्षे बम्हा ब्रह्मा इत्यादिक्रमेणोदाहरणानि
ज्ञेयानि ॥ ४६ ॥

सर्वादेः ॥ ४७ ॥

सञ्जीवनी ।

सर्वशब्द आदिर्घस्य स सर्वादिर्गणः । अधिका-
रोऽयम् । यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः तत् सर्वा-

देः सर्वनाम्नो भवतीत्यर्थ इत्यधिकृतं वेदितव्यम् ।
सर्वादेरिति चार्थवशात् कचित् पञ्चम्यन्तं
कचित् षष्ठ्यन्तमनुसन्धातव्यम् । द्वेदो इति
यावदयमधिकारः । उक्तं सर्वादीनि सर्वनामानीति ।
तथा च—

सर्वो विश्व उभोभयौ तरतमौ डादी किमन्येतर-
त्वंनेमान्यतरान्तराः समभवत्त्यत्तत्त्वदेतद्यदः ।
सीमेदंपरयुष्मदस्मदधरा द्व्येकोत्तराद्धादिसः
पूर्वस्वापरदक्षिणावर इति त्रिंशत् समं पञ्चाभिः॥४७॥

सुबोधिनी ।

सर्व आदिर्येषां ते सर्वादयः । सर्वादय सर्वनामशब्दाः ।
सर्वो विश्व उभोभयौ तरतमौ डादी किमन्येतर—
त्वन्नेमान्यतरान्तरा समभवत्त्यत्तत्त्वदेतद्यदः ।
सीमेदंपरयुष्मदस्मदधरा द्व्येकोत्तराद्धादिसः
पूर्वस्वापरदक्षिणावर इति त्रिंशत् समं पञ्चाभिः ॥

अतः परं यद्वक्तव्यं कार्यं तत् सर्वदेर्वेदितव्यम् । अ-
धिकारोऽयम् । सर्वादेरित्यर्थवशादुत्तरमृत्रे कचित् पञ्चम्यन्तं
कचित् षष्ठ्यन्तमनुमन्नव्यम् ॥ ४७ ॥

जस एत् ॥ ४८ ॥

सञ्जीवनी ।

सर्वादेः परस्य जस एकारादेशः स्यात् । जस् शसो-
लोप इति लोपः प्राप्तः । सव्वे सर्वे । के इमे
किमिदमोः । किमः कः इदमः इम इति च क इम
इत्यादेशौ । जे ते यत्तदोः । अन्त्यस्य हल इति
दलोपः । अण्णे इतरे अन्येतरयोः । सर्वत्र जस
एत्वे कृते कचिदपि लोप इत्यलोपः । इत्यादयो-
ऽन्येऽपि ॥ ४८ ॥

सुबोधिनी ।

सर्वादेः परस्य जस एकारः स्यात् । सव्वे सर्वे । एवं
विश्वादीनामप्युदाहरणीयम् ॥ ४८ ॥

डेः सिंसम्मिस्थाः ॥ ४९ ॥

सञ्जीवनी ।

सर्वादेः गणात् परस्य डिप्रत्ययस्य सिंस म्मि
तथ इत्येते कृतद्वित्वा त्रय आदेशाः भवन्ति ।
डेरेम्भी इति एत्वस्यापवादः । सव्वसिंस जसिंस तसिंस
सर्वस्मिन् यस्मिन् तस्मिन् । सव्वम्मि जम्मि
स ५५ । सव्वत्थ जत्थ तत्थ इत्यादयः ॥ ४९ ॥
स्मिन्

सुबोधिनी ।

सर्वादेः परस्य डेः स्थाने स्सिस् मिस् तथ इत्यादिश्यन्ते ।
सव्वस्सिस् जस्सिस् तस्सिस् कस्सिस् सव्वम्मिस् जम्मिस् तम्मिस् कम्मिस्
सव्वत्थ जत्थ तत्थ कत्थ सर्वस्मिन् यस्मिन् तस्मिन् कस्मिन्
इत्यादयः ॥ ४९ ॥

इदमेतत्किंयत्तद्भ्यः टा
इणा वा ॥ ५० ॥

सञ्जीवनी ।

टा इति लुप्तषष्ठ्यन्तम् । इणा इति लुप्तप्रथमा-
न्तम् । इदम् एतत् किम् यत् तत् एभ्यः पञ्चभ्यः
सर्वादिगणपठितेभ्यः परस्य टाप्रत्ययस्य इणा इत्या-
देशो वा भवति । टामोर्ण इति नित्यो णकारादेशः
प्राप्तः । स विकल्प्यते । इदमस्तावत्-हमिणा हमेण
अनेन । एतदः—एदिणा एदेण एतेन । अन्त्यस्य हल
इति दलोपः । ऋत्वादिषु तो दः इति दः । पक्षे
कगच्चादिना तलोपः ॥ ५० ॥

सुबोधिनी ।

टा इति लुप्तषष्ठ्यन्तम् । इदम् एतद् यद् तद् किं एभ्यः

परस्य टा इत्यस्य इणा इति स्यात् । इमिणा इमेण अनेन । एदिणा
 एइणा एदेण एएण एतेन । किणा केण । जिणा जेण येन । तिणा
 तेण तेन ॥ ५० ॥

आम एसिं ॥ ५१ ॥

सञ्जीवनी ।

इदमादिभ्यः परस्य आम् इत्यस्य एसिं इति वा
 स्यात् । इमेसिं इमाण एषाम् । एदेसिं एदाण
 एतेषाम् । किमः—केसिं काण केषाम् । किमः क इति
 कः । यतः—जेसिं जाण येषाम् । यत्र एसिं
 आदेशो न तत्र सर्वत्र जम्ङ्स्यादिना दीर्घः ।
 'सव्वेसिं आमि सव्वानं सर्वाल्लिङ्गेषु तत्समम्' ॥ ५१ ॥

सुबोधिनी ।

इदमादिभ्यः परस्य आम् इत्यस्य एसिं इति वा स्यात् ।
 इमेसिं इमाण एषाम् । एदेसिं एदाण एएसिं एआण एतेषाम् । केसिं
 काण केषाम् । जेसिं जाण येषाम् । तेसिं ताण तेषाम् ॥ ५१ ॥

किंयत्तद्भ्यो ङ्स आस ॥ ५२ ॥

सञ्जीवनी ।

आस इत्येतत् लुप्तप्रथमान्तम् । किम् यत् तत्
एभ्यः परस्य ङसः आस इत्यादेशो वा भवति ।
स्सो ङस इति नित्यं स्सादेशः प्राप्तः । किमस्ता-
वत्-कास । पक्षे कस्स कस्य । यदः—जास जस्स
यस्य । तदः—तास तस्स तस्य ॥ ५२ ॥

सुबोधिनि ।

किम् यद् तद् एभ्यः परस्य ङस आस इति स्याद्वा । कास
कस्स कस्य । जास जस्स यस्य । तास तस्स तस्य ॥ ५२ ॥

इद्भ्यः स्सासे ॥ ५३ ॥

सञ्जीवनी ।

किं यत्तद्भ्य इत्यनुवर्तते । ओ तौ दो ङसे-
रनिदम इत्यतः प्राक् ङस् इत्यनुवर्तते । स्सासे इति
द्विवचनान्तम् । इद्भ्यः इप्रत्ययान्तेभ्यः किंय-
त्तद्भ्यः परस्य स्सासे इत्यादेशौ भवतः । टाङ्गम्-
ङीनामिदेदादत् इत्येत एव प्राप्ताः । किमः—किस्सा
कीसे कस्याः । किमः क इति कः । आदीतौ बहुल-
मिति ईप्रत्ययः । कचिदपि लोप इति वा सन्धावचा-
मित्यादिना वा अकारलोपः । पक्षे कीआ, कीए

कीअ । एवं यदः-जिस्सा जीसे यस्याः । पक्षे जीआ
 जीए जीइ जीअ । तदः-तिस्सा तीसे ! पक्षे तीअ
 तीए तीइ तीअ । स्सादेशे सर्वत्र इदीतः पानीयादिषु
 इति इत्वम् । 'किं यत्तद्भ्यः भवत्याद्भ्यः स इत्येव तु
 वा ङसः ।' कास जास तास । आदीतौ बहुलमिति
 आप्रत्ययः । पूर्ववदकारलोपो वा सन्धिर्वा । पक्षे
 काइ काए जाइ जाए ताइ ताए । टाङ्मूढीना-
 मिदेदादन्त इति ङस ए इ इत्यादेशौ । अ आ
 इत्येतौ न भवतः । नातोऽदातौ इति प्रतिषेधात् ॥५३॥

सुबोधिनी ।

इप्रत्ययान्तेभ्यः किं यत्तद्भ्यः परस्य ङसः स्सा से इत्या-
 देशौ वा स्तः । किस्सा कीसे कस्याः । जिस्सा जीसे यस्याः ।
 तिस्सा तीसे तस्याः । पक्षे कीइ कीए कीअ कीआ । जीइ
 जीए जीअ जीआ । तीइ तीए तीअ तीआ । 'किं यत्तद्भ्यो
 भवत्याद्भ्यः स इ ए वा ङसस्तथा' । कास यास तास । काइ
 जाइ ताइ ! काए जाए ताए ॥ ५३ ॥

डेहिं ॥ ५४ ॥

सञ्जीविनी ।

इद्भ्यः इति निवृत्तमनपेक्षितत्वात् । किम् यत्

तद्भ्यः परस्य डिप्रत्ययस्य हिं इत्यादेशो वा भवति ।
 डेः सिंसम्मित्था इत्येव प्राप्ताः । कहिं जहिं तहिं
 कस्मिन् यस्मिन् तस्मिन् । पक्षे कस्सिं कम्मि कत्थ ।
 जस्सिं जम्मि जत्थ । तस्सिं तम्मि तत्थ । 'अन्यशब्दात्
 परस्यापि हिंकारो ङेर्विकल्प्यते' । अण्णेहिं अन्यस्मिन् ।
 पक्षे अण्णस्सिं अण्णम्मि अण्णत्थ ॥ ५४ ॥

सुबोधिनी ।

किं यत्तद्भ्यः परस्य डेः स्थाने हिं इत्यादिश्यते वा । कहिं
 जहिं तहिं । कस्मिन् यस्मिन् तस्मिन् । पक्षे कस्सिं कम्मि
 कत्थ इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः । 'अन्यशब्दात् परस्यापि हिंकारो
 ङेर्विकल्प्यते' । अण्णेहिं पक्षे अण्णस्सिं अण्णम्मि अण्णत्थ ॥ ५४ ॥

आहे इआ काले ॥ ५५ ॥

सञ्जीवनी ।

ङेरित्यनुवर्तते । आहे इआ इति लुप्तप्रथमा-
 द्विवचनान्तम् । किंयत्तद्भ्यः परस्य डिप्रत्ययस्य
 आहे इआ इत्यादेशौ भवतो वा काले । ङेहिं-
 मिति डेः सिंसम्मित्था इत्येत एव प्राप्ताः । तदेवं
 षडादेशाः भवन्तीत्यर्थः । काहे कहआ । कस्मिन्
 काले कदा । पक्षे कहिं कस्सिं कम्मि कत्थ । यदः-

जाहे जइआ यस्मिन् काले यदा । पक्षे जहिं जस्सि
जत्थ । तदः-ताहे तइआ । तस्मिन् काले तदा । पक्षे
तहिं तस्मिं तम्मि तत्थ । 'आला इत्यपि यत्तद्भ्यां
काले वाच्ये वदन्ति ते' । जाला ताला यदा तदा ।
'काले डेरतदस्याहे एकशब्दादिआ तु वी' । एत्ताहे
एतस्मिन् काले । कच्चिदपि लोप इत्यलोपः ।
नीडादिष्विति तस्य द्वित्वम् । पक्षे डेः सिंसमिन्त्था
इति एतस्सि एतम्मि एत्थ । अत्र तत्थयोस्तलोपः
इति तलोपः । एकइआ एकस्मिन् काले एकदा ।
पक्षे पूर्ववत् एकस्सि एकम्मि एकत्थ । नीडादिष्विति
चतुर्ष्वपि ककारस्य द्वित्वम् । 'आदेशः सर्वशब्दस्य
काले डेराइ इष्यते' । सव्वाइ सर्वस्मिन् काले सर्वदा ।
पक्षे सव्वस्सि सव्वम्मि सवत्थ ॥ ५५ ॥

सुबोधिनी ।

किं यत्तद्भ्यः परस्य डेः काले प्रतिपाद्ये आहे इआ इत्यादेशौ
वा स्तः । काहे कइआ । जाहे जइआ । ताहे तइआ । पक्षे कहिं-
इत्यादयः । 'आला इत्यपि यत्तद्भ्यां काले वाच्ये विधीयते'
जाला ताला । 'काले तु एतदस्याहे एकशब्दादिआ तु वा' । एत्ताहे
एतस्मिन् काले । पक्षे एअस्सि एअम्मि एत्थ । एकइआ एकदा ।
पक्षे एकस्सि एकम्मि एकत्थ' । 'आदेशः सर्वशब्दस्य
काले डेराइ इष्यते' । सव्वाइ सर्वदा पक्षे पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

ओत्तोदो ङसेरनिदमः ॥ ५६ ॥

सञ्जीवनी ।

वेति निवृत्तम् । ओत्तोदो लुप्तप्रथमावहुवचनान्तम् । अनिदमः इदंशब्दरहितात् सर्वादेः परस्य ङसिप्रत्ययस्य ओ त्तो दो इति त्रयः आदेशा भवन्ति । ङसेरादोदुह्य इत्यस्य बाधः । सव्वओ सव्वत्तो सव्वदो सर्वस्मात् सर्वतो वा । अण्णओ अण्णत्तो अण्णदो अन्यस्मात् अन्यतो वा । तओ तत्तो तदो । तस्मात् ततो वा । अन्त्यस्य हल इति दलोपः । इत्यादयः । अनिदम इति किम् ? इमाओ इमाहि अस्मात् । अस्मादिदमः 'सर्वादिष्विदमो दीर्घो नत्वन्वेषां ङसौ भवेदिति' दीर्घः । इमाहिंतो । 'ङसेरतः परस्येह हिंतो इत्यपि दृश्यते' । इति हिंतो आदेशः । पूर्ववद् दीर्घः । 'तो इत्यपि तदः प्राङ्मु-
रादेशं ङसिना सह' । तो तस्मात् ॥ ५६ ॥

सुबोधिनी ।

ङसि प्रत्ययस्य ओत्तो दो इत्यादेशाः स्युः इदं शब्दं वर्जयित्वा । सव्वओ सव्वतो सव्वदो सर्वस्मात् । एवं विश्वादीनामुदाहरणीयम् । अनिदम इति किम् ? इमाओ इमाहि

इमाहिन्तो अस्मात् । 'तो इत्यपि तदः प्रादुरादेशं ङसिना सह' ।
तो तस्मात् ॥ ५६ ॥

तदो ङसा से वा स्त्रियामपि ॥ ५७ ॥

सञ्जीवनी ।

से इति लुप्तप्रथमैकवचनान्तम् । न केवले
पुंनपुंसकयोः स्त्रीलिङ्गेऽपि तच्छब्दस्य ङस्प्रत्ययेन सह
से इत्यादेशो भवति वा । पुंनपुंसकयोः स्तो ङस इति
स्त्रियां तु टाङ्मूढीनामिदेदादत्त इत्येत एव प्राप्ताः ।
ते विकल्प्यन्ते । से तस्य । पक्षे तस्स । से तस्याः
पक्षे तीए तीआ । 'एतदोऽपि ङसा से वा त्रिलिङ्गया-
मिष्यते बुधैः' । से एतस्य । पक्षे एतस्स । से एतस्याः
पक्षे एआए एआइ । टाङ्मूढीनामित्यादिना इ ए
आदेशौ ॥ ५७ ॥

सुबोधिनी ।

स्त्रियामपि । ङस्प्रत्ययेन सह तच्छब्दस्य स्त्रियां से वा
आदिश्यते । अपिशब्दात् पुंनपुंसकयोरपि । से तस्य तस्याः ।
पक्षेतस्स तीइ ताए इत्यादयः । 'एतदोऽपि ङसा से वा त्रिलिङ्गया-
मिष्यते बुधैः' । से एतस्याः एतस्य वा । पक्षे एआइ एअस्स
इत्यादयः ॥ ५७ ॥

आमः सिं ॥ ५८ ॥

सञ्जीवनी ।

तद इति वेति स्त्रियामिति च अनुवर्तन्ते ।
 सिमिति लुप्तप्रथमैकवचनान्तम् । तेन स्त्रीलिङ्गेऽपि
 तच्छब्दस्य आप्रत्ययेन सह सिं इत्यादेशो भवति ।
 सिं तेषां पक्षे ताणं । सिं तासां पक्षे ताण ।
 आदीतौ बहुलमिति आप्रत्ययः । 'आंटाभिस्सु तदः
 स्थाने ण इत्येतन् स्त्रियामपि' । णं पेच्छ तं प्रेक्षस्व ।
 णेण कअं तेन कृतम् । णाह कअं णाए कअं तथा
 कृतम् । टाडस्डिनामिदेदादत इति टाप्रत्यस्य ह ए
 एतावादेशौ । णाहिं कअं ताभिः कृतम् । शेषा-
 ददन्तवत् इत्यतिदेशात् भिसो हिं स्त्रियामपि । आदीतौ
 बहुलमिति आप्रत्ययः । 'स्त्रियामपि सहैवामा
 स्याच्च सिं इदमोऽपि वा' । सिं एषाम् । सिं आसाम् ।
 पक्षे इमाण । आदीतौ बहुलमिति आपक्षे इमाण ।
 टासोर्ण इति आमो णः । जम्डस्वादिना दीर्घः ॥५८॥

सुवोधिनी ।

तच्छब्दस्य आमप्रत्ययेन सह सिं वा आदिश्यते । स्त्रियां
 पुन्रपुंसकयोश्च । सिं तासां तेषां वा । पक्षे ताण ताणं वा । 'आंटा-
 भिस्सु तदः स्थाने ण इत्येषु स्त्रियामपि' । णं तं णेण तेन णेहिं तैः ।

णं तां णाइ णाए तथा णाहिं ताभिः । 'स्त्रियामपि सहैवामा स्याच्च
सि इदमोऽपि वा' । सि आसां एषां वा पक्षे इमाण ॥ ५८ ॥

किमः कः ॥ ५९ ॥

सञ्जीवनी ।

कृत आरः सुपि इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते । उत्तरत्र
च । सुपि प्रत्याहारे परे किंशब्दस्य कादेशः स्यात् ।
को कः । अत ओत् सोरिति ओत्वम् । के क एव ।
जसः एवेति एत्वम् । कचिदपि लोपः इत्यलोपः ।
कं कमेव । अतोऽमः इति अलोपः । कीइ कीए कया
कस्याः कस्यां वा । टाडस्डीनामित्यादिना अत्र
त्रयाणामन्यतमस्य इ ए इत्यादेशौ । काइं । इं
जम्शसोदीर्घश्चेति जम्शसोरन्यतमस्य इं आदेशः ।
दीर्घश्च । 'नपुंसके स्वमोः कत्वं न किमः स्यादलुप्तयोः'
किं एदं किमेतत् । किं करेइ किं करोति ॥ ५९ ॥

सुबोधिनी ।

सुपि परे किमः कः स्यात् । को कः ॥ ५९ ॥

इदम इमः ॥ ६० ॥

सञ्जीविनी ।

सुपि प्रत्याहारे परे इदंशब्दस्य इमादेशः
 स्यात् । इमो अयम् । अत ओत् सोरित्योत्वम् ।
 इमस्स अस्स्य । स्सो ङस् इति स्सादेशः । इमेसु एषु ।
 स्त्रियाम्-इमा इयम् । स्त्रियामात् । अन्त्यस्य हल
 इति सुलोपः । इमाओ इमाः । जसो वेति जस
 ओत्वम् । इमाए अनया अस्याः अस्यां वा । टाङ्मूडी-
 नामित्यादिना त्रयाणामन्यतमस्य एत्वम् । सर्वत्र
 आदीतौ बहुलमिति आप्रत्ययः । क्लीवे-इमाङ्
 इमानि । इं जश्शसोर्दीर्घश्चेति जस्शसोरन्यतरस्य
 इं आदेशः दीर्घश्च । 'आदेशाविदमश्चान्यौ सौ पुंस्य-
 अमिअं स्त्रियाम्' । अअं भत्ता इअं भरिआ । अयं
 भर्ता इयं भार्या । 'इमिआ इति वादेशः सौ
 स्त्रियामिदमो भवेत्' । इमिआ इयम् । सर्वत्र
 अन्त्यस्य हल इति सुलोपः ॥ ६० ॥

सुवोधिनी ।

सुपि परे इदम इम इति स्यात् । इमो अयं इमा इयम् ।
 'आदेशाविदमश्चान्यौ सौ पुंस्यअमिअं स्त्रियाम्' । अअं अयम् ।
 इअं इयम् । 'इमिआ इति वादेशः सौ स्त्रियामिदमो भवेत्' ।
 इमिआ इयम् ॥ ६० ॥

अं सिंसस्सयोर्वा ॥ ६१ ॥

सञ्जीविनी ।

इदम इत्यनुवर्तते । एतदः सोरोत्वं वा इत्यतः प्राक् । ङः सिंसस्मित्था इति यः सिंस आदेशः स्सो ङस इति यः स्स आदेशः तयोरिदमः स्थाने अकारादेशः स्यात् वा । अस्सि अस्मिन् । पक्षे इमस्सि । अस्स पक्षे इमस्स अस्य । 'स्यात् प्रत्ययान्तरेऽप्यत्वं स्त्रियामन्यत्र चेदमः' । एहिं एभिः । अकारादेशस्य ए सुप्यङिङसोरिति एत्वम् । पक्षे इमेहिं । एसु एषु पक्षे इमेसु । पूर्ववदेत्वम् । आहिं इमाहिं आभिः । आदीतौ बहुलमिति आप्रत्ययः । तेन सन्धावकारादेशस्य चात्वम् । अदन्तबदूभावादिति भिसो हिं । आसु इमासु । 'इदमोऽत्वं स्त्रियामात्वं सह स्सा च ङसस्तु वा' । अस्सा अस्याः । पक्षे इमाइ इमाए ॥ ६१ ॥

सुबोधिनी ।

ङिङसादेशयोः सिंसस्सयोः परयोरिदम अ इति वादिश्यते । अस्सि इमस्सि अस्मिन् । अस्स इमस्स अस्य । 'स्यात् प्रत्ययान्तरेऽप्यत्वं स्त्रियामन्यत्र चेदमः' । एहिं इमेहिं एभिः । एसु इमेसु एषु । आहिं इमाहिं आभिः । आसु इमासु आसु ।

‘इदमोऽत्वं स्त्रियामात्वं सह स्या च ङसस्तु वा’ । अस्या
अस्याः । पक्षे इमाइ इमाए ॥ ६१ ॥

डेर्मेन हः ॥ ६२ ॥

सञ्जीवनी ।

वेति वर्तते । इदमः इम इत्यादेशो कृते मेन
मकारेण सह ङिप्रत्ययस्य हकारादेशो भवति वा ।
ङेः सिंसम्मि तथा इति सिंस म्मि त्थ इत्येते प्राप्ताः ।
इह अस्मिन् । पक्षे अस्मिंस इमस्मिंस ॥ ६२ ॥

सुवोधिनी ।

इदम उच्चरस्य ङिप्रत्ययस्य इदमः सम्बन्धिना मकारेण सह
ह इति स्याद्वा । इह पक्षे इमस्मिंस इमम्मि ॥ ६२ ॥

न त्थः ॥ ६३ ॥

सञ्जीवनी ।

वेति निवृत्तम् । ङीत्यनुवर्तते । इदं परस्य ङेः
त्थ इत्यादेशो न भवति । डेर्मेन ह इति हवत् ङेः सिंस-
म्मि तथा इति च सिंसम्मिवत् प्राप्ताः । इह अस्मिन् ।
इमस्मिंस इमम्मि ॥ ६३ ॥

सुबोधिनी ।

इदम्परस्य डेः त्य इति न स्यात् । इह इमस्ति इमस्मि
अस्मिन् ॥ ६३ ॥

नपुंसके स्वमोरिदमि- णमिणमो ॥ ६४ ॥

सञ्जीवनी ।

नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्य इदमः इदं इणं इणमो इति
त्रय आदेशा भवन्ति । सु अम् इत्येतयोः । सोः-इदं
वणं । इणं वणं । इणमो वणं । इदं वनम् । अन्त्यस्य
हल इति सुलोपः । मो बिन्दुरित्यादिना बिन्दुः । अमः-
इदं वणं पेच्छ, इणं वणं पेच्छ, इणमो वणं पेच्छ । इदं वनं
प्रेक्षस्व । त्रिष्वप्यमो लोपो वक्तव्यः । पूर्ववत् बिन्दुः ।
'नपुंसक इमश्च स्यात् चतुर्थ' इदमः स्वमोः' ।
इमं वणं । नपुंसके सोर्बिन्दुरिति सोर्बिन्दुः । इमं
वणं पेच्छ । इणमो वणं पेच्छ । अतोऽम इत्यलोपः ।
मो बिन्दुः ॥ ६४ ॥

सुबोधिनी ।

सु अम् इत्येतयोः परयोर्नपुंसके इदंशब्दस्य इदं इणं

इणमो इत्यादेशाः स्युः । इदं इणं इणमो इदम् । 'नपुंसक इमश्च
स्याच्चतुर्थ इदमः स्वमोः' । इमं इदम् ॥ ६४ ॥

एतदः सोरोत्वं वा ॥६५॥

सञ्जीवनी ।

एतच्छब्दात् परस्य सुप्रत्ययस्य ओत्वं भवति ।
अन्त्यस्य हल इति दलोपे कृते अत ओत् सोरिति
ओत्वं प्राप्तम् । एसो एषः । तदेतदोः सः साचनपुसंके इति
तस्य सः । अन्त्यस्य हल इति दलोपः । क्वचिदपि लोप
इत्यकारलोपः । पक्षे एस । अन्त्यस्य हल इति
सुलोपः ॥ ६५ ॥

सुबोधिनी ।

एतच्छब्दादुत्तरस्य सुप्रत्ययस्य ओत्वं वा स्यात् । एसो एस
एषः ॥ ६५ ॥

त्तो ङसेः ॥ ६६ ॥

सञ्जीवनी ।

एतदः इत्यनुवर्तते । वेति वा । ओ त्तो दो
ङ्सेरनिदम इति सिद्धत्वात् नियमार्थो योगः । तेन

एतच्छब्दात् परस्य ङसेः त्तो इत्ययं द्वितकारक
 आदेशो भवतीति नियम्यते । पक्षे ङसेरादोदुहय
 इत्येते वर्तन्ते । एत्तो एतस्मात् । अन्त्यस्य हल इति
 दलोपः । त्तोत्थयोस्तस्य लोप इति तलोपः । पक्षे
 एआओ एआहि । कगचादिना तलोपः । जस्ङस्यांसु
 दीर्घ इति दीर्घः ॥ ६६ ॥

सुबोधिनी ।

सिद्धे सत्यारम्भोऽयं नियमार्थः । तेन ओ त्तो दो ङसेरिति
 सूत्रेण सिद्धानां त्रयाणां मध्ये एको नियम्यते । एतच्छब्दादुत्त-
 रस्य ङसेः सर्वाद्यधिकारः प्राप्तः त्तो इत्येवादेशो भवति । एत्तो
 एतस्मात् । सामान्यतः प्राप्तास्तु न बाध्यन्ते । एसा एसाओ
 एआउ एआहि ॥ ६६ ॥

त्तत्थयोस्तस्य लोपः ॥६७॥

सञ्जीविनी ।

त्तो ङसेरिति यः त्तो आदेशः, ङः स्तिस्मित्था
 इति यश्च त्थादेशः, तयोः परयोरेतद् साचस्तकारस्य
 लोपः स्यात् । एत्तो एतस्मात् । एत्थ एतस्मिन् ॥६७॥

सुबोधिनी ।

तो त्य इत्येतयोः परयोरेतदस्तकारलोपः स्यात् । एत्तो एत-
स्मात् । एत्थ एतस्मिन् ॥ ६७ ॥

तदेतदोः सः सावनपुंसके ॥ ६८ ॥

सञ्जीवनी ।

तस्यैवानुवर्तते । तदेतच्छब्दसम्बन्धिनः तकारस्य
सकारादेशः स्यात् अनपुंसकलिङ्गे सौ परतः । सो
पुरिसो स पुरुषः । एसो पुरिसो एस पुरिसो एष
पुरुषः । एकत्र एतदः सोरोत्वं वेति ओत्वम् । अन्यत्र
अन्त्यस्य हल इति सुलोपः । सा जुअई एसा जुअई ।
आदीतौ बहुलमिति आप्रत्ययः । पूर्ववत् सुलोपः ।
अत्र अन्त्यस्य हल इति दलोपः । अनपुंसक इति
किम् ? तं वणं तद् वनम् । एणं वणं एतद् वनम् ।
नपुंसके सोर्विन्दुरिति बिन्दुः । 'एस इत्येव सावाहुः
स्त्रियामप्येतदः परे' । एस गई एषा गतिः । एस
जुअई एषा युवतिः । आदीतौ बहुलमिति बहुलग्र-
हणात् आदीतोरनुत्पत्तिः । एस सरो एतत् सरः ।
एस जसो एतद् यशः । इत्यादि लिङ्गत्रयेऽपि
साधारणं रूपमिति नपुंसकबुद्ध्या अपूर्वत्वेनान्ते स

इति विदधति । तन्न समीचीनम् । यतस्तेषां प्रयत्नम-
न्तरेणापि न सन्तप्रावृद्दशरदः पुंसीति सान्तस्य
पुंस्त्वं पर्यवस्यति । न चापि एस रणमिति गन्त्रशा-
ब्दिका अनुमन्यन्ते ॥ ६८ ॥

सुवोधिनी ।

तदेतच्छब्दयोः सुप्रत्यये परे नपुंसकलिङ्गे सकारादेशः
स्यात् । सो सः एसो एवः । सा एसा । 'एस इत्येव सावाहुः
स्त्रियामप्येतदः परे' । एस एषा ॥ ६८ ॥

अदसो दो.मुः ॥ ६९ ॥

सञ्जीविनी ।

सुपीत्यपेक्ष्यते स्त्रियामिति च । अदस इति
षष्ठ्यन्तम् । तेन लिङ्गत्रयेऽपि वर्तमानस्य अदसः
सम्बन्धी यो दकारः तस्य मुरादेशो भवति । पुंसि
असू पुरिसा अमी पुरुषाः । शेषाददन्तवदित्यतिदे-
शात् अदन्तवद्भावात् जश्शसोलोप इति लोपः ।
अतएव जसूडस्यादिना दीर्घः । अमुणो णिअच्छ
असून् पश्य । इदुतोः शसो णो इति णो आदेशः ।
अमुणा अमुनां । टा णा इति णादेशः । अमुणो धणं
अमुण्य धनम् । डसो वेति णो आदेशः ।

अमूओ जुअइओ अमूः युवतयः । जसो वेति
जस ओत्वम् । शेषाददन्तवदित्यतिदेशात् जसूङ्-
स्यांसु दीर्घ इति दीर्घः । असूउ पेच्छ अमूः प्रेक्षस्व ।
स्त्रियां शस उदोताविति उ आदेशः । जसूशसूङ्-
स्यांसु दीर्घ इति दीर्घत्वे वक्तव्ये इदुतोः स्त्रियां दीर्घः ।
असूइ असूए असूअ असूआ अमुया अमुण्याः अमु-
ण्यां वा । टाङ्सूङीनामिदेदादत इति त्रयाणामन्य-
तमस्य इ ए अ आ इत्येते आदेशाः । पूर्ववद्दीर्घः ।

नपुंसके अमूइं अमूनि । इं जइशसोर्दीर्घश्चेति
इं आदेशः दीर्घश्च ॥ ६९ ॥

सुबोधिनी ।

सुपि परे अदस्सम्बन्धिनो दकारस्य मु इत्यादिश्यते । अमू
अमूओ अमूइं अमी अमूः अमूनि ॥ ६९ ॥

हश्च सौ ॥ ७० ॥

सञ्जीवनी ।

अदस इति स्त्रियामिति सुपीति त्रयमनुवर्तते ।
लिङ्गत्रयेऽपि अदसो दस्य हकारादेशः सुप्रत्यये परे
चकारात्तु मुरादेशोऽपि । अह पुरिसो असौ पुरुषः ।
पक्षे अमू पुरिसो । सुभिस्सुप्सु दीर्घ इति दीर्घः ।

स्त्रियां—अह जुअई पक्षे अमू जुअई । क्लीवे-अह वणं । सर्वत्र-अन्त्यस्य हल इति सुलोपः । पक्षे अमुं वणं । नपुंसके सोर्बिन्दुरिति बिन्दुः । अह इत्यत्र यथालिङ्गं अत ओत् सोरिति, आदीतौ बहुलमिति, नपुंसके सोर्बिन्दुरिति च प्राप्नुवन्ति ते न भवन्ति । अनभिधानात् ॥ ७० ॥

सुबोधिनी ।

सुपि प्रत्यये परे अदसो दकारस्य ह इत्यादिश्यते । अह अमू असौ इति स्त्रीपुंसकयोः अदसोः । ह इत्यादेशपक्षे पुल्लिङ्गादिविहितकार्याणि न भवन्त्यनभिधानात् ॥ ७० ॥

पदस्य ॥ ७१ ॥

सञ्जीवनी ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वं यदनुक्रमिष्यामः सुबन्तस्य पदस्यस्थाने तद् भवतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् । उक्तं च सुप्तिङन्तं पदम् । द्वेदो इत्यतः प्राग्यमधिकारः ॥ ७१ ॥

सुबोधिनी ।

अतः परं यत् कार्यं तत्पदस्य सुबन्तस्य स्थाने वेदितव्यम् । अधिकारोऽयम् ॥ ७१ ॥

युष्मदस्तं तुमं ॥ ७२ ॥

सञ्जीवनी ।

हश्च सौ इत्यतः सौ इत्यनुवर्तते । सुप्रत्यये सति सिद्धस्य युष्मत्सम्बन्धिनः पदस्य त्वमित्यस्य तं तुमं इत्यादेशौ भवतः । अनेकवर्णः सर्वस्य एकवर्ण आदेशः क्वचित् सर्वस्येति वचनात् । तं दिदृठो । तुमं दिदृठो । त्वं दृष्टः ॥ ७२ ॥

सुबोधिनी ।

सिद्धस्य युष्मदः सम्बन्धिनस्त्वमिति पदस्य सुवन्तस्य स्थाने तं तुममित्यादेशौ स्तः । तं तुमं त्वम् ॥ ७२ ॥

तुं चामि ॥ ७३ ॥

सञ्जीवनी ।

युष्मद इत्यनुवर्तते । अस्मदो हं अहं अहंसावित्यतः प्राक् । द्वितीयैकवचने अस्प्रत्यये सति सिद्धस्य युष्मदः पदस्य त्वामित्यस्य तुमित्यादेशो भवति । चकारात् तं तुममित्येतावपि । तुं पेच्छामि तं पेच्छामि तुमं पेच्छामि त्वां प्रेक्षे । 'युष्मदोऽमि पदस्य स्याच्चतुर्थस्तु तुमे इति' । तुमे पेच्छति ॥ ७३ ॥

सुबोधिनी ।

अमि परे सिद्धस्य युष्मदः त्वामिति पदस्य तुं इत्यादि-
श्यते । चकारात् नंतुमात्रपि । तं तुमं तुं त्वाम् । 'युष्मदोऽमि
पदस्य स्वाच्चतुर्थस्तु तुमे इति' । तुमे ॥ ७३ ॥

तुज्झे तुज्झ तुम्हे जसि ॥ ७४ ॥

सञ्जीविनी ।

जस्प्रत्यये सति सिद्धस्य युष्मदः पदस्य यूय-
मित्यस्य तुज्झे तुज्झ तुम्हे इति त्रय आदेशा भव-
न्ति । तुज्झे तुज्झ तुम्हे गुरु । 'तज्झे तव्वे तम्हे चैव
त्रयोऽन्ये युष्मदो जसि' । तज्झे तव्वे तम्हे गुरु यूयं
गुरवः ॥७४॥

सुबोधिनी ।

जसि परे यूयमितिपदस्य तुज्झे तुम्हे तुज्झ इत्यादिश्यन्ते ।
तुज्झे तुज्झ तुम्हे यूयं । 'तज्झे तव्वे तम्हे चैव त्रयोऽन्ये युष्मदो
जसि' तज्झं तव्वे तम्हे यूयम् ॥ ७४ ॥

वो च शसि ॥ ७५ ॥

सञ्जीविनी ।

शस्प्रत्यये सति सिद्धस्य युष्मदः पदस्य युष्मा-

नित्यस्य वो इत्यादेशः स्यात् चकारात् पूर्वे षडपि ।
वो रक्ख तुज्झे रक्ख तुज्झ रक्ख तुम्हे रक्ख
तज्झे रक्ख तव्वे रक्ख तम्हे रक्ख । युष्मान्
रक्ष ॥ ७५ ॥

सुबोधिनी ।

शसि परे सिद्धस्य युष्मानितिपदस्य वो इति स्यात् । चका-
रात् पूर्वे षडपि । वो तुज्झे तुम्हे तुज्झ तज्झे तम्हे तव्वे युष्मान् ॥ ७५ ॥

**टाङ्योस्तइ तए तुमइ तुमए
तुमे ॥ ७६ ॥**

सञ्जीवनी ।

टाप्रत्यये डिप्रत्यये च सति सिद्धस्य युष्मदः
पदस्य त्वयेत्यस्य त्वयीत्यस्य च तइ तए तुमइ तुमए
तुमे इति प्रत्येकं पश्चादेशा भवन्ति । तइ कअं ।
तए कअं । तुमइ कअं तुमए कअं । तुमे कअं । त्वया
कृतम् । तइ ठिअं । तए ठिअं तुमे ठिअं तुमए ठिअं
तुमइ ठिअं त्वयि स्थितम् ॥ ७६ ॥

सुबोधिनी ।

टाप्रत्यये डिप्रत्यये च सिद्धस्य युष्मदः पदस्य त्वयेत्यस्य

त्वयीत्यस्य च तइ तए तुमइ तुमे तुमए इति पंचादेशाः
स्युः । तइ तए तुमइ तुमे तुमए त्वया त्वयि ॥ ७६ ॥

तुमम्मि च डौ ॥ ७७ ॥

सञ्जीवनी ।

डौ सिद्धस्य युष्मदः पदस्य त्वयीत्यस्य तुमम्मि
आदेशः स्यात् । तुमम्मि ठिअं त्वयि स्थितम् ॥ ७७ ॥

सुबोधिनी ।

डिप्रत्यये सिद्धस्य युष्मदः पदस्य तुमम्मि इत्यादिश्यते ।
तुमम्मि त्वयि ॥ ७७ ॥

डसि तुमो तुह तुज्झ तुव तुम्हाः ॥ ७८ ॥

सञ्जीवनी ।

डस्प्रत्यये सिद्धस्य युष्मदः पदस्य त्वेत्यस्य तुमो
तुह तुज्झ तुव तुम्हा इत्येते पञ्च आदेशा भवन्ति ।
तुमो धणं तुह धणं तुज्झ धणं तुव धणं तुम्हा धणं
तव धनम् ।

तज्ज्ञ तम्वे दिए तुम्ह तुमाइ तु तुमे तुमाः ।

युष्मदो ङसि सिद्धस्य स्युरष्टावपरेऽप्यमी ॥

तज्ज्ञ धणं । तम्वे धणं । दिए धणं । तुम्ह धणं
तुमाइ धणं । तु धणं तुमे धणं । तुम धणं । तव
धनम् ॥ ७८ ॥

सुबोधिनी ।

ङमप्रत्यये सिद्धस्य युष्मदः पदस्य त्वेत्यस्य पंचादेशाः
स्युः । तुमो तुह तुज्ज्ञ तुव तुम्ह तव ।

तज्ज्ञ तम्वे दिए तुम्ह तुमाइ तु तुमे तुमाः ।

युष्मदो ङसि सिद्धस्य स्युरष्टावपरेऽप्यमी ॥

तज्ज्ञ तम्वे दिए तम्हे तमाइ तु तुमे तुमं तव ॥ ७८ ॥

आङि च ते दे ॥ ७९ ॥

सञ्जीवनी ।

आङिति तृतीयैकवचनस्य ग्रहणम् । ङसीत्य-
नुवर्तते । तेन टाप्रत्यये सति सिद्धस्य युष्मदः पदस्य
त्वयेत्यस्य तथा ङसि सिद्धस्य त्वेत्यस्य च प्रत्येकं
ते दे इत्यादेशौ भवतः । ते कअं । दे कअं । त्वया
कृतम् । ते धणं । दे धणं । तव धनम् ॥ ७९ ॥

सुबोधिनी ।

आङिति टाप्रत्ययस्य ग्रहणम् । टाप्रत्यये सिद्धस्य त्वये-
तिपदस्य ते दे इत्यादिश्येते । चकारात् ङसीत्यनुवर्तते । ते दे
त्वया तव वा ॥ ७९ ॥

तुमाइ च ॥ ८० ॥

सञ्जीवनी ।

चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्तते । तेन ङसीति
निवृत्तम् । आङीति चानुवर्तते । टाप्रत्यये सिद्धस्य
युष्मदः पदस्य त्वयेत्यस्य तुमाइ इत्यादेशो भवति । न
केवलं पूर्वोक्ता एवेति । तुमाइ कअं त्वया कृतम् । 'आहुः
ए दि तु इत्यन्यानादेशानाङि युष्मदः' । ए कअं
दि कअं तु कअं । त्वया कृतम् ॥ ८० ॥

सुबोधिनी ।

टाप्रत्ययसिद्धस्य त्वयेत्यस्य तुमाइ इति स्यात् । तुमाइ
त्वया । 'आहुः ए दि तु इत्यन्यानादेशानाङि युष्मदः' । ए दि
तु त्वया ॥ ८० ॥

**तुज्मेहितुब्मेहि तुम्हेहि
भिसि ॥ ८१ ॥**

सञ्जीवनी ।

भिसुप्रत्यये सति सिद्धस्य युष्मदः पदस्य युष्मा-
भिरित्यस्य तुज्झेहि तुव्वेहि तुम्हेहि इति त्रय
आदेशा भवन्ति । तुज्झेहि कअं । तुव्वेहि कअं ।
तुम्हेहि कअं । युष्माभिः कृतम् ॥ ८१ ॥

सुबोधिनी ।

भिसि सिद्धस्य युष्माभिरित्यस्य त्रय आदिश्यन्ते । तुज्झेहि
तुव्वेहि तुम्हेहि युष्माभिः । 'तज्झेहि तव्वेहि तम्हेहि त्रयोन्ये
युष्मदो भिसि' । तज्झेहि तव्वेहि तम्हेहि युष्माभिः ॥ ८१ ॥

डसौ तत्तो तइत्तो तुमाओ तुमाइ
तुमाहि वा ॥ ८२ ॥

सञ्जीवनी ।

पञ्चम्येकवचने डसि प्रत्यये सति सिद्धस्य युष्मदः
पदस्य त्वदित्यस्य तत्तो तइत्तो तुमाओ तुमाइ तुमाहि
इत्येते पञ्चादेशा भवन्ति । तत्तो अण्णो । तइत्तो
अण्णो । तुमाओ अण्णो । तुमाइ अण्णो । तुमाहि
अण्णो । त्वदन्यः ।

तुम्हाहिन्तो तम्हाहिन्तो तुहिन्तो युष्मदो डसौ ।
अमी अपि त्रयः प्रोक्ताः पृथगादेशपञ्चकात् ॥

सुबोधिनी ।

आङिति टाप्रत्ययस्य ग्रहणम् । टाप्रत्यये सिद्धस्य त्वये-
तिपदस्य ते दे इत्यादिश्येते । चकारात् ङसीत्यनुवर्तते । ते दे
त्वया तव वा ॥ ७९ ॥

तुमाइ च ॥ ८० ॥

सञ्जीवनी ।

चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्तते । तेन ङसीति
निवृत्तम् । आङिति चानुवर्तते । टाप्रत्यये सिद्धस्य
युष्मदः पदस्य त्वयेत्यस्य तुमाइ इत्यादेशो भवति । न
केवलं पूर्वोक्ता एवेति । तुमाइ कअं त्वया कृतम् । 'आहुः
ए दि तु इत्यन्यानादेशानाङि युष्मदः' । ए कअं
दि कअं तु कअं । त्वया कृतम् ॥ ८० ॥

सुबोधिनी ।

टाप्रत्ययसिद्धस्य त्वयेत्यस्य तुमाइ इति स्यात् । तुमाइ
त्वया । 'आहुः ए दि तु इत्यन्यानादेशानाङि युष्मदः' । ए दि
तु त्वया ॥ ८० ॥

तुज्मेहितुब्मेहि तुम्हेहि
भिसि ॥ ८१ ॥

सञ्जीवनी ।

भिस्रप्रत्यये सति सिद्धस्य युष्मदः पदस्य युष्मा-
भिरित्यस्य तुज्झेहि तुब्मेहि तुम्हेहि इति त्रय
आदेशा भवन्ति । तुज्झेहि कअं । तुब्मेहि कअं ।
तुम्हेहि कअं । युष्माभिः कृतम् ॥ ८१ ॥

सुबोधिनी ।

भिसि सिद्धस्य युष्माभिरित्यस्य त्रय आदिश्यन्ते । तुज्झेहि
तुब्मेहि तुम्हेहि युष्माभिः । 'तज्झेहि तब्मेहि तम्हेहि त्रयोन्ये
युष्मदो भिसि' । तज्झेहि तब्मेहि तम्हेहि युष्माभिः ॥ ८१ ॥

डसौ तत्तो तइत्तो तुमाओ तुमाइ
तुमाहि वा ॥ ८२ ॥

सञ्जीवनी ।

पञ्चम्येकवचने डसि प्रत्यये सति सिद्धस्य युष्मदः
पदस्य त्वदित्यस्य तत्तो तइत्तो तुमाओ तुमाइ तुमाहि
इत्येते पञ्चादेशा भवन्ति । तत्तो अण्णो । तइत्तो
अण्णो । तुमाओ अण्णो । तुमाइ अण्णो । तुमाहि
अण्णो । त्वदन्यः ।

तुम्हाहिन्तो तम्हाहिन्तो तुहिन्तो युष्मदो डसौ ।

अमी अपि त्रयः प्रोक्ताः पृथगादेशपञ्चकात् ॥

तुम्हाहिन्तो अण्णो । तम्हाहिन्तो अण्णो ।
तुहिन्तो अण्णो त्वदन्यः इत्यादि ॥ ८२ ॥

सुबोधिनी ।

इसि प्रत्यये सिद्धस्य युष्मत्पदस्य पंचादिश्यन्ते । ततो
तइत्तो तुमाओ तुमाइ तुमाहि त्वत् ।

तुम्हाहिन्तो तम्हाहिन्तो तुहिन्तो युष्मदो इत्तौ

अमी अपि त्रयः प्रोक्ताः पृथगादेशपंचकात् ॥

तुम्हाहिन्तो तम्हाहिन्तो तुहिन्तो ॥ ८२ ॥

तुज्झाहिन्तो तुज्झासुन्तो

भ्यसि ॥ ८३ ॥

सञ्जीवनी ।

पञ्चमीबहुवचने भ्यसि सिद्धस्य युष्मदः पदस्य
युष्मदित्यस्य तुज्झाहिन्तो तुज्झासुन्तो इत्येता-
वादेशौ भवतः । तुज्झाहिन्तो तुज्झासुन्तो अण्णो ।
युष्मदन्यः ।

तुज्झेहिन्तो तुम्हेहिन्तो तुम्हासुन्तो तुम्हेत्तो तुम्हा-
हिन्तो तुज्झन्तो तुहेहि तुम्हेहि तुज्झेहि तुम्हासुन्तो
इति चान्ये दश प्रख्याता युष्मदो भ्यसि । तुज्झेहिन्तो

अण्णो एवं तुम्हाहिन्तो अण्णो । तुम्हासुन्तो अण्णो ।
तुम्हेन्तो अण्णो इत्यादि उदाहरणीयम् ॥ ८३ ॥

सुबोधिनी ।

भ्यसि प्रत्यये सिद्धस्य युष्मदः पदस्य एतावादेशौ स्तः ।
तुज्झाहिन्तो तुज्झासुन्तो युष्मत् । तुज्झहिन्तो तुम्हेहिन्तो तुम्हा-
सुन्तो तुज्झत्तो तुम्हाहिन्तो तुज्झन्तो तुज्झेहि तुम्हेत्तो
तुहेहि तुम्हेहि इति दशाऽन्ये युष्मदो भ्यसि प्रोक्ताः ॥ ८३ ॥

**वो ते तुज्झाणं तुम्हाणं
आमि ॥ ८४ ॥**

सञ्जीवनी ।

आमि सिद्धस्य युष्मदः पदस्य युष्माकमित्यस्य वो
ते तुज्झाणं तुम्हाणं इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।
वो धणं ते धणं । तुज्झाणं धणं । तुम्हाणं धणं ।
युष्माकं धनम् । 'तुज्झ तुब्भ तुम्ह इति त्रयोऽन्ये
चापि युष्मदः' । तुज्झ धणं तुब्भ धणं तुम्ह धणं ।
युष्माकं धनम् ॥ ८४ ॥

सुबोधिनी ।

आम्प्रत्यये युष्मदः पदस्य चत्वार आदिश्यन्ते । वो ते
तुज्झाणं तुम्हाणं युष्माकम् ॥ ८४ ॥

तुज्भेसु तुब्भेसु तुम्हेसु सुपि ॥८५॥

सञ्जीवनी ।

सप्तमीबहुवचने सुपि सति सिद्धस्य युष्मदः
पदस्य युष्मासु इत्यस्य तुज्ज्ञेसु तुब्भेसु तुम्हेसु इति
त्रय आदेशा भवन्ति । तुज्ज्ञेसु ठिअं । तुब्भेसु
ठिअं तुम्हेसु ठिअं । युष्मासु स्थितम् ॥ ८५ ॥

सुबोधिनी ।

सुपि युष्मदः पदस्य एते स्युः । तुज्ज्ञेसु ठिअं तुम्हेसु ठिअं
तुब्भेसु ठिअं । युष्मासु स्थितम् ॥ ८५ ॥

अस्मदो हं अहं अहअं सौ ॥८६॥

सञ्जीवनी ।

पदस्येत्येव । सुप्रत्यये सति सिद्धस्य अस्मदः
पदस्य अहमित्यस्य हं अहं अहअं इति त्रय आदेशा
भवन्ति । हं जाणामि । अहं जाणामि । अहअं
जाणामि । अहं जानामि ॥ ८६ ॥

सुबोधिनी ।

सुप्रत्यये सिद्धस्य अस्मदः पदस्य अहमित्यस्य हं अहं अ-
हअं इति त्रय आदेशा भवन्ति । हं अहं अहअं अहम् ॥ ८६ ॥

अम्मिरमि च ॥ ८७ ॥

सञ्जीवनी ।

अस्मद इत्यनुवर्तते । द्वेदो इत्यतः प्राक् सावि-
त्यनुवर्तते । सुप्रत्यये सति सिद्धस्य अस्मदः पदस्य अ-
हमित्यस्य अमि प्रत्यये च सिद्धस्य मामित्यस्य अम्मि
आदेशो भवति । अम्मि जप्तामि अहं जल्पामि ।
अम्मि पेच्छ मां प्रेक्षस्व । 'सावस्मदो भवत्यत्र म्मि
इत्येष च पञ्चमः' । म्मि करोमि अहं करोमि ॥ ८७ ॥

सुबोधिनी ।

सु अम् प्रत्यययोः सिद्धस्यास्मदः पदस्य अम्मि इत्यादिश्यते ।
अम्मि अहं मां वा । 'सावस्मदो भवत्यत्र म्मि इत्येष च पञ्चमः'
म्मि अहम् ॥ ८७ ॥

मं ममं च ॥ ८८ ॥

सञ्जीवनी ।

चानुकृष्टमुत्तरसूत्रे नानुवर्तते इति साविति
निवृत्तम् । अमीत्यनुवर्तते । अमि सिद्धस्य अस्मदः
पदस्य मामित्यस्य मं ममं इत्यादेशौ भवतः । मं
रक्ख ममं रक्ख । मां रक्ष । 'चत्वारोऽन्येऽस्मदो-

ऽमि स्युर्मिमं णो अम अम्ह च' । मिमं रक्खउ णो
रक्खउ अम रक्खउ अम्ह रक्खउ मां रक्षतु ॥८८॥

सुबोधिनी ।

चानुक्तस्तु सुवन्न नानुवर्त्तत इति साविति निवृत्तम् । अमि
सिद्धस्यास्मदः पदस्य एतावादिश्येते । मं ममं माम् । 'चत्वारो न्ये-
ऽण्मदोऽमि स्युर्मिमं णो अम अम्ह च' । मिमं णो अम अम्ह
माम् ॥ ८८ ॥

अम्हे जस्शसोः ॥ ८९ ॥

सञ्जीवनी ।

जसि शसि सिद्धस्य अस्मदः पदस्य वयमिति
अस्मान्मित्यस्य च अम्हे इत्यादेशो भवति । अम्हे
जाणिमो वयं जानीमः । अण्हे पालेउ अस्मान्
पालयतु । 'अम्हो अम्ह तथैवैतौ जस्शसोरस्मदो
मतौ' । अम्हो बुज्झामो वयं बुध्यामहे । अम्हो
सासति अम्ह सासति अस्मान् शासति ॥ ८९ ॥

सुबोधिनी ।

जसि शसि च अस्मदः सिद्धस्य पदस्य अम्हे इति स्यात् ।
अम्हे वयं अस्मान् वा । 'अम्हो अम्ह तथैतौ च जस्शसोरस्म-
दो मतौ' । अम्हो अम्ह वयं अस्मान् वा ॥ ८९ ॥

णो च शसि ॥ ६० ॥

सञ्जीवनी ।

शसि प्रत्यये सति सिद्धस्य अस्मदः पदस्य अस्मानित्यस्य णो इत्यादेशः स्यात् । न केवलं पूर्वोक्तास्त्रय एव । णो हसइ अस्मान् हसन्ति ॥ ९० ॥

सुबोधिनी ।

शस्प्रत्यये अस्मद पदस्य णो इति स्यात् । णो अस्मान् ॥ ९० ॥

आङि मे ममाइ ॥ ६१ ॥

सञ्जीवनी ।

आङि तृतीयैकवचने टाप्रत्यये सिद्धस्य अस्मदः पदस्य मघेत्यस्य मे ममाइ इत्येतावादेशौ भवतः । मे हीरइ ममाइ हीरइ मया ह्रियते ॥ ९१ ॥

सुबोधिनी ।

टाप्रत्यये सिद्धस्यास्मदः पदस्य मे ममाइ एतौ स्तः । मे ममाइ मया ॥ ९१ ॥

ङौ च मइ मए ॥ ६२ ॥

सञ्जीवनिः ।

आङीत्यनुवर्तते । टाप्रत्यये सिद्धस्य अस्मदः
पदस्य मयेत्यस्य डिप्रत्यये च मयीत्यस्य च प्रत्येकं
मइ मए इत्यादेशौ स्याताम् । मइ मुणिओ मए
मुणिओ मया ज्ञातः । मइ ठिअं मए ठिअं मयि
स्थितम् । 'टाप्रत्ययेऽस्मदो णे मि स्यातां द्वावपरावपि' ।
णे दिद्ढा मि दिद्ढा मया दृष्टा ॥ ९२ ॥

सुबोधिनी ।

टाप्रत्यये डिप्रत्यये सिद्धस्यास्मदः पदस्य एतौ स्तः । मइ
मए मया मयि वा । 'टाप्रत्ययेऽस्मदो णे मि स्यातां द्वावपरा-
वपि' । णे मि मया ॥ ९२ ॥

ममम्मि च ॥ ९३ ॥

सञ्जीवनी ।

ङावित्येव । डिप्रत्यये सिद्धस्य अस्मदः पदस्य
मयीत्यस्य ममम्मि इत्यादेशश्च भवति । न केवलं
पूर्वोक्ताद्येव । ममम्मि ठिअं । मयि स्थितम् ॥ ९३ ॥

सुबोधिनी ।

डिप्रत्यये सिद्धस्यास्मदः पदस्य ममम्मि इत्यादिश्यते ।
चकारात् पूर्वोक्तावपि । ममम्मि मयि ॥ ९३ ॥

अम्हेहिं भिसि ॥ ६४ ॥

सञ्जीवनी ।

भिसि प्रत्यये सिद्धस्य अस्मदः पदस्य अस्मा-
भिरित्यस्य अम्हेहिं इत्यादेशः स्यात् । अम्हेहिं
भणिअं अस्माभिर्भणितम् । 'णे अम्हे अम्ह अम्हाण
चत्वारोऽन्येऽस्मदो भिसि' । णे सुअं अम्हे सुअं अम्ह
सुअं अम्हाण सुअं अस्माभिः श्रुतम् ॥ ९४ ॥

सुवोधिनी ।

भिसि प्रत्यये सिद्धस्य अस्मदः पदस्य अम्हेहिं इत्यादेशो
भवति । अम्हेहिं अस्माभिः । 'णे अम्हे अम्ह अम्हाण चत्वा-
रोऽन्येऽस्मदो भिसि' । णे अम्हे अम्ह अम्हाण अस्माभिः ॥ ९४ ॥

मत्तो मइत्तो ममाओ ममाउ ममाहि ङ्सौ ॥ ६५ ॥

सञ्जीवनी ।

ङ्सि प्रत्यये सिद्धस्य अस्मदः पदस्य मदित्यस्य
मत्तो मइत्तो ममाओ ममाउ ममाहि इत्येते पञ्चादेशा
भवन्ति । मत्तो अण्णो मइत्तो अण्णो ममाओ अण्णो
ममाउ अण्णो ममाहि अण्णो मदन्त्यः ॥ ९५ ॥

सुबोधिनी ।

इसौ सिद्धस्यास्मदः पदस्य पंचादिश्यन्ते । मत्तो मइत्तो
ममाओ ममाउ ममाहि मत् ॥ ९५ ॥

**अम्हाहिन्तो अम्हासुन्तो
भ्यसि ॥ ९६ ॥**

सञ्जीवनी ।

भ्यस्प्रत्यये सति सिद्धस्य अस्मदः पदस्य अस्म-
दित्यस्य अम्हाहिन्तो अम्हासुन्तो इत्येतावादेशौ
भवतः । अम्हाहिन्तो इअरो अम्हासुन्तो इअरो
अस्मदितरः । 'अह्येहिन्तो च अम्हेहि अम्हेन्तो वाऽस्मदो
भ्यसि' । अम्हेहिन्तो गआ अम्हेहि गआ अम्हेन्तो
गआः अस्मद् गताः ॥ ९६ ॥

सुबोधिनी ।

भ्यसि प्रत्यये सिद्धस्यास्मदः पदस्य एतावादिश्येते ।
अम्हाहिन्तां अम्हासुन्तो अस्मत् ॥ ९६ ॥

मे मम मद् मज्झ डसि ॥ ९७ ॥

सञ्जीवनी ।

उत्प्रत्यये सिद्धस्य अस्मदः पदस्य ममेत्यस्य मे
मम मह मज्झ इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।
मे पिओ मम पिओ मह पिओ मज्झ पिओ मम
प्रियः ॥ ९७ ॥

सुवोधिनी ।

उसि प्रत्यये सिद्धस्यास्मदः पदस्य एते स्युः । मे मम मह
मज्झ मम ॥ ९७ ॥

णो अम्ह अम्हाण अम्हे
आमि ॥ ९८ ॥

सञ्जीवनी ।

आमि सिद्धस्य अस्मदः पदस्य अस्माकमित्यस्य
णो अम्ह अम्हाण अम्हे इत्येते चत्वार आदेशा
भवन्ति । णो पई अम्ह पई अम्हाण पई अम्हे पई
अस्माकं पतिः । 'अन्योऽस्मदो भवेद्रूपं णे इत्यपि च
पञ्चमः' । णे वल्लहो अस्माकं वल्लभः ॥ ९८ ॥

सुवोधिनी ।

आम्प्रत्यये सिद्धस्यास्मदः पदस्य एते स्युः । णो अम्ह
अम्हाण अम्हे अस्माकम् ॥ ९८ ॥

अम्हेसु सुपि ॥ ६६ ॥

सञ्जीवनी ।

सुपि सप्तमीवहुवचने सिद्धस्य अस्मदः पदस्य
अस्मासु इत्यस्य अम्हेसु आदेशः स्यात् । अम्हेसु ठिअं
अस्मासु स्थितम् । 'अम्हासु इति वादेशो द्वितीयोऽप्य-
स्मदः सुपि' । अम्हासु ठिअं । सर्वेषामपि युष्मदस्मत्-
प्रयोगाणां किमपि लिंगं नास्ति । तथा चोक्तं—'अलिङ्गे
युष्मदस्मदी' इति । संख्याः षणान्ता युष्मदस्मदव्ययम-
लिङ्गमिति । 'बिन्दुष्टामोर्ण इत्यादौ सन्नसन्नपि वा
क्वचित्' । धम्मेणं धम्मेण धर्मेण । टामोर्ण इति टाप्रत्य-
यस्य णः । ए सुप्यङ्ङित्सोरित्येत्वम् । जम्माणं जम्माण
जन्मनाम् । पूर्ववदामो णः । जसूङस्यादिना दीर्घः ।
कम्मेहिं कम्मेहि कर्मभिः । भिसो हिमिति हिम् ।
गामाउं गामाउ । गामाहि गामाहिं ग्रामात् । ङसेरादो-
दुहय इति उ हि इत्येतावादेशौ । सरेसुं सरेसु सरस्सु ।
एतेषु सतो बिन्दोर्वा अभावः । राआणं राआण
राज्ञाम् । आमो णम् इति णमादेशः । आ णोणमोर-
ङ्सीत्यात्वम् । अप्पाणं अप्पाण आत्मनाम् । अजापि
इद्वित्ववर्जमित्यादिना राजवद्भावात् आमो णमिति
णम् । राजवद्भावादेव पूर्ववदात्वम् । अत्र तु सतो

विन्दोरसत्त्वं वा । तुम्हं तुम्ह तव । तुम्हेसुं तुम्हेसु
युष्मासु । अस्य युष्मदः पदस्य तुज्ज्ञेसु तुम्हेसु
तुम्हेसु सुपीति तुम्हे आदेशः । अम्हेहिं अम्हेहि
अस्माभिः । अम्हेहिं भिसीति अम्हेहिं आदेशः ।
महं मह मम । अस्याऽस्मदः पदस्य मे मम मह मज्झ
उसीति महादेशः । अम्हं अम्ह अम्हाणं अम्हाण
अस्माकम् । अम्हेसु अम्हेसुं अस्मासु । अस्य अस्मदः
पदस्य अम्हेसु सुपीति अम्हेसु आदेशः । इत्यादौ
लक्षणानुसारेणाविन्दुष्वपि विन्दुसदूभावा व्यवस्थि-
तविभाषारूपेण द्रष्टव्याः ॥ ९९ ॥

सुबोधिनी ।

सुपि सिद्धस्यास्मदः पदस्य अम्हेसु इति स्यात् । अम्हेसु
अस्मासु । 'अम्हासु इति चादेशो द्वितीयो ऽप्यस्मदः सुपि' ।
अम्हासु । अत्र युष्मदस्मत्प्रयोगाणां किमपि लिङ्गं नास्ति ।
तथा चोक्तं—अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति । संख्याः षणान्ता युष्मद-
स्मदव्ययमलिङ्गम् । 'विन्दुष्टामोर्ण इत्यादौ सन्नसन्नपि वा क्वचित्' ।
धम्मेणं धम्मेण धम्मेण । जम्माणं जम्माणं जन्मनां इत्यादौ । कम्मेहि
कम्मेहिं कर्मभिः । गामाउं गामाहिं गामाउ गामाहि ग्रामात् । सरेसुं
सरेसु सरस्सु । तुम्हं तुम्ह तव । तुम्हाण तुम्हाणं युष्माकम् । तुम्हेसुं
तुम्हेसु युष्मासु । अम्हेहिं अम्हेहि अस्माभिः । महं मह ममं मम
मम । अम्हं अम्ह अम्हाणं अम्हाण अस्माकम् । अम्हेसुं अम्हासु

अस्मासु । इत्यादौ लक्ष्यानुसारेणाविंदुष्वपि विन्दुसद्भावो
व्यवस्थितविभाषया द्रष्टव्यः । पदस्येत्यधिकारो निवृत्तः ॥९९॥

द्वेदो ॥ १०० ॥

सञ्जीवनी ।

सुपीति प्रत्याहारोऽपेक्ष्यते । अस्मद इति निवृत्तम् ।
पदस्योते च । स्वादौ विभक्तिगणे परे द्विशब्दस्य
दो इत्यादेशः स्यात् । दोहिं द्वाभ्याम् । द्विवचनस्य
बहुवचनमिति भ्यामो भिम् । तस्य शेषाददन्तव-
द्भावात् भिसो हिमिति हिमादेशः । दोसु द्वयोः ।
पूर्ववत् द्विशब्दात् सुप् । सुपः सुरिति सुः ॥ १०० ॥

सुवोधिनी ।

सुपीत्यनुवर्तते । द्विशब्दस्य सुपि परे दो इत्यादिश्यते ।
दोहि द्वाभ्याम् ॥ १०० ॥

त्रेस्ती ॥ १०१ ॥

सञ्जीवनी ।

सुपीति वर्तते । स्वादौ विभक्तिगणे परे त्रिशब्दस्य
ती आदेशो भवति । तीहिं तीसु । इत्येतयाः सिद्धौ
योगारम्भो न कर्तव्य इत्याहुः ॥ १०१ ॥

सुबोधिनी ।

त्रिशब्दस्य सुपि परे ती इत्यादिश्यते । तीहिं त्रिभिः ।
प्रपञ्चार्थं सूत्रद्वयं प्रयोगस्यान्यथा सिद्धत्वादिति कश्चित् ॥१०१॥

तिणि जशशसूभ्याम् ॥१०२॥

सञ्जीवनी ।

त्रेरित्यनुवर्तते । जस् शस् इत्येताभ्यां प्रत्य-
याभ्यां सह त्रिशब्दस्य तिणि इत्यादेशो भवति ।
पूर्वेण ती आदेशः प्राप्तः । तिणि दिठआ । तिणि
पेच्छ । त्रयः स्थिताः । त्रीन् प्रेक्षस्व ॥ १०२ ॥

सुबोधिनी ।

त्रिशब्दस्य जसा शसा च सह तिणि आदिश्यते । तिणि
त्रयः त्रीन् वा ॥ १०२ ॥

द्वेर्दुवे दोणि ॥ १०३ ॥

सञ्जीवनी ।

जशशसूभ्यामित्यनुवर्तते । उत्तरत्र च । जस्-
शसूभ्यां सह द्विशब्दस्य दुवे दोणि इत्यादेशौ
भवतः । द्वेर्दो इति दो आदेशः प्राप्तः । दुवे दिठआ ।

दोणि द्विआ दो द्विआ द्वौ स्थितौ । दुवे रक्ख
 दोणि रक्ख दो रक्ख द्वौ रक्ष । 'द्वेर्जशस्भ्यां सह
 स्यातां द्वावन्यौ वेणि वे इति' । वेणि हुवन्ति । वे
 हुवन्ति । द्वौ भवतः । वेणि पेच्छ । वे पेच्छ । द्वौ
 प्रेक्षस्व ॥ १०३ ॥

सुवोधिनी ।

द्विशब्दस्य जशस्भ्यां दुवे दोणि इत्यादेशौ स्तः । स्पष्टम् ।
 'द्वेर्जशस्भ्यां सह स्यातां द्वावन्यौ वेणि वे इति' । वेणि वे दुवे
 दोणि द्वौ इति ॥ १०३ ॥

चतुरश्चत्तारो चत्तारि ॥ १०४ ॥

सञ्जीवनी ।

चतुरशब्दस्य जश्शस्भ्यां सह चत्तारो चत्तारि
 इत्येतावादेशौ स्याताम् । चत्तारो एदे । चत्वार
 एते । चत्तारो गेण्ह चतुरो गृहाण । जशस्भ्यामिति
 किम् ? चऊहिं चतुर्भिः । कगचादिना तलोपः ।
 अन्त्यस्य हल इति रलोपः । शेषाददन्तवदित्यति-
 देशात् भिसो हिं । सुभिस्सुप्सु दीर्घ इति दीर्घः ।
 एवं चऊसु चतुर्षु ॥ १०४ ॥

सुबोधिनी ।

चतुर्शब्दस्य जश्शस्भ्यां सट् एतौ स्तः । चत्तारो चत्तारि
चत्वारः चतुरो वा । जश्शस्भ्यामिति किम् ? चऊर्हि चऊसु ॥ १०४ ॥

एषामामो ण्हं ॥ १०५ ॥

सञ्जीवनी ।

एषां द्वित्रिचतुःशब्दानां सम्बन्धिन आम्-
प्रत्ययस्य ण्हं आदेशः स्यात् । दोण्हं द्वयोः । द्वेदौ इति
दो आदेशः । तिण्हं त्रयाणाम् । त्रेस्ती इति ती
आदेशः । तस्य इदीतः पानीयादिष्विति इत्वम् ।
चउण्हं चतुर्णाम् । 'कतिपञ्चादिशब्दानां आमो ण्हो
नैव दीर्घता' । जश्शस्डस्यादिना दीर्घत्वं प्राप्तम् ।
कडण्हं कतीनाम् । पञ्चण्हं पञ्चानाम् । छण्हं षण्णाम् ।
षट्शावकमसपणेषु छ इति छः । अन्त्यस्य हल इति
टलोपः । सत्तण्हं सप्तानाम् । उपरि लोप इत्यादिना
पलोपः । शेषादेशादिना तकारस्य क्त्वम् । इत्या-
दीनां द्वेदौ इत्यादिसूत्रषट्के विशेषस्याविभासनात्
लिङ्गत्रयेऽपि सामान्यं द्रष्टव्यम् ॥ १०५ ॥

सुबोधिनी ।

द्वित्रिचतुर्शब्दानां आम्प्रत्ययस्य ण्हं इति स्यात् । दोण्हं द्वयोः

तिण्हं त्रयाणाम् चउण्हं चतुर्णाम् । 'कतिपञ्चादिशब्दानामामो
ण्हं नैव दीर्घता' । कइण्हं कतीनाम् । पंचण्हं पंचानाम् । छण्हं षण्णाम्
सत्तण्हं सत्तानाम् । कत्यादीनां लिङ्गत्रयेऽपि साम्यम् ॥१०६॥

शेषाददन्तवत् ॥ १०६ ॥

सञ्जीवनी ।

अतिदेशार्थमिदम् । उक्तादन्यः शेषः । अदन्तादिवत्
अदन्तवत् । अत ओत् सोरिति प्रकरणे अदन्तात् यानि
कार्याणि अभिहितानि अनकारान्तादपि अकारान्तादि-
वत् तानि भवन्तीत्यतिदिश्यते । उक्तं च तत्रैव—

अदन्ताद्यो विधिः प्रोक्तः शेषादप्यनिदेशतः ।

आदन्तादिदुदन्तात् स ईदूदन्तादपेक्ष्यते ॥

उदाहरणानि च तत्राभिहितानि । 'अकारान्त-
वदादन्तात् शसो लोपाय वेक्ष्यते' । बाला पेच्छ
बालाः प्रेक्षस्व । जश्शसोलोप इति शसो लोपः ।
पक्षे बालाओ पेच्छ । स्त्रियां शस उदोताविति
ओत्वम् । 'ङ्सोर्यदा हिरादेशो नादन्तवदिदुतोर्विधिः'
ङ्संरादोदुह्य इति ओदुदादेशवत् प्राप्तः । गिरीओ
गिरीउ साणूओ साणूउ गिरेः सानोः । आकारादेशो-
ऽपि न भवति न ङिङ्स्योरेदाताविति प्रतिषेधात् ।

‘ए सुप्यङिङसोः सूत्रे नेष्टं शेषाददन्तवत्’ ।
 रामाओ सामाओ रामाः श्यामाः । जसो वेति जस
 ओत्वम् । सालिणो पीलुणो शालीन् पीलून् । इदुतोः
 शसो णो इति णो आदेशः । सहीओ बहूओ ।
 सखीः बधूः । स्त्रियां शस उदोताविति ओत्वम् ।
 अदन्तवद्भावात् एत्वं न भवतीत्यर्थः । ‘अकारलो-
 पसूत्रेऽपि नेष्टं शेषाददन्तवत्’ । कचिदपि लोप
 इत्यत्रेत्यर्थः । सव्वाओ भव्वाओ सर्वाः भव्याः ।
 बुद्धीओ घेणूओ बुद्ध्यः घेनवः । शेषाददन्तवदित्यद-
 न्तवद्भावात् जस्ङस्यांसु दीर्घ इति दीर्घः । सहीओ
 बहूओ सख्यः बध्वः । सर्वत्र जसो वेति जस
 ओत्वम् । उदाहृतं चान्यत्र यथायाग्यमित्यलमतिप्र-
 सङ्गेन ॥ १०६ ॥

सुबोधिनी ।

उक्तादन्यः शेषः । विशेषसूत्रैर्न यस्य कार्याणीतियावत् ।
 अकारान्तादत्त ओत् सोरित्यादिसूत्रैर्यानि आदिश्यन्ते तानि पूर्व-
 मेवाऽभिहितानि । ‘अकारान्तवदादन्तात् शसो लोपाय वेप्यते’ ।
 वाला वालाओ वालाः । गिरिओ गिरिउ गिरेः । माणूओ
 साणूउ सानोः । ‘ए सुप्यङिङसोः सूत्रे नेष्टं शेषाददन्तवत्’ । रामाओ
 रामाः शालिणो शालीन् पीलुणो पीलून् सहीओ सखीः बहूओ
 बधूः । ‘अकारलोपे सूत्रेऽपि नेष्टं शेषाददन्तवत्’ । सव्वाओ

सर्वाः बुद्धीओ बुद्धयः घेणूओ घेनवः सहीओ सख्यः वहूओ
वध्वः ॥ १०६ ॥

न डिङ्स्योरेदातौ ॥ १०७॥

सञ्जीविनी ।

अकारान्तरहितात् प्रातिपदिकात् परयोः डिङ-
सिप्रत्यययोर्यथासंख्यं एत् आत् इत्येतावादेशौ न
भवतः॥ पूर्वणादन्तवद्भावात् ङेरेस्मी इति स्मिआदेशवत्
एकारादेशोऽपि प्राप्तः । तथैव ङसेरादोङुह्य इति ओ
ङ हि इत्यादेशवत् आकारादेशोऽपि प्राप्तः । ङौ-
गिरिस्मि तरुस्मि । गिरौ तरौ । दहिस्मि महुस्मि
दधनि दधनि मधुनि । पुंनपुंसकयोरेवायमेत्व-
निषेधः । स्त्रियां तु ङावदन्तवद्भावात् अप्रतिषेध
एव । टाङसिङीनामिदेदादत इत्यादेशात् । यतोऽदन्त-
वद्भावे प्राप्ते अनेन एकारादेशः प्रतिषिध्यते तेनेह
ङेरेत्वं भवत्येव । बुद्धीए घेणूए । बुद्धौ घेनौ । जस्श-
सूङ्स्डिषु दीर्घत्वं वक्तव्यमिति इदुतोः स्त्रियामिति
दीर्घत्वम् । ङसेरातः—गंगाओ गंगाङ गंगायाः ।
गंगाहिन्तो । ‘ङसेरतः परस्येह हिन्तो इत्यपि दृश्यते’ ।
इति पूर्वेण अदन्तवद्भावात् हिन्तो आदेशः ।
इदुदूभ्यां-गिरीओ गिरीङ गिरिहिन्तो गिरेः ।

ङसेरातः-गंगाओ धेणूओ साणूउ साणूहिन्तो सानोः ।
उभयत्रापि पूर्वेण अदन्तवद्भावात् जइशम्भस्यांसु
दीर्घ इति दीर्घः । हिकारादेशः कस्मान्न भवति ?
‘ङसेर्यदा हिरादेशो नादन्तवदिदुतोर्विधिः’ इति
निषेधात् । ईदूज्यां-तरुणीओ तरुणीउ तरुणीहिन्तो
तरुणीहि तरुण्याः । बहूओ बहूउ बहूहि बहूहिन्तो
बध्वाः । गंगाओ इत्यादिषु अपादानव्यक्तये आगत
इत्यादिपदं योज्यम् ॥ १०७ ॥

सुबोधिनी ।

अकारान्तरहितात् प्रादिपादिकात् परयोः ङिङसिप्रत्यययो-
यथासंख्यं ए आ इत्यादेशौ न भवतः । गिरिम्मि गिरौ ।
गिरीउ गिरीओ गिरेः ॥ १०७ ॥

ए भ्यसि ॥ १०८ ॥

सञ्जीवनी ।

नेत्येव । भ्यस्प्रत्यये परे नकारान्तस्य एकारादेशो
न भवति । ए सुप्यङिङसोरिति प्राप्तः । एवं च एत्वे
प्रतिषिद्धे जस्भस्यांसु दीर्घ इत्यत्र ङसेः पञ्चम्युपलक्ष-
णत्वात् दीर्घत्वं प्रवर्तते । पञ्चाहिन्तो पञ्चासुन्तो

पञ्चभ्यः । सत्ताहिन्तो सत्तासुन्तो सप्तभ्यः । भ्यसो
हिन्तो सुन्तो इति हिन्तो सुन्तो आदेशौ ॥ १०८ ॥

सुबोधिनी ।

भ्यस्प्रत्यये परे नकारान्तस्य एकारादेशो न भवति । पंचा-
हिन्तो पंचासुन्तो पंचभ्यः ॥ १०८ ॥

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ १०९ ॥

सञ्जीवनी ।

सुपां तिङां च विभक्तीनां सम्बन्धिनो द्विवचनस्य
औ तस् इत्येवंप्रभृतेः यथाक्रमं जस् झि इति
बहुवचनमादेशो भवति । सुपां तावत्-दो हत्था द्वौ
हस्तौ । उभयत्रापि औकारस्य जस् । द्वेदौ इति
दोआदेशः । हत्था इत्यत्र स्तस्य थः । तस्य द्वित्वे
वर्गे युजः पूर्व इति तः । जश्शसोलोप इति जसो
लोपः । जम्ङस्पांसु दीर्घ इति दीर्घः । दो हत्थे
पेच्छ । द्वौ हस्तौ प्रेक्षस्व । अत्र औकारस्य शस्
आदेशः । हत्थ इत्यत्र पूर्ववत् शसो लोपे कृते ए
सुप्यङिङसोरिति एत्वम् । दोहिं हत्थेहिं द्वाभ्यां
हस्ताभ्याम् । भ्यामो भिसि कृते दोहिं इत्यत्र
शेषाददन्तवदित्यतिदेशात् भिसो हिमिति हिं ।

द्वेदो इति दो आदेशः । बिन्दुष्टामोर्ण इत्यादिना
हिमादेशे बिन्दुः । दोहिन्तो हत्थाहिन्तो द्वाभ्यां हस्ता-
भ्याम् । अत्र भ्यामो भ्यस् । तस्य भ्यमो हिन्तो
सुन्तो इति हिन्तो आदेशः । अनेनैव शेषाददन्त-
वद्द्वावात् दोहिन्तो इत्यत्र हिन्तो आदेशः ।
हत्थाहिन्तो इत्यत्र जसूङस्यां सु दीर्घ इति ङसेः पञ्च-
भ्युपलक्षणत्वात् दीर्घः । दोणहं हत्थाणं द्वयोः हस्तयोः ।
ओस आम् । एकत्र एषामामो णहं इति णहं आदेशः ।
हत्थाणं इत्यत्र टामोर्ण इति णः । नस्मिन् बिन्दु-
ष्टामोर्ण इत्यादिना बिन्द्वागमः । दोसु हत्थेसु । द्वयोः
हस्तयोः । ओसः सुप् । एः सुप्यङिङ्सोरित्येत्वम् ।
तिङां-दो होन्ति द्वौ भवतः । भू सत्तायामित्यस्य
भुवो होहुवाविति हो आदेशः । तस्मात् परस्य
प्रथमपुरुषद्विवचनस्य तसः द्विरादेशः । तस्य न्तिहे-
त्थामोसुमा बहुष्विति न्तिरादेशः । दुवे तुम्हे पठह ।
दुवे तुम्हे पठित्थ । द्वौ युवां पठथः । पठ व्यक्तायां
वाचीत्यस्मात् परस्य मध्यमपुरुषस्य द्विवचनस्य थसः
थादेशः । तस्य पूर्ववत् ह इत्था इत्यादेशौ । शेषाणा-
मदन्ततेति धातोरदन्तत्वम् । इत्थादेशे कचिदपि लोप
इति वा सन्धावचामित्यादिना वा अकारलोपः ।
ठो ढः इति ठस्य ढः । दोणि अम्हे जाणीमो द्वावावां

जानीवः । ज्ञा अवधोश्चने इत्यस्य ज्ञो जाणमुणौ
 इति जाण आदेशः । तस्मात् परस्य उत्तमपुरुष-
 द्विवचनस्य वसो मसादेशः । अस्य पूर्ववत् मोमुम
 इत्येतेषामन्यतम आदेशः । इच्च बहुष्विति प्रकृते
 एत्वमित्वं वा । दो रमन्ति द्वौ रमेते । रमु क्रीडाया-
 मित्यस्मात् परस्य प्रथमपुरुषस्य द्विवचन आतामित्यस्य
 बहुवचनं स्रज् आदेशः । तस्मात् न्तिहेत्येत्यादिना
 न्तिरादेशः । तथाऽऽत्मनेपदस्य बहुवचनमादेशः ।
 शेषाणामदन्ततेति धातोरदन्तत्वम् । दुवे तुम्हे
 रमह रमित्था वा । द्वौ युवां रमेथे । अत्राऽऽथामि-
 त्यस्य बहुवचनं ध्वमित्यादेशः । पूर्ववत् ह इत्था
 इत्यादेशौ । अदन्तत्वं पूर्ववत् । पूर्ववत् ह इत्था
 इत्यादि कृते कचिदपि लोप इत्यलोपः । दोणि
 रमामो रमिमो द्वौ आवां रमावहे । अत्र उत्तमपुरुष-
 द्विवचनस्य वहीत्यस्य माहिङ् आदेशः । तस्य पूर्ववत्
 मो सु म इत्येतेषामन्यतम आदेशः । अदन्तत्वं
 पूर्ववत् । तस्य इच्च बहुषु इति इत्वमात्वं वा ॥१०९॥

सुबोधिनी ।

सुपां तिङां च विभक्तीनां सम्बन्धिनो द्विवचनस्य औ
 तस् इत्यादेर्वहुवचनमादिश्यते । दो इत्था द्वौ इस्तौ । दो होन्ति
 द्वौ भवतः ॥ १०९ ॥

चतुर्थ्याः षष्ठी ॥११०॥

सञ्ज्ञाविनी ।

चतुर्थीविभक्तेः स्थाने षष्ठीविभक्तिर्भवति । डे
भ्यां भ्यस् इत्येतेषां डस् ओस् आस् इति त्रय
आदेशा भवन्ति । बम्हणस्स देसु । ब्राह्मणाय देहि ।
स्सो डस् इति स्सः । बम्हणीए देसु । ब्राह्मण्यै देहि ।
अत्र डस्ड्डीनामिदेदादत इति एकारादेशः । बम्हणाण
देसु । ब्राह्मणेभ्यो देहि । पूर्ववदामो णः दीर्घत्वं च ।
ह्णेत्यादिना हस्योपरि मस्य स्थितिः । णमो
देवाणं । सोत्थि माणुसाणं । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति
मानुषेभ्यः ॥ ११० ॥

सुबोधिनी ।

चतुर्थ्या विभक्तेः षष्ठी विभक्तिरादिश्यते । बम्हणस्स
देसु ब्राह्मणाय देहि । एवं बम्हणाण ब्राह्मणाभ्यां
ब्राह्मणेभ्यो वा ॥ ११० ॥

क्वचिन्न तादर्थ्ये ॥ १११ ॥

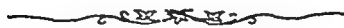
सञ्ज्ञाविनी ।

तादर्थ्येऽर्थे विहितायाः चतुर्थ्याः स्थाने षष्ठी न

भवति । गमणाअ उज्जतो गमनाय उद्यतः । त्यथ्यद्यां
 चछजा इति व्यस्य जः । देवाअ बली देवाय बालिः ।
 घराअ दारुं गृहाय दारु । इत्यादौ संस्कृतवच्चतुर्थी
 वक्तव्या । कचिद्ग्रहणं अबहुत्वार्थम् । तादर्थ्येऽपि
 बहुवचनस्य षष्ठी भवत्येव । देवाणं बलीओ घराणं
 दारुहं । देवेभ्यो बलयः गृहेभ्यो दारूणि । 'कचिदन्य-
 विभक्त्यर्थे दृश्यन्तेऽन्या विभक्तयः' । तथा चोक्तं-
 व्यत्ययोऽप्यासामिति । कचित् तृतीयार्थे सप्तमी ।
 अच्छीसु पिज्जसि । अक्षिभ्यां पीयसे । कचित् सप्तम्यर्थे
 द्वितीया । रत्तिं दिट्ठो रात्रौ दृष्ट इत्यादिषु । ये तु
 कस्स सुमरसि कं स्मरसीत्यादौ द्वितीयायाः स्थाने
 षष्ठी विदधति । तन्न समीचीनम् । यतः संस्कृतश-
 व्दानुसारेणैव स्मृत्यर्थे कर्मणि द्वितीयाषष्ठ्यौ
 विधीयेते भवत्येव कस्य स्मरसीति । 'अन्यादृश्यपि
 वीप्सायां द्विरुक्तिः कापि दृश्यते' । अंगमंगाहं अङ्गा-
 न्यङ्गानि । अंगमंगाण अंगानामंगानाम् । अंगमंगसु
 अङ्गेषु अङ्गेषु । वच्च वच्चह व्रजत व्रजत । होहोह भवति
 भवति । इत्यादिषु ॥ १११ ॥

इति सर्वनाम ।

इति प्राकृतसंज्ञीवन्यां सुविविधिः पञ्चमः ॥

सुबोधिनी ।

तादर्थ्येऽर्थे विहितायाश्चतुर्थ्याः कचित् षष्ठी विभक्ति-
र्न स्यात् । घराभ दासं गृहाय दास । इति संस्कृतवत् चतुर्थी ।
कचिद् ग्रहणमवहुत्त्वार्थम् । तेन तादर्थ्येऽपि बहुवचनस्य षष्ठी
विभक्तिर्भवत्येव । देवाणं बली देवेभ्यो बलिः । 'कचिदन्य-
विभक्त्यर्थे दृश्यन्तेऽन्या विभक्तयः' । तथा चोक्तम्-व्यत्ययो-
ऽप्यासामिति । अच्छीसु पिज्जसि अक्षिभ्यां पीयसे । अत्र
तृतीयास्थाने सप्तमी । रत्तिं दिट्ठो रात्रौ दृष्टः । सप्तमीस्थाने
द्वितीया । 'अन्यादृश्यपि वीप्सायां द्विरुक्तिः कापि दृश्यते' ।
अंगमंगाई अंगान्यंगानि अंगमंगाण अंगानामंगानां अंगमंगेसु
अंगेष्वङ्गेषु । वच्चवच्चह व्रजत व्रजत होहोइ भवति भवति
इत्यादिषु ।

वृत्तौ प्राकृतसूत्राणां सदानन्दस्य निर्मितौ
परिच्छेदः सुबोधिन्यां पञ्चमः सुविवर्धितः ।

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

अथ तिङ्विधिरुच्यते ।

ततिपोरिदेतौ ॥ १ ॥

सञ्जीवनी ।

आत्मनेपदपरस्मैपदयोः प्रथमपुरुषैकवचनयोः
प्रत्यययोः ततिवित्येतयोः प्रत्येकं इ ए इत्यादेशौ
भवतः । तकारोऽसन्देहार्थः । रमइ रमए रमते ।
रमु क्रीडायामित्यस्मादात्मनेपदिनः परस्य तप्रत्ययस्य
इ ए इत्यादेशौ । शेषाणामदन्ततेति धातोरदन्तत्वम् ।
विरमइ विरमए । एतस्मात् विपूर्वात् परस्मैपदिनः
परस्य तिपः इ ए इत्यादेशौ । पूर्ववददन्तत्वम् । अत्र
यथासंख्यं तिप इ तस्य ए इति न भवति, सिप्थासोः
सि से इत्यत्र सिपः सिकारादेशविधानसामान्यात्
यथासंख्यपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् । ततिपो-
रिदेतौ इति व्यत्ययेन निर्देशात् यथासंख्याभावः ।

‘शौरसेन्या विभाषासु भवेद्विरपि तिप्तयोः’ । यथा—

चित्ते विहुट्टदि न खुट्टदि सा गुणेषुं

सेज्जासु लोट्टदि विसट्टदि दिस्मुहेसुं ।

बोलम्मि वट्टदि पवट्टदि कच्चवंगे

झाणेन तुट्टदि चिरं तरुणी तरट्टी ॥ (कर्पूर मञ्जरी, २-४.)

सिद्धावस्थायां साध्यावस्थायां वा लक्ष्यवशात्
परिभाषेयम् । अनियमे नियमः परिभाषा । ततिपोः
रिदेतौ इत्यादिना एकाचो हीअ इत्येवमन्येन
प्रकारेण न ये तिवादीनामादेशा विधास्यन्ते ते
सिद्धावस्थायां भूते एके भवन्ति । साध्यावस्थायां
वर्तमाने वा काले लक्ष्यवशात् भवन्तीति परिभाष्यते ।
भूते—पेच्छइ पेच्छए प्रैक्षत प्रैक्षिष्ट प्रेक्षांचक्रे वा ।
ईक्ष दर्शने इत्यस्मात् प्रपूर्वात् परस्य आत्मनेपद-
प्रथमपुरुषैकवचनस्य तत्प्रत्ययस्य ततिपोरिदेताविति
इ ए इत्यादेशौ । शेषाणामदन्ततेति धातोरदन्तत्वम् ।
सर्वत्र लवरामिति रेफलोपः । सन्धावचामित्यादिना
धातूपसर्गयोः सन्धावेत्वम् । अक्ष्यादिषु छ इति
क्षस्य छः । तस्य वर्गे युज पूर्व इति चः । हसइ
हसए अहसत् अहसीत् जहास वा । हसे हसने
इत्यस्मात् परस्य तिपः पूर्ववत् इ ए इत्यादेशौ । वर्तमाने
तु प्रथमसूत्रोदाहरणानि एतान्यपि ॥ १ ॥

सुबोधिनी ।

आत्मनेपदीयप्रथमपुरुषैकवचनस्य त इत्यस्य परस्मैपदीय-
 प्रथमपुरुषैकवचनस्य तिवित्यस्य च इकार एकारश्च स्याताम् ।
 रमइ रमए रमते । विरमइ विरमए विरमति । ततिपोरिति
 व्यत्ययेन ग्रहणात् यथासंख्यं न भवति । 'शौरसेन्या विभाषायां
 भवेद्दिरपि तिप्तयोः' । यथा—'चित्ते विहुट्टदि न तुट्टति सा
 गुणेसु' इत्यादौ । सिद्धावस्थायां साध्यावस्थायां वा लक्ष्यवशात्
 परिभाषेयम् । अनियमे नियमः परिभाषा । ततिपोरिदेतावित्या-
 दिना एकाचो हीअ इत्येवमन्येन प्रकारेण न ये तिवादीना-
 मादेशा विधास्यन्ते ते सिद्धावस्थायां भूतकाले साध्यावस्थायां
 वर्तमानकाले लक्ष्यवशाद् भवन्तीति परिभाष्यते । पेच्छइ
 पेच्छए प्रैक्षत प्रैक्षिष्ट प्रेक्षाश्चक्रे वा । एतदेवं वर्तमानोदाह-
 रणम् ॥ १ ॥

सिप्थासोः सि से ॥ २ ॥

संज्ञिविनी ।

परस्मैपदात्मनेपदयोः सिप्थाम् इत्येतयोः
 प्रत्यययोः प्रत्येकं सि से इत्यादेशौ भवतः । तुमं
 जाणासि । तुमं जाणासे त्वं जानासि । ज्ञा अवबोधने

इत्यस्य शो जाणमुणाविति जाण आदेशः । तस्मात्
परस्य सिपः सि से इत्यादेशौ । तुमं वेवसि तुमं
वेवसे त्वं वेपमे । दुवेष्ट कम्पने इत्यस्मात् परस्य
थासः सि से इत्यादेशौ । शेषाणामदन्ततेति धातो-
रदन्तत्वम् ॥ २ ॥

सुवोधिनी ।

सिप्प्रत्ययस्य थासप्रत्ययस्य च सि से इत्यादेशौ स्तः ।
जाणासि जाणासे जानासि । वेवसि वेवसे वेपसे ॥ २ ॥

इण्मिपोर्मिः ॥ ३ ॥

सञ्जीवनी ।

आत्मनेपदपरस्मैपदयोरुत्तमपुरुषैकवचनयोः इण्-
मिपोः प्रत्यययोः मिरादेशः । अहंअं तुअरामि
अहं त्वरे । जित्वरा संवेगे इत्यस्मात् परस्य इटो
मिरादेशः । त्वरस्तुवर इति तुवरादेशः । उत्तमपुरुषो-
पलक्षणत्वात् अत आ मिपि वेति मिकारेऽपि आत्वम् ।
अहं जंपामि अहं जल्पामि । जप जल्प अव्यक्तायां
वाचि इत्यस्मात् परस्य मिपो मिरादेशः । जल्पेल्लो
म इति लस्य मः शेषाणामदन्ततेति अदन्तता ।
पूर्ववदात्वम् । मिपो मि आदेशविधानं भगेमि करेमि

इत्यादौ लादेशो वेति एत्वार्थम् । 'कचिल्लेटां मिकारः
 स्यादिलोपोऽपि विकल्पतः' । अहं हसं अहं
 हसामि । हसे हसने इत्यस्मात् परस्य मेरिकारलोपः ।
 सो बिन्दुरित्यादिना बिन्दुः । पक्षे अहं हसामि
 उभयत्रापि शेषाणामदन्ततेति धातोरदन्तत्वम् । अहं
 ण मरं अहं न भ्रिये । मृङ् प्राणत्यागे इत्यस्मात् परस्येटो
 अनेन मिरादेशः । अन्त्येऽरः इति ककारस्य
 अरादेशः । पूर्ववद् बिन्दुः । पक्षे ण मरामि । अत
 आ मिपि वेत्यात्वम् ॥ ३ ॥

सुबोधिनी ।

इट् मिप् इत्येतयोः परयोर्मिरादिश्यते । तुवरामि त्वरे ।
 जंपामि जल्पामि । मिपो मिआदेशविधानं भणेमि करेमि
 इत्यादौ लादेशो वेत्येत्वार्थम् । 'कचिल्लेटां मिकारः स्यादिलोपोऽपि
 विकल्पतः' । हसं हसामि । ण मरं ण मरामि न भ्रिये ॥ ३ ॥

न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु ॥ ४ ॥

सञ्जीवनी ।

बहुष्वर्थेषु विहितानां परस्मैपदामां झि थ मम्ह-
 त्येतेषां आत्मनेपदानां च भ ध्वं महिङ् इत्येतेषां स्थाने
 न्ति ह इत्था मो मु म इत्येते षडादेशाः स्थान्धा-

देशतया प्रवर्तन्ते । तत्र च

स्मृतो न्ति झिझयोः स्थाने ह इत्था वेति धध्वमोः
मोमुमा मस्महिङोश्च न्त इत्यपि च झस्य झेः ॥

झिझयोः—पठन्ति पठन्ते । पठ व्यक्तायां वाचीत्य-
स्मात् परस्य परस्मैपदबहुवचनस्य झेः न्ति न्ते इत्यादेशौ
भवनः । लहन्ति लहन्ते डुलभष् प्राप्तौ इत्यस्मात्
आत्मनेपदबहुवचनस्य झस्य न्ति न्ते इत्यादेशौ पूर्ववद-
दन्तता । खद्यथादिना भस्य हः । तुज्झे भरह तुज्झे
भरित्था यूयं स्मरध्वम् । स्मृ चिन्तायामित्यस्मात्
परस्य थस्य ह इत्था इत्यादेशौ । स्मरतेभरस्मुरौ
इति भरादेशः । सन्धावचामित्यादिना कचिदपि
लोप इति वाऽकारलोपः । तुज्झे जुज्झह । तुज्झे
जुज्झित्था यूयं युध्यध्वम् । युधि संप्रहारे इत्यस्मात्
आत्मनेपदमध्यमपुरुषबहुवचनस्य ध्वमो ह इत्था
इत्यादेशौ । आदेर्यो ज इति जः । युधि वुधि गृधि
सिधि क्रुधां ज्झ इति कृतादित्वो ज्झ आदेशः । अम्हे
वीहामो अम्हे वीहामु अम्हे वीहाम वयं विभिमः
विभीमो वा । भिभी भये इत्यस्मात् परस्य मसो मो
मु म इति त्रय आदेशा भवन्ति । भियो भीवीहा-
विति वीहादेशः । तस्य इच्छ बहुषु इत्थात्वम् । अम्हे
वड्ढामो अम्हे वड्ढामु अम्हे वड्ढाम वयं वर्धामहे ।

वृधु वृद्धौ इत्यस्मात् उत्तमपुरुषबहुवचनस्य महिङो मों
 सु स इत्येते त्रय आदेशाः । आदेः ऋकारस्य ऋनोऽदि-
 त्यत्वम् । वृधेर्द्ध इति धस्य कृतद्वित्वो ङ्ढ आदेशः । 'इरे
 इत्यपि वादेशस्तिपो झेझस्य च स्मृतः' । सुसइरे सुहं
 शुष्यति सुस्वम् । शुष् शोषणे इत्यस्मात् परस्य तिपः
 इरे इत्यादेशः । शेषाणामदन्ततेति अदन्तत्वम् ।
 शषोः स इति शस्यः सः । रुषादीनां दीर्घ इति दीर्घत्वं
 न भवति बहुलग्रहणात् । पङ्गुविवरे रिङणो प्रभवन्ति
 रिपवः । भू सत्तायामित्यस्मात् परस्य झेः इरे आदे-
 शः । 'भुवः प्रादेः परस्य स्यादादेशो हुव्व इत्यपि' । इति
 हुव्व आदेशः । कचिदपि लोप इत्यलोपः । दूमइरे
 विरहिणो दूयन्ते विरहिणः । दूङ् परित्यापे इत्यस्मात्
 परस्य झस्य इरे आदेशः ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

बहुष्वर्येषु विहितानां झि थ मस् इत्येतेषां झ ध्वं महिङ्
 इत्येतेषां च स्थाने न्ति ह इत्या मो मु म इत्यादिश्यन्ते स्यान्त्या-
 देशतया प्रवर्तन्ते । तत्र च—

स्मृतो न्ति झिझयोः स्थाने ह इत्या वेति थध्वमोः ।

मोमुमा मस्महिङ्गोश्च न्त इत्यपि च झस्य झेः ॥

पठन्ति पठन्ते पठन्ति । लहन्ति लहन्ते लभन्ते । भवह
 भवित्था भवथ । जुझह जुझित्था युध्यध्वम् । वीहामो वीहामु

वहिम विभीमः विभिमः । वड्ढामो वड्ढामु वड्ढाय वर्धामहे ।
 'इवे इत्यपि वादेशः तिपो ज्ञेयस्य च स्मृतः । सुसइवे शुष्यति ।
 पहुव्विवे प्रभवन्ति । दूसइवे दूयन्ते ॥ ४ ॥

अत ए से ॥ ५ ॥

सञ्जीवनी ।

अदन्तनियमार्थोऽयं योगः । सिद्धे सत्यारम्भौनि-
 यमार्थ इति वचनात् । तेन ततिपोरिदेताविति इदेतौ
 सामान्येन विहितौ तयोर्मध्ये ए से इति तावादेशौ
 अकारान्तादेव भवत इति निगम्यते । करए करोति
 कुरुते वा । डुकृजू करणे इत्यस्य कृजः कुण चेति
 ऋकारस्य अरादेशः । तस्मादुभयपदिनः परस्य त
 एकारादेशः । तुमं गेणहसे त्वं गृह्णसि । गृह्णीषे वा ।
 ग्रह उपादाने इत्यस्य ग्रहेर्गेणह इति गेणह आदेशः ।
 अस्मादुभयपदिनः परस्य मिप्थासोरन्यतरस्य से
 इत्यादेशः । अत इति किम् ? सो होइ तं होसि स
 भवति त्वं भवसि । भूसत्तायामित्यस्य भुवो हो हुवौ
 इति हो आदेशः । अस्मात् परयोः तिप्मिपोः क्रमेण
 इ सि इत्यादेशौ । सो भाइ । तं भासि । स विभेति
 त्वं विभेषि । जिभी भये इत्यस्य भियो भावीहौ
 इति भाआदेशः 'अकारान्तान्नियम्येते न्तमाणी

कापि पण्डितैः' । हुवन्ते भवन्ति । भुवो होहुवा-
विति हुवादेशः । न्ते इत्यपि च ह्यस्य ह्योरिति
ह्यप्रत्ययस्य च न्ते आदेशः । हुवमाणो भवन् । न्तमाणौ
शतृशानचोरिति माणादेशः । अदन्तादिति किम् ?
होन्ति भवन्ति । न्तिहेत्थेत्यादिना ह्येः न्तिरादेशः ।
कापीतिवचनात् इहैवानियमः । होमाणो भवन् ॥ ५ ॥

सुबोधिनी ।

नियमार्थविधिरयम् । सिद्धे सत्सारम्भो नियमार्थ इति
वचनात् । ततिपोर्य ए इत्यादेशः सिप्थासोश्च यः से इत्यादेशः
सामान्येन विहितौ तौ अकारान्तादेव भवतः । उदाहरणमुक्तम् ।
प्रत्युदाहरणं तु होइ भवति । होसि भवसि । 'अकारान्तान्निय-
म्येते न्तमाणौ कापि पण्डितैः' । हुवन्ते भवन्ति । हुवमाणो
भवन् । अकारान्तादिति किम् ? होन्ति भवन्ति । कापीति
वचनात् इहैवानियमः । होमाणो भवन् ॥ ५ ॥

अस्तेर्लोप ॥ ६ ॥

सञ्जीवनी ।

तिङ्श्रविधेर्द्वितीयसूत्रात् लक्ष्यवशादनुवर्तते ।
अस् भुवीत्यस्य तिवादिप्रत्ययेषु लक्ष्यवशात् लोपो
भवति । सर्वत्र न भवतीत्यर्थः । तुमं सि । पुत्तो सि

त्वमसि पुत्रोऽसि । सिप्थासोः सि से इति सिपः
सिरादेशः । लक्ष्यवशात् किम् ? इह मा भूत् । अत्थि
अस्ति । तिपि सिद्धस्य स्तस्य थ इति थः । तस्य
द्वित्वे वर्गे युज पूर्व इति तः । संति सन्त्येव । अत्र
स्त्रिप्रत्ययस्य न्तिहेत्थेत्यादिना न्तिरादेशः । अडादेशा
बहुलामित्यकारलोपः । शेषाणामदन्ततेति अद-
न्तत्वम् ॥ ६ ॥

सुबोधिनी ।

तिवादौ परे अम्धातोर्लोपः स्यात् । तुमं सि । त्वमसि ।
पुत्तो सि पुत्रोऽसि । अत्र परिभाषासूत्रात् लक्ष्यवशादित्यनुव-
र्तते तेनेह मा भूत् । अत्थि अस्ति । संति सन्त्येव ॥ ६ ॥

मिमोमुमानामधो हश्च ॥७॥

सञ्जीवनी ।

अस्तेर्लोप इत्यनुवर्तते । इण्मिपोर्मिरिति
मिरादेशः । न्तिहेत्था मोमुमा बहुषु इति मसो
मोमुमा आदेशाः । तेषामधो हकारः प्रयोज्यः ।
अम् भुवीत्यस्य च लोपः । आणत्त म्हि आज्ञसोऽस्मि ।
आणत्त म्हो आणत्त म्ह आज्ञसाः स्म । सन्धावचा-
मित्यादिना आणत्त इत्यत्र ह्रस्वः ॥ ७ ॥

सुबोधिनी ।

अस्तेः सम्बन्धिनां मि मोमु म इत्यादेशानां मध्ये हकारः प्रयोज्यः । चकार उक्तस्य धातुलोपस्य समुच्चयार्थः । आणत्त म्हि आङ्गप्पोऽस्मि । आणत्त म्हो आणत्त म्ह आङ्गप्ताः स्मः ॥७॥

यक इअइज्जौ ॥ ८ ॥

सञ्जीवनी ।

संस्कृतशब्दानुशासनैः भावकर्मणोरर्थयोः आर्धधा-
तुकसार्वधातुकयोर्मध्ये विहितो यो यक् तस्य इअ इज्ज
इत्यादेशौ भवतः । णञ्चिअइ णञ्चिज्जइ णञ्चिज्जए
नृत्यते । नृती गात्रविच्छेपे इत्यस्मात् भावार्थोत्पन्नस्य
यक्प्रत्ययस्य इअ इज्ज इत्यादेशौ । ऋचो व्रजिनृ-
त्पोरिति तकारस्य च आदेशः । तस्य सन्धावचा-
मित्यादिना कचिदपि लोप इत्यादिना वा अकारलोपः ।
ततिपोरिदेताविति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तेन तप्रत्ययस्य
इ ए इत्यादेशौ । एवं गाइअइ गाइअए गाइज्जइ
गाइज्जए मए । गीयते मया । कै गै शब्दे इत्यस्मात्
कर्मणि उत्पन्नस्य यकः इअ इज्जौ । अडादेशा बहुलमिति
एकारस्यात्वम् ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

भावकर्मणोरर्थयोर्विहितसार्वधातुकार्धातुकयोर्मध्ये विहितो

यो यक्प्रत्ययस्तस्य इअ इज्ज इत्यादेशौ स्तः । भावे-णचिअइ
णचिअए णचिअज्जइ णचिअज्जए नृत्यते । कर्मणि-गाइअइ
गाइअए गाइज्जइ गाइज्जए गीयते ॥ ८ ॥

नान्त्यद्वित्वे ॥ ८ ॥

सञ्जीवनी ।

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । शकादीनां द्वित्वमित्यादीनां
भावकर्मणोरर्थयोः यदन्त्यवर्णस्य द्वित्वं तस्मिन्
सन्ति इअ इज्ज इत्यादेशौ न भवतः । द्वित्वेनैव
यगर्थस्य प्रतीयमानत्वात् । उक्तार्थानामप्रयोग इति
वचनात् तद्योगे न वर्तते इत्यर्थः । सक्कइ मए शक्यते
मया । शक् शक्तौ इत्यस्मात् ततिपोरिदेताविति
तत्प्रत्ययस्य इ ए आदेशौ । शकादीनां द्वित्वमिति
ककारस्य द्वित्वम् । शेषाणामदन्ततेति अदन्तत्वम् ।
गम्मइ गामो गम्मए गामो गम्यते ग्रामः । गमादीनां
चेति द्वित्वम् । सुप्पइ तीए सुप्पते तथा । पूर्ववत्
द्वित्वम् । अडादेशा बहुलमिति वस्य उत्त्वम् । लब्भइ
सिविणो । लभ्यते स्वप्नः । डुलभष् प्रासौ इत्यस्य
गमादीनां चेति द्वित्वे वर्गे युजः पूर्व इति वः । अयं
योगो विभज्यते । तेन यथादर्शनमन्यत्रापि यको-

ऽभावः । हीरइ कीरइ हियते क्रियते । हृज्जुजोहीरकी-
राविति हीरकीरादेशौ ॥ ९ ॥

सुबोधिनी ।

शकादीनामित्यादिना भावकर्मणोरर्थयोर्यदन्त्यवर्णस्य
द्वित्वं तस्मिन् सति यक् इअ इज्ज इत्यादेशौ न स्तः । अयमर्थो
द्वित्वेनैव यगर्थस्य प्रतीयमानत्वादुक्तार्थानामप्रयोग इति वचनात्
तदुद्योगे च न भवति । क्व तदादेशे प्रसक्तिरिति सकइ सकए
शक्यते । सुप्पइ सुप्पए सुप्पते । अयं योगो विभज्यते । तेन
यथादर्शनमन्यत्रापि यकोऽभावः । हीरइ हियते । कीरइ
क्रियते ॥ ९ ॥

न्तमाणौ शतृशानचोः ॥ १० ॥

सञ्जीवनी ।

शतृ शानच् इत्येतयोः प्रत्यययोरेकस्य न्त माण इत्या-
देशौ भवतः । कुप्पन्तो कुप्पमाणो कुप्पतीति कुप्पन् ।
कुप् क्रोधे इत्यस्मात् शतुः न्तमाणौ । शेषाणामदन्ततेति
अदन्तत्वम् । शकादीनां द्वित्वमिति द्वित्वम् । खमन्तो
खममाणो क्षमते इति क्षममाणः । क्षमुष् सहने
इत्यस्मात् शानचो न्तमाणौ । ष्कक्षस्कां ख इति
क्षस्य खः । अदन्तत्वं पूर्ववत् । सर्वत्र अत ओत्

सोरित्योत्वम् । कचिदपि लोप इत्यलोपः । 'लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि च कचित्' । जइ पढन्तो पण्डिओ होन्तो । जइ पढमाणो पण्डिओ होमाणो । यद्यपठिष्यत् तदा पण्डितोऽभविष्यत् । पठ व्यक्तायां वाचीत्यस्य शेषाणामदन्ततेति अदन्तत्वम् । ठो ढ इति ढः । पक्षे जइ पढेज्ज पण्डिओ होज्ज । 'क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज्जज्जा वेति न्तमाणावत्' इति ज्जज्जा इत्यनयोरन्यतर आदेशः । लादेशे वेत्येत्वम् ॥ १० ॥

सुबोधिनी ।

शतृ शानच् इति प्रत्यययोः प्रत्येकं न्त माण इत्यादि-
श्येते । कुप्पन्तो कुप्पमाणो कुप्पन् । क्खमन्तो क्खममाणो क्षम-
माणः । 'लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि च कचित्' । जइ
पढन्तो पण्डिओ होन्तो । जइ पढमाणो पण्डिओ होमाणो । यद्यप-
ठिष्यत् पण्डितोऽभविष्यत् । पक्षे जइ पढेज्ज पण्डिओ होज्ज ॥ १० ॥

ई च खियाम् ॥ ११ ॥

सञ्जीवनी ।

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । खीलिंगे वाच्ये सति शतृशा-
नचोरीकारादेशो भवति । चकारान् न्तमाणादेशा-

वपि । कुणई कुर्वन्ती कुर्वाणा । डुकृञ् करणे इत्यस्य
 कृञः कुण चेति कुण आदेशः । तस्मात् परस्य
 शतृशानचोरन्यतरस्य ईकारादेशः । एवं हरई हरन्ती
 हरमाणा । आदीनौ बहुलमित्याप्रत्ययः ॥ ११ ॥

सुबोधिनी ।

स्त्रीलिङ्गे वाच्ये शतृशानचोरीकारादेशः स्यात् । -चकारात्
 न्तमाणावपि । कुणई कुर्वन्ती कुर्वाणा । पक्षे कुणती कुणमाणा ॥ ११ ॥

धातोर्भविष्यति हिः ॥ १२ ॥

सञ्जीवनी ।

भविष्यत्काले विहितेषु लकारेषु धातोर्हिर्विकरणो
 भवति । तथा चोक्तं भविष्यति लृट्, आशिषि
 लिङ्, अनद्यतने लुङिति । कातन्त्रेऽप्युक्तं
 भविष्यति भविष्यन्त्याशीश्च तिस्र इति । काहिह
 करिष्यति क्रियात् कर्ता वा । करिष्यते कृषीष्ट कर्तव्य
 वा । डुकृञ् करण इत्यस्योभयपदिनः कृञः का भूत-
 भविष्यतोरिति कादेशः । अस्मात् परस्य लृटो लिङो
 लुटो वा सम्बन्धिनः प्रथमपुरुषैकवचनस्य तिप्तयो-
 रन्यतरस्य ततिपोरिदेताविति इकारादेशः ।
 काहिन्ति करिष्यन्ति क्रियासुः कर्तारो वा । करिष्यन्ते
 कृषीरन् कर्तार एव वा । अत्र झिझयोरन्यतरस्य

न्तिहेत्येत्यादिना न्तिरादेशः । तं काहिसि त्वं
करिष्यसि क्रियाः कर्त्तासि वा । त्वं करिष्यसे कृषीथा
कर्त्तासे वा । अत्र सिप्थासोरन्यतरस्य सिप्थासोः
सि से इति सिरादेशः । तुम्हे काहिह तुम्हे काहित्था
यूयं करिष्यथ क्रियास्त कर्त्तास्थ वा यूयं करिष्यध्वं
कृषीध्वं कर्त्ताध्वे वा । अत्र थध्वमोरन्यतरस्य न्तिहं-
त्थेत्यादिना ह इत्था इत्यादेशौ । काहित्थेत्यत्र
सन्धाविकारलोपः ॥ १२ ॥

सुवांशिनी ।

भविष्यत्काले विहितलकारेषु परेषु धातोर्हिकारविकरणो
भवति । काहिइ । लृटि करिष्यति करिष्यते वा । आशीर्लिङि
क्रियात् कृषीष्ट वा । लुङि कर्त्ता ॥ १२ ॥

उत्तमे स्सा हा च ॥ १३ ॥

सजीवनी ।

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । भविष्यत्कालविहितलृट् लिङ्
लुट् इत्येतेषां सम्बन्धिनि उत्तमपुरुषे परे धातोः
स्सा हा इत्येतौ विकरणौ भवतः । चकारात् हिकारो-
ऽपि । अम्हे जाणिस्सामो अम्हे जाणिस्सामु अम्हे
जाणिस्साम अम्हे जाणिहामो वयं ज्ञास्यामः ज्ञेयास्म

ज्ञातास्मो वा । वयं ज्ञास्यामहे ज्ञासीमहि ज्ञातास्महे ।
 ज्ञा अवबोधने इत्यस्योभयपदिनो ज्ञो जाणमुणादिति
 जाणादेशः । तस्मात् परस्य मस्महिङोरन्यतरस्य
 न्तिहेत्थेत्यादिना सो मु म इति त्रय आदेशाः ।
 ए च क्त्वेत्यादिना एत्वमित्वं वा ॥ १३ ॥

सुबोधिनी ।

भविष्यत्काले विहिते लृट् लिङ् लुट् सम्बन्धिन्युत्तमपुरुषे परे
 धातोः स्सा हा इति विकरणौ स्याताम् । चकारादिरपि । जाणि
 स्सामो जाणिहामो जाणिहिमो जाणिस्सामु जाणिहामु जाणिहिमु
 जाणिस्साम जाणिहाम जाणिहिम ज्ञास्यामः ज्ञास्यामहे ज्ञेयास्म
 ज्ञासीमहि वा ज्ञातास्मः ज्ञातास्महे वा ॥ १३ ॥

मिना स्सं वा ॥ १४ ॥

सञ्जीवनी ।

भविष्यतीत्यनुवर्तते । उत्तरेषु सूत्रेषु भविष्यति
 काले विहितानां लृट् लिङ् लुट् इत्येतेषां सम्बन्धि-
 नोः इण्मिपोर्मिरादेशः तेन सह धातो स्सं इति
 विकरणो भवति वा । धातोर्भविष्यतीति हि । उत्तमे
 स्सा हा इति त्रयः प्राप्ताः । अहं चिणिस्मं । पक्षे हं
 चिणिहिमि हं चिणिस्सामि हं चिणिहामि अहं चेष्ट्यामि

चीयासम् चेतास्मि वा, अहं चेष्ट्ये चेषीय चेताहे
वा । चिञ् चयने इत्यस्योभयपादिनः चिञश्चिण इति
चिणादेशः । अस्मात् परयोरिणिमपोरन्यतरस्य इणिम-
पोर्मिः इति मिरादेशः । तेन सह एकत्र स्सं इति
विकरणः । ए च क्त्वेत्यादिना धातोरेत्वमित्वं वा ।
ननु मेरिति स्थानित्वेनैव निर्दिश्यतां किं सहभावेन ?
असदेतत् । आदेशो हि कृते विकरणान्तराणि
प्रवर्तेरन् ततश्च चिणाहिस्सं इत्याद्यनिष्ठं संपद्येत
सहभाविनि विकरणविधौ नास्त्येष दोषः ॥ १४ ॥

सुबोधिनी ।

भविष्यत्काले विहिते मिना इण्मिपोर्यो मिस्तेन मिकारेण
सह धातोः स्सं इति विकरणः स्याद्वा । पक्षे हिस्साहादिवि-
करणः । चिणिस्सं चिणिहिमि चिणिस्साम चिणिहामि चेष्ट्यामि
चेष्ट्ये वा, चीयासं चेषीय वा, चेतास्मि चेताहे वा ॥ १४ ॥

मोमुमैर्हिस्सा हित्था ॥१५॥

सञ्जीवनी ।

वेत्यत्यनुवर्तते । भविष्यत्कालविहितयोः लृट्
लिङ् लुट् इत्येतेषां सम्बन्धिनोः उत्तमपुरुषबहुवचनयोः
मस्महिङोर्यो मो मु म इत्येते अथ आदेशा भवन्ति

तैः सह धातोः हिस्सा हित्था इति विकरणौ वा
 भवतः । मोलुमानपास्य विकरणाच्चवतिष्ठते । ईदृशेऽर्थे
 उत्तमे स्सा हा चेति स्सा हा इत्येतावेव प्राप्ता । अम्हे
 किणिहिस्सा अम्हे किणिहित्था वयं क्रेष्यामः क्रेयास्मः
 क्रेतास्मो वा, वयं क्रेष्यामहे क्रेषीमहि क्रेतास्महे
 वा । डुक्रीञ् द्रव्याविनिमये इत्यस्योपदिनः । वा
 विकल्पपक्षे उत्तमे स्सा हा इत्येतत्सुत्रोदाहरणान्येव ।
 'लृटो यन्मध्यमैकत्वे हित्था तेन समं कृञः' ।
 काहित्था करिष्यसि करिष्यसे वा । डुकृञ् करणे
 इत्यस्य कृञः का भूतभविष्यतोरिति कादेशः ।
 तस्मात् परयोः सिप्थासोरन्यतरस्य सिप्थासोः
 सि से इति सिरादेशः । तेन सह हित्थाविकरणः ॥१९॥

सुबोधिनी ।

भविष्यत्काले वर्तमानैः मसूमहिङ्गोरादेशैर्मो मु म इत्येतैः
 सह धातोर्हिस्सा हित्थाविति विकरणौ स्यातां वा । किणिहित्था
 क्रेष्यामः क्रेष्यामहे वा क्रेयास्मः क्रेषीमहि वा क्रेतास्मः क्रेता-
 स्महे वा । पक्षे किणिहिमो किणिस्सामो किणिहामो इत्यादि । 'लृटो
 यन्मध्यमैकत्वं हित्था तेन समं कृञः' । काहित्था करिष्यसि
 करिष्यसे वा ॥ १९ ॥

कृदाश्रुवचिगमिरुदिदृशि- रूपाणां काहं दाहं सोच्छं वोच्छं गच्छं रोच्छं दच्छं ॥ १६ ॥

सञ्जीवनी ।

उत्तम इति नदीस्रोतोऽन्यायेन अनुवर्तते ।
एकवचन इति निपातसामर्थ्यात् लभ्यते । रूपं प्रकारः ।
डुकृञ्करणे इत्यादयोऽत्र ये सप्त धातवो निर्दिष्टाः
तत्सदृशानां भविष्यदुत्तमपुरुषे स्थितानां सम्बन्धिनः
पदस्य यथासंख्यं काहं इत्यादय आदेशा निपात्यन्ते ।
काहं करिष्यामि । दाहं दास्यामि । सोच्छं श्रोष्यामि ।
श्रु श्रवणे । वोच्छं वक्ष्यामि । वच् भाषणे । गच्छं
गमिष्यामि गम्लु गतौ । रोच्छं रुदिष्यामि । रुदिर्
अश्रुविमोचने । दच्छं प्रेक्ष्यामि । दृशिर् प्रेक्षणे ।
'रूपशब्दस्य सादृश्यादन्येऽन्येषां निपातिताः' । यथा
मोच्छं मोक्ष्यामि । मुच्लु मोचने । छेच्छं छेत्स्यामि ।
छिदिर् द्वैधीकरणे । भोच्छं भोक्ष्ये । भुज् पालना-
भ्यवहारयोः । विच्छं वेदिष्यामि । विद् ज्ञाने ।
इत्यादयोऽन्येऽपि । लिङ्लुटोरप्येते प्रयोगाः
द्रष्टव्याः ॥ १६ ॥

सुबोधिनी ।

उत्तमपुरुष इति नदीस्रोतोऽन्यायादनुवर्त्तन एव । एकवचन
इति निपातसामर्थ्याल्लभ्यते । हुक्कृञ् करण इत्यादयोऽत्र ये घातवो
निर्दिष्टास्तद्रूपाणां तत्सदृशानां भविष्यति उत्तमपुरुषे स्थितानां
संवन्धिनः पदस्य यथासंख्यं काहमित्यादय आदेशाः स्युः ।
कृञ् काहं करिष्यामि । दाञ् दाहं दास्यामि श्रु
सोच्छं श्रोष्यामि । वच् वोच्छं वक्ष्यामि । गम्श्च गच्छं
गमिष्यामि । रुदि रोच्छं रोदिष्यामि । दृशि दृच्छं
द्रक्ष्यामि । 'रूपशब्दस्य सादृशादन्येऽन्येषां निपातिताः' ।
मोच्छं मोक्ष्यामि । छेच्छं छेत्स्यामि । भोच्छं भोक्ष्यामि । विच्छं
वेदिष्यामि । इत्यादयः । लिङ्लुटोरप्यत एव प्रयोगा
द्रष्टव्याः ॥ १६ ॥

श्रुवादीनां त्रिष्वनुस्वारवर्जं हिलोपश्च वा ॥ १७ ॥

संज्ञिवनी ।

वर्ज्यते इति वर्जः । अनुस्वारो वर्जः यस्मिन्
तत् अनुस्वारवर्जम् । अनुस्वारवर्जमिति क्रियावि-
शेषणम् । पूर्वसूत्रोक्तक्रमेण श्रु इत्यादीनां श्रुवचिगमि-
रुदिदृशीनां त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमपुरुषेषु यथाक्रमं

पूर्वसूत्रोक्ता एवादेशा अनुस्वारवर्जं भवन्ति । त
 एवादेशा अबिन्दवो भविष्यन्तीत्यर्थः । तथा धातो
 भविष्यति हिः इति यो हिकारो विकरणो विहितः
 तस्य च लोपो भवति । एतेन धातोरेव अभी आदेशा
 न पदस्य इति पूर्वसूत्रप्रसक्तनिपातनाभावं दर्शयति ।
 सोच्छिह सोच्छिहिह श्रोष्यति । शृणोतेः परस्य
 लृट्प्रथमपुरुषैकवचनं तिप् । तस्य च ततिपोरिदे-
 ताविति इकारादेशः । ए च क्त्वेत्यादिना प्रकृतेरेत्व-
 मित्वं वा । अनेनैवाग्रिमोदाहरणेष्वपि एत्वमित्वं
 वावगन्तव्यम् । सोच्छिन्ति सोच्छिहिन्ति श्रोष्यन्ति ।
 लृट्प्रथमपुरुषबहुवचनस्य न्तिहेत्थेत्यादिना न्तिरादेशः ।
 सोच्छिसि सोच्छिहिसि श्रोष्यसि । अत्र लृट्स-
 म्बन्धिनः सिपः सिप्थासोः सि से इति सिरादेशः ।
 अत्र से आदेशो न भवति । अतः से इति नियमात् ।
 सोच्छिह सोच्छिहिह सोच्छित्था सोच्छिहित्था श्रो-
 ष्यथ । अत्र लृट्सम्बन्धिनो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य
 न्ति हेत्था मोमुमा बहुषु इति ह इत्था इत्यादेशौ ।
 इत्था इत्यत्र सन्धावचामित्यादिना इकारलोपः ।
 सोच्छिमो सोच्छिहिमो श्रोष्यामः । अत्र लृट्सम्ब-
 न्धिनो मसः न्तिहेत्थेत्यादिना मोमुमानामन्यतम
 आदेशः । एवं वक्ष्यादीनां वोच्छाद्यादेशेष्वप्यु-

दाहार्यम् । विध्याद्यर्थेषु लिङ्लुटोरप्येत एव प्रयोगाः ।
अर्थे परं विशेषः ॥ १७ ॥

सुबोधिनी ।

श्रु वचि गमि रुदि दृशीनां त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमपुरुषेषु
पूर्वसूत्रोक्ता एवादेशा अनुस्वारवर्जं भवन्ति । तथा धातोर्यो हि-
विकरणस्तस्य वां लोपो भवति । एतेन धातोरेवामी आदेशा
न पदस्येति पूर्वसूत्रेण न प्रसक्तनिपातना । सोच्छिङ् । सोच्छिङ्हि
श्रोष्यति । एवं पुरुषान्तरेपि वच्यादीनामुदाहरणान्युन्नेयानि ।
लिङ्लुटोरपि एत एव प्रयोगा द्रष्टव्याः ॥ १७ ॥

उ सु सु विध्यादिष्वे-
कस्मिन् ॥ १८ ॥

सञ्जीवनी ।

उ सु सु इति लुप्तप्रथमावहुवचनान्तम् । त्रि-
ष्वित्यनुवर्तमानमर्थवशात् विभक्तिपरिणाम इति
वचनात् षष्ठ्यन्तं जायते । विधिरादियेषां ते
विध्यादयः । विधिनिमज्जणामन्त्रणाभीष्टसंप्रश्नप्रार्थ-
नाख्याः पाणिन्यादिपरिगृहीताः । एष्वर्थेषु त्रयाणां
प्रथममध्यमोत्तमपुरुषष्वेकत्वे उत्पन्नानां लोटो लिङो
वा सम्बन्धिनो तिप् सिप् मिप् त थाम् इट् इत्येतेषां च-

यथासंख्यं उ सु मु इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।
उक्तं च-विधौ लोट् लिङ् च । कानन्त्रेऽप्युक्तं
विध्यादिषु पञ्चमी सप्तमी च । ततिपोरिदेताविति
सिप्थामोः सि से इति इण्मिपोर्मिरित्येतेषां
आदेशानां बाधः । कुणउ करोतु कुरुतां वा । कुर्यात्
कुर्वीत वा । डुकृञ् करणे इत्यस्य कृञः कुण चेति
कुण आदेशः । अस्मात् परस्य लोटो लिङो वा
सम्बन्धिनस्ततिपोरन्यतरस्य उकारादेशः । तुमं कुणसु
त्वं कुरु कुर्याः कुरुष्व कुर्वीथा वा । अत्र सिप्थासो-
रन्यतरस्य सुरादेशः । हं कुणसु अहं करवाणि करवै
वा । अहं कुर्यां कुर्वीय वा । अत्र उत्तपुरुषैकवचनस्य
इण्मिपोरन्यतरस्य सुरादेशः । 'विध्याचर्थेषु सिप्था-
सोरश्चादेशो विधीयते' । तुमं भिन्द तुमं छिन्द । त्वं
भिन्धि त्वं छिन्धि, त्वं भिन्थाः त्वं छिन्थाः ।
भिदिछिदोरन्तस्य न्दः इति न्द आदेशः । तस्य
सिपो अकारादेशे कृते कचिदपि लोप इत्यलोपः । पक्षे
तुमं छिन्दसु । एवं तुमं लह त्वं लभस्व लभेथा वा
डुलभष् प्राप्तावित्यस्मात् परस्य थासो अकारादेशः ।
खद्यथादिना भस्य हः । पक्षे लहसु । 'विध्यादौ
प्रथमैकत्वे शौरसेन्यां डुरिष्यते' । एदु एदु पिअसही ।
एतु एतु प्रियसखी ह्यात् वा । इण् गतावित्यस्य

अडादेशा बहुलमिति एत्वम् । पअट्टु अज्जो ।
 प्रवर्ततामार्यः प्रवर्तेत वा । प्रपूर्वस्य घृतु वर्तने
 इत्यस्य र्त्तस्य टः इति टः । शेषादेशादिना द्वित्वम् ।
 कगचादिना च वकारस्य लोपः ॥ १८ ॥

सुबोधिनी ।

विध्याद्यर्थेषु त्रयाणां पुरुषाणां एकत्वे उत्पन्नानां लोटो-
 लिङ्श्च सम्बन्धिनां तिप्सिप्मिषां तयाम्ङां च यथाक्रमं उ सु
 मु इत्पेते आदेशाः स्युः । कुणउ करोतुं कुरुतां वा, कुर्यात्
 कुर्वीत वा । कुणमु कुरु कुरुष्व कुर्याः कुर्वीथाः वा । कुणमु
 करवाणि करवै वा, कुर्यां कुर्वीय वा । 'विध्याद्यर्थेषु
 सिप्थासोरश्चादेशो विधीयते' । भिन्द भिन्दमु भिन्धि भिन्ध्या
 वा । लह लहसु लभस्व लभेथा वा । 'विध्यादौ प्रथमैकत्वे
 शौरसेन्यां दुरिष्यते' । एदु एदु पिअसही एतु एतु मियसखी
 इयाद्वा ॥ १८ ॥

न्तुहमो बहुषु ॥ १९ ॥

सञ्जीवनी ।

विध्यादिष्वित्यनुवर्तते । न्तु हं मो इति लुप्तप्रथ-
 मावचनान्तम् । पूर्वसूत्रव्याख्यानेषु विध्याद्यर्थेषु
 त्रयाणां प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाणां बहुत्वे उत्पन्नानां

लोटः पञ्चम्यालिङः सप्तम्याः सम्बन्धिनानां परस्मैपदानां
 द्विथमसां आत्मनेपदानां झध्वंमहिङां यथासंख्यं
 न्तु ह मो इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । न्तिहेत्था-
 मोसुमा बहुष्वित्यस्यापवादः । परस्मैपदानां तावत्-
 तूमन्तु तुष्यन्तु तुष्येयुर्वा । तुष तुष्टौ । शेषाणामदन्त-
 तेत्यदन्तत्वम् । रुषादीनां दीर्घ इति दीर्घः । एवं तुम्हे
 तूसह यूयं तुष्यत तुष्येत वा । अम्हे तूसामो वयं
 तुष्याम तुष्येम वा । इच्च बहुषु इति आत्वमित्वं
 वा । आत्मनेपदानां-विसन्तु असन्तां असेरन् वा । असु
 गलसु अदने इत्यस्य असेर्विस इति विस आदेशः ।
 एवं तुम्हे विसह यूयं असध्वम् असेध्वम् वा । अम्हे
 विसिमो वयं असामहे असेमहि वा । इच्च बहुषु इति
 आत्वमित्वं वा ॥ १९ ॥

सुबोधिनी ।

विध्याद्यर्थेषु त्रयाणां पुरुषाणां बहुष्वर्थेषूपन्नानां लिङो
 लोटो वा सम्बन्धिनानां द्विथमसां झध्वंमहिङां च यथासंख्यं न्तु
 ह मो इत्यादिश्यन्ते । त्सन्तु तुष्यन्तु तूष्येयुर्वा । तूसह तुष्यत
 तुष्येत वा । तूसामो तुष्याम तुष्येम वा । तद्धि-विसन्तु
 असतां असेरन् वा । विसह असध्वं असेध्वं वा । विसिमो असामहे
 असेमहि वा ॥ १९ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोश्च

ज्ज ज्जा वा ॥ २० ॥

सञ्जीवनी ।

एकस्मिन् बहुष्विति द्वयमनुवर्तते । विध्यादि-
 ष्विति च । भविष्यदनद्यतनश्चेति भविष्यदनद्यतनः ।
 ततो द्वन्द्वः । वर्तमाने उत्पन्नस्य लटः भविष्यदनद्यतने
 उत्पन्नस्य लुटः तथा विध्याद्यर्थेषूत्पन्नस्य लोटः
 पञ्चम्याः लिङो वा सप्तम्याः सम्बन्धिनां सर्वेषु
 वचनेषु ज्ज्जावित्येतावादेशौ भवतः । ततिपोरिदेतौ
 इत्यादिना इदादय एव प्राप्ताः । एसो मुणेज्ज एसो
 मुणेज्जा । एष जानाति जानीते वा । ज्ञा अवबोधने
 इत्यस्य ज्ञो जाणमुणाविति मुणादेशः । लादेशे
 वेत्यकारस्य एत्वं वा । पक्षे एसो मुणह् । ततिपोरिदेता-
 विति ततिपोरन्यतरस्य इदेतोरन्यतर आदेशः । अहं
 मुणेज्ज मुणेज्जा अहं जानामि जाने वा । एदे मुणेज्ज
 एदे मुणेज्जा । एते जानन्ति जानते वा । पक्षे एदे
 मुणन्ति । न्तिहेत्येत्यादिना श्लिष्टयोरन्यतरस्य
 न्तिरादेशः । तुमं मुणेज्ज तुमं मुणेज्जा । त्वं जानामि
 जानीषे वा । पक्षे तुमं मुणसि । सिप्थासोः सि से
 इति सिप्थासोरन्यतरस्य सिरादेशः । तुम्हे मुणेज्ज

तुम्हे सुणेज्जा यूयं जानीथ जानीध्वे वा । पक्षे तुम्हे
 सुणह । न्तिहेत्थेत्यादिना थध्वमोरन्यतरस्य ह इत्था
 इत्येतयोरन्यतर आदेशः । अहं सुणेज्ज सुणेज्जा
 अहं जानामि जाने वा । पक्षे अहं सुणामि ।
 इणिमपोर्मिरिति इणिमपोरन्यतरस्य मिरादेशः । अत
 आ मिपि वेत्थात्वम् । अम्हे सुणेज्ज अम्हे सुणेज्जा
 वयं जानीमः जानीमहे वा । पक्षे सुणिमो । न्तिहेत्थे-
 त्यादिना मसूमहिङोरन्यतरस्य मोसुमानामन्यतम
 आदेशः । इच्च बहुषु इति इत्वमात्वं वा । भविष्यद-
 नद्यतने-एसो णच्चावेज्ज णच्चावेज्जा एष
 नर्तयिता नर्तयेत् वा । नृनी गात्रविच्छेपे इत्यस्य
 णिजन्तस्थाङ्गुभयपदिनः ऋतोऽत् इति अत्वम् ।
 चो ब्रजिनृत्योरिति च्च आदेशः । तस्मात् परस्य
 णिचः आवे चेति आवे इत्यादेशः । सन्धावात्वम् ।
 पक्षे णच्चावेहिइ । तत्तिपोरिदेताविति तत्तिपोरन्यतरस्य
 इत्वम् । धातार्भविष्यति हिः इति हिविकरणः । एदे
 णच्चावेज्ज एदे णच्चावेज्जा एते नर्तयितारः
 नर्तयितार एव वा । पक्षे णच्चावेहिन्ति । न्तिहेत्थे-
 त्यादिना झिझप्रत्यययोरन्यतरस्य न्तिरादेशः । तुमं
 णच्चावेज्ज तुमं णच्चावेज्जा । त्वं नर्तयितासि
 नर्तयितासे वा । पक्षे तुमं णच्चावेहिसि । तुज्झे ण-

ऋचावेज्ज णच्चावेज्जा यूयं नर्तयितास्थ नर्तयिताध्वे वा ।
 पक्षे तुज्झे णच्चावेहित्था । न्तिहेत्थेत्यादिना थध्वमो-
 रन्यतरस्य ह इत्था इत्येतयोरन्यतर आदेशः ।
 सन्धाविकारलोपः । हं णच्चावेज्ज हं णच्चावेज्जा
 अहं नर्तयितास्मि नर्तयिताहे वा । पक्षे हं णच्चावेस्सं
 इण्मिपोर्मिरिति इण्मिपोरन्यतरस्य मिरादेशः ।
 मिना स्सं वेति मिकारेण सह स्सं इति विकरणः ।
 अम्हे णच्चावेज्ज णच्चावेज्जा वयं नर्तयितास्मः नर्तयिता-
 स्महे वा । पक्षे अम्हे णच्चावेहिस्सा । न्तिहेत्थेत्यादिना
 मस्महिडोरन्यतरस्य मोमुमानामन्यतम आदेशः ।
 मोमुमैर्हिस्सा हित्था चेति उत्तमे स्सा हा वेति
 चतुर्णामन्यतमो विकरणः । भविष्यदनद्यतने किम् ?
 भविष्यत्सामान्यस्य लृटो भविष्यन्त्या मा भूत् ।
 तेनेह उज्ज्जा इत्यादेशौ न भवतः । णच्चावेहिह
 णच्चावेहिन्ति नर्तयिष्यति नर्तयिष्यन्ति इत्यादि ।
 विध्यादौः—सो कुणेज्ज स करोतु कुरुतां वा
 कुर्यात् कुर्वीत वा । डुकृञ् करणे इत्यस्य कृञः कुण
 चेति कुण आदेशः । लादेशे वेति एत्वम् । पक्षे कुणउ ।
 उ सु मु विध्यादिष्वेकास्मिन्निति ततिपोरन्यतरस्य उ
 आदेशः । तुमं कुणेज्ज कुणेज्जा कुरु कुरुष्व कुर्याः कुर्वीथा
 वा । पक्षे तुमं कुणसु । उ सु मु विध्यादिष्वेकास्मिन्

इति सिप्यासारन्यतरस्य सुरादेशः । तुम्हे कुणेज्ज
 कुणेज्जा । यूयं कुरुन कुरुध्वं वा । कुर्यात् कुर्वीध्वं
 वा । पक्षे तुम्हे कुणह । न्तिहेत्थेत्यादिना धध्वमो-
 रन्यतरस्य ह आदेशः । अहं कुणेज्ज कुणेज्जा ।
 अहं करवाणि करवै वा । अहं कुर्यां कुर्वीय वा ।
 पक्षे अहं कुणामु । उ सु मु विध्यादिष्वेकस्मिन्निति
 मिबिटोरेकस्य सुरादेशः । अन्न आ मिपि वेत्थात्वम् ।
 अम्हे कुणेज्ज कुणेज्जा । वयं करवाम करामहे वा
 कुर्याम कुर्वीमहि वा । पक्षे अम्हे कुणामो । न्तिहेत्थे-
 त्यादिना मस्महिङोरन्यतरस्य मो इत्यादेशः । इच्च
 बहुषु इत्यात्वमित्वं वा । 'क्रियात्तिपत्तिकालेऽपि
 ज्जज्जा वेति न्तमाणवत्' । जइ भुज्जेज्ज भुज्जेज्जा
 वा ता थिप्पेज्ज थिप्पेज्जा वा । यदाभोक्ष्यत् तदातृ-
 प्यत् । भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्य भुज्ज
 आदेशः । तस्य लादशे वेत्येत्वम् । तृप प्रीणने इत्यस्य
 तृपः थिप्प आदेशः । पक्षे जइ भुज्जन्तो ता
 थिप्पन्तो । 'लस्य क्रियात्तिपत्तौ वा न्तमाणावपि वा
 कचित्' इति तप्रत्ययस्य न्तमाणयोरेक आदेशः । 'ज्जाहि
 जो चैव दृश्येते विध्यादिष्वपि वा कचित्' ।
 कुणेज्जहि कुणेज्जो करोतु कुरुतां वा । कुर्यात्
 कुर्वीत वा । पूर्ववत् कृजः कुणादेशः । एत्वं च । एवं

सर्वेषु पुरुषेषु सर्वेषु वचनेषु एतावैव प्रयोगौ द्रष्टव्यौ ।
 अर्थे परं भेदः । पक्षे कुणउ कुणन्तु एवमादयः ।
 'पक्षे हिश्च सह स्यातां धातूनां लृटि कर्मणि' । मए
 सो सुमरिज्जिहिह मया स स्मरिष्यते । स्मरतेः
 भरसुमराविति सुमरादेशः । तस्मात् परस्य लृटि
 तकारस्य तातिपोरिदेताविति इकारादेशः । यक
 हअइज्जावित्यनयोरन्यतर आदेशः । तस्य च ए
 च क्त्वेत्यादिना इत्वमेत्वं वा । अनेनैव अग्रिमोदाह-
 रणेऽपि इत्वमेत्वं चावगन्तव्यम् । धातोर्भाविष्यति
 हिरिति हिबिकरणः । मए तुमं सुमरिज्जिहिसि ।
 मया त्वं स्मरिष्यसे । लृटि थासः सिप्थासोः सि से
 इति सिरादेशः । तुए हं सुमरिज्जिहिमि त्वया
 अहं स्मरिष्ये । लृटि इटः इणिमपोर्मिरिति मिरादेशः ।
 मए एदे सुमरिज्जिहिन्ति । मया एते स्मरिष्यन्ते ।
 लृटि झस्य न्तिहेत्येत्यादिना न्तिरादेशः । मए तुम्हे
 सुमरिज्जिहिह मया यूयं स्मरिष्यध्वम् । लृटि ध्वमः
 पूर्ववत् ह इत्था इत्यनयोरन्यतर आदेशः । तुए
 अम्हे सुमरिज्जिहिमो त्वया वयं स्मरिष्यामहे ।
 लृटः पूर्ववत् महिङो मोमुमानामन्यतम आदेशः ॥२०॥

सुबोधिनी ।

भविष्यच्च अनद्यतनश्च इति भविष्यदनद्यतनः । वर्तमाने

उत्पन्नस्य लटः भविष्यदनद्यतने चोत्पन्नस्य लुटो विध्यादिषू-
त्पन्नयोर्लोट्लिङोश्च सर्वत्र तिवादीनां ज्जं ज्जा इत्यादेशौ स्तः ।
मुणेज्ज मुणेज्जा मुणइ जानाति जानीते । णच्चावेज्ज णच्चावेज्जा
णच्चावेहिइ नर्तयिता । कुणेज्ज कुणेज्जा कुणउ करोतु कुरुतां
कुर्यात् कुर्वीत वा । एवं सर्वत्र ॥ 'क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज्ज-
ज्जा वेति न्तमाणवत्' । जइ भुज्जिज्ज ता थिप्पिज्ज जइ
भुजेज्जा ता थिप्पिज्जा । यद्यभोक्षत्तदाऽट्प्यत् । पक्षे जइ
भुज्जन्तो ता थिप्पन्तो । 'ज्जहि ज्जो चैव दृश्येते विध्यादिषु
च वा क्वचित्' । कुणज्जहि कुणज्जो करोतु कुरुतां वा कुर्यात्
कुर्वीत वा । एवं सर्वपुरुषेषु एवं सर्ववचनेषु एतावेव प्रयोगौ ॥
'पक्षे हिश्च सह स्यातां धातूनां लृटि कर्मणि' । सुमरिज्जहि
स्मरिष्यते । एवं पुरुषान्तरेषु वचनान्तरेषूह्यम् ॥ २० ॥

मध्ये च ॥ २१ ॥

सञ्जीवनी ।

ससामग्रीकं पूर्वसुत्रमनुवर्तते । उत्तरत्र च । तेन
वर्तमाने सम्प्रति काले भविष्यदनद्यतने इषस्तने
काले विध्यादिषु चार्थेषु सर्वेषु वचनेषु उत्पन्ना ये
तिवादयः तेषां तेषां च धातूनां च यन्मध्यं तत्र ज्ज

ज्जा इत्येतौ द्विजकारकौ विकरणौ भवतो वा । पूर्वेण
तिङामेव आदेशौ प्राप्तौ । वर्तमाने तावत्—सो
देज्जइ सो देज्जाइ स ददाति दत्ते वा । डुदाञ् दाने
इत्यस्मात् परे लटि ततिपोरन्यतरस्य ततिपोरिदेता-
विति इकारादेशः । अडादेशा बहुलमिति आकारस्य
एत्वम् । एवमग्रेऽपि । पक्षे सो देज्ज सो देज्जा
विकरणादेशाभ्यामन्यत्—सो देइ । अथ तिप्त्-
योरिकारादेश एव । ‘एकाचां श्लिङ्गयोर्मध्ये
ज्ज लक्ष्यवशाद् भवेत्’ । यत्र ज्ज एव
विकरणः—ते देज्जन्ति ते ददाति ददते वा ।
विकरणादेशाभ्यामन्यत्र ते देन्ति । श्लिङ्गयोः
न्तिरेव । एवमुत्तममध्यमपुरुषयोरप्युदाहार्यम् । पक्षे
तस्मात् परस्य लृटि तिपः ततिपोरिदेताविति इ
आदेशः । यत्र ज्जाविकरणः—सो होज्जा । भविष्यदनद्यतने-
सो होज्जई सो होज्जाइ स भविता । भुवो हो हुवौ
इति हो आदेशः । पक्षे सो देज्जाइ ददाति दत्ते वा ।
डुदाञ् दाने इत्यस्मात् परस्य लटि ततिपोरन्यतरस्य
ततिपोरिदेतौ इति इकारः । विकरणादेशाभ्यामन्यत्र—
होहिइ । अत्र धातोर्भविष्यति हिरिति ह्रिविकरणः । एका-
चामित्यादि । ते होज्जन्ति ते भवितारः । लृटि ज्ञेः
न्तिहेत्येत्यादिना न्तिरादेशः । अत्र ज्जा एव विकरणः ।

पक्षे ते होज्ज ते होज्जा । विकरणादेशाभ्यामन्यत्र
ते होहिन्ति । एवं मध्यमोत्तमपुरुषयोरपि । विध्यादिषु-
एसो लेज्जाउ एसो लेज्जउ एष लातु लेयाद्वा ।
ला आदाने इत्यस्मात् परस्य लोटि लिङि वा तिपः
उ सु सु विध्यादिष्वेकास्मिन्निति उकारादेशः । पक्षे
एसो लेज्जा । विकरणादेशाभ्यामन्यत्र लाउ । तिपः
उकारादेश एव । एकाचामित्यादि । एदे लेज्जन्तु एते लान्तु
लेयुर्वा । अत्र लोटि लिङि वा झेः न्तुहमो बहुषु इति
न्तुरादेशः । पक्षे एदे लेज्जा एदे लेज्ज । विकरणादे-
शाभ्यामन्यत्र लेन्तु । अत्र झेः न्तुरादेशः । एवं
मध्यमोत्तमयोरपि । उत्तरत्र अनेकाचः प्रतिषेधसा-
मर्थ्यात् एकाच एव एतौ विकरणौ इति ॥ २१ ॥

सुबोधिनी ।

वर्तमानादिपूर्वोक्तार्थेषूपपन्ना ये तिवादयस्तेषां धातूनां च
मध्ये सर्वपुरुषेषु सर्ववचनेषु च ज्ज ज्जा इति विकरणौ वा
स्तः । पूर्वसूत्रे तिवादीनमेव विहितम् । देज्जइ देज्जाइ ददाति पक्षे
देज्ज देज्जा देइ । होज्जइ होज्ज होज्जा होहिइ भविता । लेज्जइ
लेज्जाइ लेज्ज लेज्जा लेउ लातु लायाद्वा । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥ २१ ॥

नानेकाचः ॥ २२ ॥

सञ्जीवनी ।

वर्तमाने लटो भविष्यदनद्यतने लुटो विध्यादिषु
 च लोटो लिङो वा सम्बन्धिनः प्रत्ययस्य अनेकाचः
 अनेकस्वरस्य धातोर्धन्मध्यं तत्र उज्ज उजा इत्येतौ
 विकरणौ न स्तः । पूर्वणाविशेषात् प्राप्तौ । घोलेज्ज
 घोलेज्जा घूर्णते । घूर्ण भ्रमणे इत्यस्य घूर्णेघोर्ल-
 घुम्मौ इति घोल आदेशः । तस्मात् परस्य तप्रत्ययस्य
 वर्तमानभविष्यदादिना उज्ज उजा इत्यादेशौ । लादेशो
 वेत्येत्वम् । पक्षे घोलइ घोलए । ततिपोरिदेतौ इति
 तप्रत्ययस्य इदादेशः । इत्यादयो वर्तमानभविष्यदादि-
 सूत्र एव विस्तरेण प्रतिपादितास्त एवानुसन्धेयाः ।
 'अनेकाचोऽपि विध्यादौ उज्ज उजा मध्ये तिङां कचित्' ।
 कुणेज्जसु कुणेज्जासु कुरु कुरुष्व वा कुर्याः
 कुर्वीथा वा । डुकृञ् करणे इत्यस्मात् परस्य लोटि लिङि
 वा सिप्थासोरन्यतरस्य उ सु मु विध्यादिष्वेकस्मि-
 न्निति सुरादेशः । कृजः कुण चेति कुणादेशः ।
 तस्य लादेशो वेत्येत्वम् ॥ २२ ॥

सुबोधिनी ।

अनेकाचो धातोस्तिवादीनां च मध्ये पूर्वसूत्रेण प्राप्तौ ज्ज
 उजा इति विकरणौ न स्तः । घोणेज्ज घोणेज्जा घोणइ घोणए
 घूर्णते । इत्यादि वर्तमानभविष्यदादिसूत्रोदाहरणं च संधेयम् ॥

‘अनेकाचोऽपि विध्यादौ ज्ज ज्जा मध्ये तिङां कचित्’
कुणेज्जसु कुणेज्जासु कुरु कुरुष्व वा कुर्याः कुर्वीथा वा ॥२२॥

ईअ भूते ॥ २३ ॥

सञ्जीवनी ।

अनेकाच इत्यनुवर्तते । भूतेऽतीति काले उत्पन्नानां
अनेकाचो धातोः परेषां तिङां स्थाने ईअ इत्यादेशो
भवति । एकास्मिन् बहुष्वित्यनुवृत्तेः सर्वेषु पुरुषेषु
सर्वेषु वचनेषु । भूत इति भूते लुङ् अद्यतनी, अनद्यतने
लङ् ह्यस्तनी, परोक्षे लिट् परोक्षा इति । हुवीअ
अभूत् अभवत् वभूव वा । भू सत्तायामित्यस्य भुवो
होहुवाविति हुवादेशः । तस्य क्वचिदपि लोप
इत्यलोपः । लहीअ अलब्ध अलभत लेभे वा ।
डुलभष् प्राप्तौ इत्यस्य शेषाणामदन्ततेति
अदन्तत्वम् । पूर्ववत् अकारस्य लोपः । खघथादिना
भस्य हः ॥ २३ ॥

सुबोधिनी ।

अनेकाचो धातोः परेषां भूतार्थे वर्त्तमानानां लुङ्लङ्-
लिट्संवन्धिनां तिवादीनां ईअ इत्यादिश्यते । हुवीअ अभूत्
अभवत् वभूव वा । लहीअ अलब्ध अलभत लेभे वा ॥२३॥

एकाचोहीअ ॥ २४ ॥

सञ्जीवनी ।

भृते इत्यनुवर्तते । उत्तरत्र च । एकाच एकस्वरस्य
धातोर्भूतकाले लुङ् अद्यतनी, लङ् अनद्यतनी, लिट्
परोक्षा एतत्सम्बन्धिनां तिङां हीअ इत्यादेशः
स्यात् । सर्वेषु पुरुषेषु सर्वेषु वचनेषु । होहीअ
अभूत् अभवत् वभूव वा । भू सत्तायामिति
भुवो होहुवौ इति हो आदेशः । काहीअ अकार्षीत्
अकृत वा अकरोत् अकुरुत वा चकार चक्रे वा ।
डुकृञ् करण इत्यस्य कृञः का भूतभविष्यतोश्चेति
कादेशः । 'स्यात्तिङां हीअ एकाचो वर्तमानेऽपि
भूतवत्' । सोहीअ शृणोति । श्रु श्रवणे इत्यस्य ॥२४॥

सुबोधिनी ।

एकाचो धातोः परेषां भूतवर्तमानलकारसंबन्धिनां तिङां
हीअ इत्यादिश्यते । होहीअ अभूत् अभवत् वभूव वा । काहीअ
अकार्षीत् अकरोत् अकुरुत वा चकार चक्रे वा ॥२४॥

आसिरस्तेः ॥ २५ ॥

सञ्जीवनी ।

अस् भुवीत्यस्य धातोः भूते काले तिङा सह
आसि इत्यादेशो निपात्यते । आसि राअणो अभूत्
आसीत् बभूव वा रावणः । आसि रामलक्ष्णौ ।
अभूतां आस्तां बभूवतुर्वा रामलक्ष्णौ । द्विवचनस्य
बहुवचनमिति तसो झिः । तेन सह आसि आदेशः ।
आसि रिक्खवाणररक्खमा अभूवन् अभवन् बभूवुः
वा ऋक्षवानराक्षसाः ॥ २५ ॥

सुवोधिनी ।

असधातोस्तिङ्भिः सह भूतेऽर्थे आसि इति निपात्यते ।
आसि अभूत् आसीत् बभूव वा । अयमुत्तरत्र सर्वत्र प्रयोगः ॥ २५ ॥

णिचः एदादेरात् ॥ २६ ॥

सञ्जीवनी ।

धातोरित्येव । अन्यन्निवृत्तम् । णिच्प्रत्ययस्य
एकारादेशः, धातोः सम्बन्धी य आदिस्तस्य आत्वम् ।
कारेइ कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते कारयति कारयते वा । हेतौ
णिच् तस्य एत्वम् । कृजः कुण चेति ऋकारस्य
अरादेशः । ततिपोरिदेताविति । ततिप्प्रत्य-
ययोरन्यतरस्य इत्वम् । एवं पाठेइ पठन्तं

प्रयुङ्क्ते पाठयति पाठयते वा । ठो ढ इति ढः ॥२६॥

सुबोधिनी ।

धातोः परस्य णिच्प्रत्ययस्य एकार आदिश्यते । धातोः
संवन्धी य आदिस्तस्य आत्वं च स्यात् । कारेइ कारयति ॥२६॥

आवे वा ॥ २७ ॥

सञ्जीवनी ।

णिच इत्यनुवर्तते उत्तरसूत्रयोश्च । धातोः परस्य
णिच्प्रत्ययस्य आवे इति वादेशो भवति । न केवलं
पूर्वोक्त एव । करावेइ पढावेइ कारयति पाठयति ।
पूर्वसूत्रात् योगभेद आदेरनादेशार्थः ॥ २७ ॥

सुबोधिनी ।

धातोः परस्य णिच्प्रत्ययस्य आवे इति स्यात् । करावेइ
कारयति । योगभेद आदेरनादेशार्थः ॥ २७ ॥

आविः क्तभावकर्मसु वा ॥ २८ ॥

सञ्जीवनी ।

क्तप्रत्यये भावे कर्मणि वार्थे णिचः स्थाने आवि-
रादेशः स्यात् । पक्षे णिच एदादेरात् इति धातोरात्वं

भवति । ए आवे इत्येतौ पाक्षिकौ न भवतः ।
 नैदावे इति प्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । हसाविओ
 हासितः । हसे हसने इत्यस्य । पक्षे हासिओ । अत्र
 धातोरात्वमेव । एवं पढाविओ पाढिओ पाठितः ।
 केचित्तु यत्र आविरादेशः तत्र लक्ष्यवशात् धातोरादे-
 रात्वमिच्छन्ति । तेन हासाविओ पाढाविओ इत्यपि
 भवतीत्याहुः । भावकर्मणोः-चोराविअइ चोराविज्जइ
 चोर्यते । चुर स्तेये इत्यस्य । अडादेशा बहुलमि-
 त्यात्वम् । चिन्ताविअइ चिन्ताविज्जइ चिन्त्यते ।
 चिनि स्मृत्याम् । धाराविअइ धाराविज्जइ धार्यते ।
 धृङ् अवस्थाने इत्यस्य अन्ते अर इति अरादेशः ।
 भावे कर्मणि च लकारः । तस्य ततिपोरिदेतावि-
 तीत्वम् । भावकर्मणोरेव यक इअइज्जाविति इअ
 इज्ज इत्येतावादेशौ । सन्धावकारलोपः । पक्षे
 चोरिअइ चोरिज्जइ चिन्तिअइ चिन्तिज्जइ ।
 धारिअइ धारिज्जइ । 'आहुरोत्वं णिचः स्थाने
 स्यादाविर्युगपद् कचित्' । तुराविअं तुरिअं । त्वर
 त्वरणे इत्यादयो यथालक्ष्यमनुसर्तव्याः ॥ २८ ॥

सुवोधिनी ।

क्तप्रत्यये भावकर्मणि चार्थे णिच आविरादिश्यते वा ।
 हसाविओ हासितः पक्षे हासिओ । केचित्तु आविआदेशपक्षेपि

आदेर्लस्यवशादात्वं तेन हासाविओ इत्यपि प्रयोगो भवतीत्याहुः ।
भावे सुप्पावीअइ सुप्पाविज्जइ स्वाप्यते । पक्षे सुप्पिअइ ।
सुप्पिज्जइ । कर्मणि—चिन्ताविअइ । चिन्ताविज्जइ । चिन्त्यते । पक्षे
चिन्तिअइ । चिन्तिज्जइ । 'आहुरोत्वं णिचः स्थाने स्यादावि-
र्युगपत् कचित्' ॥ २८ ॥

नैदावे ॥ २९ ॥

सञ्जीवनी ।

क्तभावकर्मस्वित्यनुवर्तते । एदावे इति लुप्तप्रथ-
माद्विचचनान्तम् । क्तप्रत्यये परे भावे कर्मणि चार्थे
सति णिच ए आवे इत्यादेशौ न भवतः । अत्र णिच
एदादेरात् इति पाक्षिकमादेरात्वम् । हासाविअइ
हासाविज्जइ हास्यते । कर्मणि लकारः । तथैव यक् ।
तस्य यक् इअइज्जाविति । इअं इज्जा इत्यादेशौ ।
पूर्वेण णिचः आविः । हासिअइ हासिज्जइ पूर्ववत् ।
पाक्षिकमात्वम् ॥ २९ ॥

सुबोधिनी ।

क्तप्रत्यये परे भावे कर्मणि च णिच ए आवे आदेशौ न
स्तः । उक्तान्युदाहरणानि ॥ २९ ॥

अत आ मिपि वा ॥ ३० ॥

सञ्जीवनी ।

मिविति उत्तमपुरुषोपलक्षणार्थं व्याख्यानात् ।
तथा चोक्तं भवति—‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति-
र्नहि सन्देहादलक्षणमिति । उत्तरत्र बहुष्विति
वचनात् एकत्वम् । येन विधिस्तदन्तस्येति वचनात्
तदन्तविधिः । तेन अकारान्तस्य धातोरात्वं भवति
उत्तमपुरुषैकवचने परे । लादेशे वेत्येत्वमेव प्राप्तम् ।
जाणामि जाणेमि जानामि जाने वा । ज्ञा अवबोधने
इत्यस्य ज्ञा जाणमुणाविति जाणादेशः । तस्मादु-
त्तरस्य इणिमपोरन्यतरस्य इणिमपोर्मिरिति मिरादेशः ।
पक्षे लादेशे वेत्येत्वम् । एवं सहामि सहेमि सहे ।
सह् मर्षणे इत्यस्य शेषाणादमन्ततेत्यदन्तत्वम् ।
पूर्ववदन्यत् ॥ ३० ॥

सुबोधिनी ।

मिपा उत्तमपुरुषैकवचनमात्रमुपलक्षितम् । अतः अकारां-
तस्य धातोरुत्तमपुरुषैकवचने आकारादेशो वा स्यात् ।
जाणामि जाणेमि । जाने जानामि ॥ ३० ॥

इच्च बहुषु ॥ ३१ ॥

सञ्जीवनी ।

पूर्वमत्रानुवर्तते । बहुषु अर्थेषु उत्पन्ने उत्तमपुरुषे
परे अतोऽकारान्तस्य धातोराकारादेशो भवति ।
इकारादेशश्च भवति । णिअक्कामो णिअक्किमो
पश्यामः । दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्मात् परस्य मसः
न्तिहेत्थेत्यादिना मोमुमानामन्यतम आदेशः । दृशेः
पुलअणिअक्क अवक्खसच्चवा इति चतुर्णामन्यतम
आदेशः । लहामो लहिमो लभामहे । लुलभष् प्राप्तौ
इत्यस्मात् परस्य महिङः पूर्ववत् मोमुमानामन्यतम
आदेशः । शेषाणामदन्ततेति धातोरदन्तता । खघथा-
दिना भस्य हः ॥ ३१ ॥

सुवोधिनी ।

बह्वर्थविहितोत्तमपुरुषे अत आत्वं इत्वं वा स्यात् । लहामो
लहिमो लभामहे ॥ ३१ ॥

क्ते ॥ ३२ ॥

सञ्जीवनी ।

अत इदिति द्वयमनुवर्तते । उत्तरत्र च । आ इ

इति निवृत्तम् । चानुकृष्टमुत्तरत्र नाभिसम्बध्यते
इति वचनात् । तेनाकारान्तस्य धातोरिकारादेशो
भवति क्तप्रत्यये परे । भरिअं स्मृतम् । स्मृ चिन्ता-
यामित्यस्य स्मरतेर्भरसुमराविति भरसुमरयोरन्यतर
आदेशः । । खद्यथादिना भस्यः । कगचादिना
अनचस्तस्य लोपः । नपुंसके सोर्विन्दुरिति विन्दुः ।
एवं जाणिअं ज्ञातम् । ज्ञो जाणमुणाविणि जाणमुण-
योरन्यतर आदेशः । पढिअं पाठितम् । पठ व्यक्तायां
वाचीत्यस्य । शेषाणामदन्ततेति अदन्तत्वे सति
अनेन इत्वम् । ठो ढ इति ढः ॥ ३२ ॥

सुबोधिनी ।

क्तप्रत्यये परे इत्वं स्यात् । पढिअं पठितम् ॥ ३२ ॥

**ए च क्त्वातुमुनूतव्य-
भविष्यत्सु ॥ ३३ ॥**

सञ्जीवनी ।

भविष्यदिति भविष्यत्कालविहितः प्रत्ययो
लृटादिर्गृह्यते । तेन क्त्वा तव्य तुमुन् इत्येतेषु
भविष्यद्बिहितेषु च प्रत्ययेषु अकारान्तस्य धातो

रेकारादेशः स्यात् इकारादेशश्च । हरेऊण हरिऊण
 हत्वा । हृज् हरणे इत्यस्य अन्ते अर इति ऋकारस्य
 अरादेशः । त्का तूण इति त्काप्रत्ययस्य तूण
 आदेशः । तस्य कगचादिना तलोपः । हरेउं हरिउं
 हर्तुम् । अत्र तुमुनो मो बिन्दुरित्यादिना बिन्दुः ।
 पूर्ववदन्यत् । हरेअव्वं हरिअव्वं हर्तव्यम् ।
 तव्यप्रत्ययस्य अधो मनयामिति यलोपः । शेषादेशा-
 दिना यस्य द्वित्वम् । पूर्ववत् तलोपः । हरेहिइ
 हरिहिइ हरिष्यति हरिष्यते वा । भविष्यति लृटि
 भविष्यत्काले तिप्प्रत्यययोरन्यतरस्य ततिपोरिदे-
 ताविति इत्वम् । एकारादेशोऽपि न भवति । अत ए
 से इति नियमात् । धातोर्भविष्यति हिरिति
 हिविकरणः । इत्यादयोऽन्येऽपि ॥ ३३ ॥

सुबोधिनी ।

भविष्यदित्यनेन तदर्थविहितो लृटादिर्गृह्यते । क्तादौ
 परे अत एत्वं इत्वं च स्यात् । हरेऊण हरिऊण हत्वा । हरेउं
 हरिउं हर्तुम् । हरेअव्वं हरिअव्वं हर्तव्यम् । हरेहिइ हरिहिइ
 हरिष्यति हरिष्यते वा । इत्यादयो अन्येऽपि ॥ ३३ ॥

लादेशो वा ॥ ३४ ॥

सञ्जीविनी ।

अतः इत्यनुवर्तते । एदिति च । लस्य आदेशः
लादेशः । तस्मिन् लकारादेशे परतः अकारान्तस्य
धातोरेकारादेशो भवति वा । अप्राप्ते विकल्पः । हसेह
हसह हसति । हसे हसने इत्यस्मात् तिपः तन्तिपोरिदे-
ताद्वितीत्वम् । शेषाणामदन्ततेति अदन्तत्वे सत्यनेन
वा एत्वम् । रमेह रमह रमते । रमु क्रीडायामित्य-
स्मात् तप्रत्ययस्य पूर्ववदित्वम् । खमेन्तो खमन्तो
क्षममाणः । क्षमुब् सहने । आनश्प्रत्ययस्य न्तमाणौ
शतृशानचोरिति न्त आदेशः । षकृक्षस्कां ख इति
क्षस्य खः । अत ओत् सोरिति ओत्वम् । वड्ढन्ति
वड्ढन्ति वर्धन्ते । वृधु वृद्धौ । न्तिहेत्थेत्यादिना झस्य
न्तिरादेशः । न्त इत्यपि न भवति । 'अकारान्तात्
नियम्येते न्तमाणौ क्वापि पण्डितैः' इति नियमात् ।
वृधेड्ड इति धस्य ड्डः । कृतोऽत् इत्यत्वम् । विरमेउ
विरमउ विरमतु । विधौ लोटिति तिपः उ सु मु
विध्यादिष्वेकस्मिन्निति उकारादेशः । पूर्ववद्धातोरद-
न्तत्वम् । एवं तु सं विरमेषु विरमसु त्वं विरम । अत्र
मध्यमपुरुषैकवचनस्य लोटि सिपः पूर्ववत् सुरादेशः ॥३४॥

इति प्राकृतसञ्जीवन्यां तिङ्विधिः षष्ठः परिच्छेदः ।

सुबोधिनी ।

लकारादेशो धातोस्तः एवा स्यात् । अप्राप्तविकल्पोऽयम् ।

रमेइ रमइ रमते ॥ ३४॥

अप्राप्तविकल्पोऽयम् ।

वृत्तौ प्राकृतसूत्राणां श्रीसदानन्दनिर्मितौ ।

परिच्छेदः सुबोधिण्यां षष्ठोऽयं तिङ्निधिर्गर्तः ॥

अप्राप्तविकल्पोऽयम् ।

अथ सप्तमः परिच्छेदः

अथ धातुविधिरुच्यते

भुवो होहुवौ ॥ १ ॥

सञ्जीवनी ।

भू सत्तायामित्यस्य धातोः हो हुव इत्यादेशौ
भवतः । होइ भवति । ततिपोरिदेताविति तिपः
इत्वम् । होन्ति हुवन्ति । न्तिहेत्थेत्यादिना झिप्रत्ययस्य
न्तिरादेशः ॥ १ ॥

सुबोधिनी ।

भू सत्तायामिति धातोः हो हुव इत्यादेशौ स्तः । होइ हुवइ
भवति ॥ १ ॥

केहू ॥ २ ॥

सञ्जीवनी ।

ह इति लुप्तप्रथमान्तम् । क्तप्रत्यये परे भूधातोः
ह इति स्यात् । ह्रं भूतम् । 'उपसर्गात् परस्यापि

भुवो हूरदुरुत्समः' । अणुहूओ अनुभूतः । अहि-
हूओ अभिभूतः । अदुरुत्सम इति किम् ? दुब्भुओ
दुर्भूतः । संभुओ संभूतः । 'भूओ इति पिशाचे
स्यात् तत्र क्ते हू भुवो नहि' । भूओ भूतः ॥ २ ॥

सुवोधिनी ।

क्तप्रत्यये परे भूयातोः हू इति स्यात् । हूअं भूतम् । 'उप-
सर्गात् परस्यापि भुवो हूरदुरुत्समः' । परिहूअं परिभूतम् । अदु-
रुत्सम इति किम् ? दुब्भुओ उब्भुओ संभुओ दुर्भूतः उद्भूतः
संभूतः । 'भूओ इति पिशाचे स्यात् तत्र क्ते हूभुवो न हि' ।
भूओ भूतः पिशाचः ॥ २ ॥

प्रादेर्भवः ॥ ३ ॥

सञ्जीविनी ।

प्रशब्दः आदिर्न्यस्य स प्रादिः । तस्मात् प्रादेः ।
मायः एवमादेर्व्याकरणप्रतिपादितात् उपसर्गगणात्
परस्य भुवः भव इत्यादेशो भवति । होहुवयोर्बाधः ।
इहवेइ पहवइ प्रभवन्ति । तानिपोरिदेताविति तिपः
ए इ हूयोदेशो भवतः । सर्वत्र लवराभिति रलोपः ।
खंघथादिना भस्य हः । लादेशो वेत्यकारस्य वा एत्वम् ।
एवं पहवेन्ति पहवन्ति । न्तिहेत्येत्यादिना झेः न्तिरा-

देशः । संभवेइ संभवइ संभवए संभवति ।
संभवोन्ति संभवन्ति संभवन्ति । 'न हत्वं स्वयथादीनां
परेषां विन्दुतो भवेत्' इति हत्वाभावः । एवं उप-
सर्गान्तरे अन्यत्राऽपि कापि । 'अप्रादेरपि तथा दृश्यते
भवतेर्भवः' । भवेइ भवइ भवति । 'भुवः प्रादेः परस्य
स्यादादेशो हुव्व इत्यपि' । पहुव्वइ पहुव्वए ॥ ३ ॥

सुबोधिनी ।

प्रपराचुपसर्गादुत्तरस्य भुवो भव इत्यादिश्यते । पहवेइ पह-
वइ प्रभवति । एवमुपसर्गान्तरेऽपि । 'अप्रादेरपि तथा दृश्यते
भवतेर्भवः' । भवेइ भवइ भवति । 'भुवः प्रादिपरस्य स्यादादेशो
हुव्व इत्यपि' । पहुव्वइ पहुव्वेइ प्रभवति ॥ ३ ॥

त्वरस्तुवरः ॥ ४ ॥

सजीवनी ।

त्वर इति षष्ठ्यन्तम् । जित्वरा संभ्रमे इत्यस्य
घातोः तुवर इत्यादेशो भवति । तुमं तुवरसि तुमं
तुवरेसि तुमं तुवरले । सिप्थासोः सि से इत्यादेशौ ।
सिकारादेशविषये लादेशो वा एत्वम् । कथं तर्हि तुरिअं?
तुर त्वरण इत्यस्य । तूरिअं इत्यपि तस्य रुषादित्वात्
दीर्घे सिद्धम् ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

जित्वरा संभ्रमे इत्यस्य धातोस्तुवर इत्यादिश्यते । तुवरेइ
तुवरइ तुवरए त्वरते । कथं तर्हि तवरिअं इति ? त्वर त्वरण
इत्यस्य धातोः ॥ ४ ॥

घुर्णो घोलघुम्मौ ॥ ५ ॥

सञ्जीवनी ।

घुण घूर्ण भ्रमणे इत्यस्य घोल घुम्म इत्येतावा-
देशौ भवतः । घोलन्तो घोलमाणो घुम्मन्तो घुम्ममा-
णो घूर्णमाणः । न्तमाणौ शत्रुशानचोरित्यादिना न्त
माण इत्यादेशौ ॥ ५ ॥

सुबोधिनी ।

घुर्ण इत्यस्य घोण घुम्म इत्यादेशौ स्तः । घोणेइ घुम्मेइ
घोणइ घुम्मइ घोणए घुम्मए घूर्णते ॥ ५ ॥

नुदो णोल्लः ॥ ६ ॥

सञ्जीवनी ।

नुद प्रेरणे इत्यस्य णोल्ल इत्यादेशो भवति ।
पणोल्लिअं प्रणुत्तम् । क्ते इति हत्वम् ॥ ६ ॥

सुबोधिनी ।

नुद प्रेरणे इत्यस्य धातोः णोळ् इसादिश्यते । णोळेइ णोळ्इ नुदति ॥ ६ ॥

पाटेः फालः ॥ ७ ॥

सञ्जीवनी ।

अट् पट् गतावित्यस्य पटतेः फाल आदेशो भवति । णिजन्तस्यास्य निर्देशात् न केवलस्यायमादेशः । फालेन्ति पाटयन्ति पाटयन्ते । णिच एदादेरात् इति णिचः एत्वम् । न्तिहेत्थेत्यादिना द्विजन्तोरन्यतरस्य न्तिरादेशः । तुम्हे फालावेह । णिचः आवे आदेशः । न्तिहेत्थेत्यादिनाह आदेशः । फालाविअं पाटितम् । आविः क्त्यादिना णिचः आविरादेशः । कगच्चादिना तलोपः ॥ ७ ॥

सुबोधिनी ।

पट् गताविति धातोः फाल इत्यादेशः स्यात् । फालेइ पाटयति ॥ ७ ॥

वृषादीनामृतोऽरिः ॥ ८ ॥

संजीवनी ।

मृष इत्यनेन सदृशाः वृषादयः । तेन वृष सेचने
 इत्येवंप्रकाराणां धातूनां सम्बन्धिनः ऋकारस्य अरिः
 आदेशो भवति । तेषां उपधाया ऋकारस्य अरिरादेशो
 दृश्यते इत्यर्थः । ऋतोऽत् इत्यस्य बाधः । ऋत इति
 उत्तरत्र च । एस् वरिस्त् एस् वरिस्त् एष वर्षतु ।
 वरिस्तेऽण वषित्वा । हरिस्तेऽण हषित्वा । हृष् हृष्टौ
 इत्यस्य क्त्व तूण इति तूणादेशः । तस्य कगचादिना
 तलोपः । ए च क्त्वेत्यादिना एत्वं इत्वं वा । मरिस्ते-
 अव्वं मरिस्तेअव्वं मर्षितव्यम् । मृष तितिक्षाया-
 मिति तव्यप्रत्ययस्य अधो मन्थामिति यलोपः ।
 शेषादेशादिना हित्वम् । शेषं पूर्ववत् । करिस्तेइ करिस्तेइ
 कर्षति । कृष विलिखने इत्यस्य पूर्ववत् अदन्तत्वम् ।
 तस्य लादेशो वेति च एत्वम् । अथ कथं कर्षतीत्यस्य
 कट् इति ? उच्यते-एवमन्त्रेऽपीति बहुलग्रहणात्
 पक्षे डादेशस्य प्रवृत्तेः । वृषादीनामिति किम् ? णच्चेइ
 णच्चेइ नृत्यति । चो ब्रजिनृत्योरिति च आदेशः ।
 ऋकारस्य ऋतोऽत् इत्येत्वम् ॥ ८ ॥

सुबोधनी ।

वृष सेचन इत्यादिधातूनां सम्बन्धिन उपधाया ऋकारस्य अरि-
 रादेशः स्यात् । वरिस्तेइ वर्षति । हृष्-हरिस्तेइ दृश्यति । मृष-मरिस्तेइ

मृष्यते । कृष-करिसइ कर्षति । एवं लक्ष्यवशादुत्प्रेक्ष्यम् । अथ कथं कर्षतीसस्य कट्ट इति ? बहुलग्रहणात् पक्षे द्वाशेद इति प्रवृत्तेः । वृषा-दीनामिति किं ? णच्चइ नृत्यति ॥ ८ ॥

अन्ते अरः ॥ ६ ॥

सञ्जीवनी ।

ऋत इत्यनुवर्तते । धातोरन्ते वर्तमानस्य ऋकारस्य अर इत्यादेशो भवति । अम्हे हरिमो अम्हे हरामो । वयं हरामः हरामहे वा । हृज् हरणे इति धातोः न्तिहेत्थेत्यादिना मस्महिङोरन्यतरस्य मोमुमानामन्यतम आदेशः । इच्च बहुषु इति इत्वमात्वं वा । वरामो वृणुमः वृणमहे वा । वृज् वरणे इत्यस्य । धरइ धरणे ध्रियते । धृङ् अवस्थाने । तनिपोरिदेताविति इदेतावादेशौ ॥ ९ ॥

सुबोधिनी ।

धातोरन्ते वर्तमानस्य ऋतः अर इति स्यात् । हरइ हरति ॥ ९ ॥

कृजः कुण च ॥ १० ॥

सञ्जीवनी ।

डुकृञ् करणे इत्यस्य कुण आदेशः स्यात् ।
चकारात् ऋकारस्यारादेशः । कुणइ कुणए करोति
कुरुते वा । ततिपोरिदेताविति तिप्तयोरन्यतरस्य
इदेतौ । पक्षे करेइ ॥ १० ॥

सुबोधिनी ।

कृज इति धातोः कुण इत्यादिश्यते । चकारादर
इत्यपि । कुणइ कुणए करोति कुरुते वा । पक्षे करइ
करए ॥ १० ॥

जृभेर्जम्भा ॥ ११ ॥

सञ्जीवनी ।

जभि जृभी गात्रविनामे इत्यस्य जंभा स्यात् ।
जंभाइ जंभाअइ जृम्भते । तप्रत्ययस्य ततिपोरिदेता-
विति इत्वम् । अनदन्तानामद् वा इति वा अकारागमः ।
'जृभेर्जम्भेति नादेशः सोपसर्गस्य दृश्यते' । आअंभइ
आजृम्भते विअंभइ विजृम्भते । ऋतोऽत् इत्यत्वम् ।
कगचादिना जलोपः ॥ ११ ॥

सुबोधिनी ।

जृभी गात्रविनामे इत्यस्य धातोर्जंभा इति स्यात् । जंभाइ

जृम्भते । 'जृभेर्जृभेति नादेशः सोपसर्गस्य दृश्यते' । विअंभइ
विजृम्भते इति ॥ ११ ॥

ग्रहेर्गेण्हः ॥ १२ ॥

सञ्जीवनी ।

ग्रह उपादाने इत्यस्य गेण्ह आदेशः स्यात् ।
गेण्हइ गृह्णाति गृह्णीते वा । गेण्हिअइ गेण्हिज्जइ
गृह्यते । यक इअइज्जाविति इअइज्जौ । कचिदपि लोप
इत्यलोपः ॥ १२ ॥

सुबोधिनी ।

ग्रह उपादान इत्यस्य गेण्ह इति स्यात् । गेण्हइ
गृह्णाति ॥ १२ ॥

घेत्त क्त्वातुमुनूतव्येषु ॥ १३ ॥

सञ्जीवनी ।

ग्रहेरित्यनुवर्तते । घेत्त इति लुप्तप्रथमान्तम् ।
क्त्वातुमुनूतव्येषु परेषु ग्रहेर्घेन आदेशः स्यात् । पूर्वेण
गेण्ह आदेशः प्राप्तः । घेत्तूण गृहीत्वा । क्त्व तूण इति
तूणादेशः । तस्य कगचादिना तलोपः । कचिदपि

लोप इत्यलोपः । घेत्तुं गृहीतुम् । पूर्ववत् लोपद्वयम् ।
 घेत्तव्वं गृहीतव्यम् । अधो मनयामिति यलोपः ।
 शेषादेशादिना वस्य द्वित्वम् ॥ १३ ॥

सुवाधिनी ।

क्त्वादिपरे ग्रहेर्घेत्त इति स्यात् । घेत्तूण गृहीत्वा । घेत्तुं
 गृहीतुं । घेत्तव्वं गृहीतव्यम् ॥ १३ ॥

कृञः का भूतभविष्य- तोश्च ॥ १४ ॥

सञ्जीवनी ।

का इति लुप्तप्रथमान्तम् । क्त्वातुमुन्तव्येष्वित्य-
 नुवर्तते । भूते भविष्यति च यः प्रत्ययः तस्मिन् परे
 क्त्वा तुमुन् तव्य इत्येतेषु प्रत्ययेषु च ङुकृञ् करणे
 इत्यस्य कादेशो भवति । कृञः कुण च इत्यस्य
 बाधकः । काहीअ अकार्षीत् अकरोत् चकार वा ।
 भूते लुङ् अद्यतनी, अनद्यतने लङ् ह्यस्तनी, परोक्षे
 लिट् परोक्षा, एषामन्यतमो यो लकारः तस्य एकाचो
 हीअ इति हीअ आदेशः । काहिइ करिष्यति क्रियात्
 कर्ता वा । भविष्यति लृट् भविष्यन्ती, आशिषि
 लिङ् आशीः, अनद्यतने लृट् श्वस्तनी, एषामन्यतमो

यो लकारस्तस्य मो विन्दुरित्यादिना विन्दुः । पूर्ववत्
तलोपः । काअञ्चं कर्त्तव्यम् । अधो मनयामित्या-
दिना यलोपः । शेषादेशादिना वस्य द्वित्वम् ।
पूर्ववत् तलोपः ॥ १४ ॥

सुबोधिनी ।

भूते भविष्यति च यः प्रत्ययस्तस्मिन् परे क्त्वादिषु परेषु
च कृञ् इत्यस्य का इति स्यात् । काहीअ अकरोत् अकार्षीत्
चकार वा । काहिइ कारिष्यति क्रियात् कर्त्ता वा । काऊण कृत्वा ।
काउं कर्तुम् । काअञ्चं कर्त्तव्यम् ॥ १४ ॥

स्मरतेर्भरसुमरौ ॥ १५ ॥

सञ्जीवनी ।

स्मृ चिन्तायामित्यस्य भरसुमरावित्यादेशौ
भवतः । अधो मनयामिति अन्ते अर इत्येते बाध्येते ।
भरिस्सं भरिहिमि सुमरिस्सं सुमरिहिमि स्मरिष्यामि ।
भविष्यति लृट् भविष्यन्ती । अन्ते इणिमपोर्भिरिति
मिरादेशः । तेन सह मिना स्सं वेति स्सं इति
द्विसकारको विकरणः । पक्षे तेनैव मध्ये हिः । ए च
क्त्वेत्यादिना प्रकृतेरेत्वमित्वं वा ॥ १५ ॥

सुबोधिनी ।

स्मृ चिन्तायां इत्यस्य धातोर्भर सुमर इत्यादेशौ स्तः । भरइ
सुमरइ स्मरति ॥ १५ ॥

भियो भावीहौ ॥ १६ ॥

सञ्जीवनी ।

जिभी भय इत्यस्य भावीहौ इत्यादेशौ भवतः ।
भाइ वीहइ । भियो वीह इत्येष धादेशः क्तेऽपि ।
भीओ वीहिओ भीतः । वीहादेशस्य क्तं इतत्त्वम् ॥ १६ ॥

सुबोधिनी ।

जिभी भये इत्यस्य भा वीह इत्यादेशौ स्तः । भाइ वीहइ
विभेति ॥ १६ ॥

म्लो वा वाअ ॥ १७ ॥

सञ्जीवनी ।

वा वाअ इति लुप्तप्रथमान्तम् । म्लै गात्रविनामे
इत्यस्य वा वाअ इत्येतौ आदेशौ भवतः । वाइ
वाअइ म्लायति । ततिपोरिदेतौ इति तिपः
इत्वम् । ननु अनदन्तानामद् वा इत्यनेन अकाराग-

नेनैव वाञ्छ इत्यस्य सिद्धत्वात् किं वाञ्छ इत्या-
देशान्तरविचारेण ! सत्यं नस्यैव प्रयश्चार्थम् ॥ १७ ॥

सुवेचिनी ।

नहै वाञ्छविनाञ्च इत्यस्य वा वाञ्छ इत्यादेशौ सः । वाञ्छ
वाञ्छ न्छायति । वाञ्छप्रवृत्तनन्तरि योऽनन्तरित्वात् ॥ १७ ॥

तृपस्थिप्यः ॥ १८ ॥

सुवेचिनी ।

तृप् प्रीयते इत्यस्य थिप्य इत्यादेशः स्यात् ।
थिप्यन्तो थिप्यन्तयो तृप्यन् तृप्यन्तः । नानाणौ
शतृशानचोरिति न नाना आदेशौ भवतः ।
थिप्यई तृप्यन्ती । ई च छियामिति शतृशानचो-
रीकारादेशः ॥ १८ ॥

सुवेचिनी ।

तृप् प्रीयते इत्यस्य थिप्य इत्यादेशः । थिप्यई
तृप्यति ॥ १८ ॥

ज्ञौ जाणसुणौ ॥ १९ ॥

सञ्जीवनी ।

ज्ञा अवबोधने इत्यस्य जाण मुण इत्यादेशौ भवतः । तुम्हे जाणह तुम्हे जाणित्था । तुम्हे मुणह तुम्हे मुणित्था यूयं जानीथा जानीध्वे वा । न्तिहेत्थे-
त्थादिना थध्वयोः प्रत्येकं ह इत्था इत्यादेशौ भवतः ।
यत्र इत्था तत्र सन्धावकारलोपः । 'अज्ञादिनेह सूत्रेण
ज्ञो ण इत्यपि दृश्यते' । णाइ जानाति । णाअं ज्ञातम् ।
णाऊण ज्ञात्वा । अडादेशा बहुलमिति आत्वम् ।
इत्यादयः ॥ १९ ॥

सुबोधिनी ।

ज्ञा अवबोधन इत्यस्य जाण मुण इत्यादिश्येते । जाणइ
मुणइ जानाति जानीते वा । 'अज्ञादिनेह सूत्रेण ज्ञो ण इत्यपि
दृश्यते' । णाइ जानाति ॥ १९ ॥

घटेर्गढः ॥ २० ॥

सञ्जीवनी ।

घट चेष्टायामित्यस्य गढादेशः स्यात् । गढइ
घटते । तस्य ततिपौरिदेतौ इति इ ए आदेशौ ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

घट चेष्टायामित्यस्य गढ इति स्यात् । गढइ घटते ॥ २० ॥

समो गलः ॥ २१ ॥

सञ्जीवनी ।

घट इत्यनुवर्तते । सम् उपसर्गात् परस्य
घटतेर्गल आदेशः स्यात् । संगलइ संघटते ॥ २१ ॥

सुबोधिनी ।

संमुपसर्गादुत्तरस्य घटः गल इत्यादिश्यते । संगलइ
संघटते ॥ २१ ॥

संसो ल्हसः ॥ २२ ॥

सञ्जीवनी ।

संसु ध्वंसु अधःपतने इत्यस्य संसः ल्हस इत्या-
देशः स्यात् । ल्हसइ ल्हसए संसते ॥ २२ ॥

सुबोधिनी ।

संसु अधः पतने इत्यस्य ल्हस इत्यादिश्यते । ल्हसइ
संसते ॥ २२ ॥

नेः सदः सज्जः ॥ २३ ॥

सञ्जीवनी ।

नेरुपसर्गात् परस्य षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु
इत्यस्य सज्ज आदेशः स्यात् । निसज्जइ निषीदति ॥ २३ ॥

सुबोधिनी ।

निउपसर्गादुत्तरस्य षद्लृ विशरण इत्यस्य मज्ज इति स्यात् ।
णिमज्जइ निषीदति ॥ २३ ॥

आडो रभेठवः ॥ २४ ॥

सञ्जीवनी ।

आड उपसर्गात् परस्य रभ राभ इत्यस्य ठव
आदेशः स्यात् । आठवइ आठवेइ आरभते । लादेशो
वा इति एत्वम् । आठविअं आरब्धम् । क्ते इति
इत्वम् । कथं तर्हि आठत्तं आरब्धमिति ? उच्यते-
क्तेन दिण्णादयः इति आठत्तादेशस्य निपा-
तनात् ॥ २४ ॥

सुबोधिनी ।

आड उपसर्गात् रभ राभ इत्यस्य ठव इति स्यात् ।
आठवइ आठवेइ आरभते । कथं तर्हि आठत्तं अरब्धमिति ? क्तेन
दिण्णादय इत्याठत्तं इत्यादेशस्य निपातनात् ॥ २४ ॥

उदि शलेः थल्लो वा ॥ २५ ॥

सञ्जीवनी ।

उदि उपसर्गे सति शल चल आशुगतौ इत्यस्य
शलः थल्ल आदेशः स्यात् । उत्थल्लइ उच्छलति ।
उपरि लोप इत्यादिना तलोपः । शेषस्य थस्य
द्वित्वे वर्गे युजः पूर्व इति तः । पक्षे उच्छलइ ।
ततिपोरिदेताविति तिपः इत्वम् । शेषं संस्कृत-
वत् ॥ २५ ॥

सुबोधिनी ।

उदुपसर्गे सति शल चल गतावित्यस्य थल्ल इत्यादेशो
वा स्यात् । उत्थल्लइ उच्छलति पक्षे उच्छलइ ॥ २५ ॥

पिवतेघोटः ॥ २६ ॥

सञ्जीवनी ।

वा इत्यनुवर्तते । पा पाने इत्यस्य घोट आदेशः
स्यात् वा । घोटइ पिवति । पक्षे पिवइ पिअइ ।
एवमन्येऽपीति पिव पिअ आदेशौ ॥ २६ ॥

सुबोधिनी ।

पा पान इत्यस्य घोट इति स्यात् । घोटइ पिवति

पक्षे पिवइ ॥ २६ ॥

जल्पेर्लो मः ॥ २७ ॥

सञ्जीवनी ।

ल इति षड्यन्तम् । मकारे अकार उच्चारणार्थः ।
जल्प व्यक्तायां वाचीत्यस्य जल्पेः सम्बन्धी यो
लकारः तस्य मकारादेशः स्यात् । सर्वत्र लवरामिति
ललोपः प्राप्तः । जंपिरो जल्पनशीलः । तृण इर
शील इति तृणप्रत्ययस्य इरादेशः । जंपिअं जल्पितम् ।
शेषाणामदन्ततेति अदन्तत्वात् क्ते इति हत्वम् ॥२७॥

सुबोधिनी ।

जल्प व्यक्तायां वाचीत्यस्य यो लकारस्तस्य म इति
स्यात् । जंपइ जल्पति ॥ २७ ॥

स्थाध्यागानां ठाअ भाअ गाअ ॥ २८ ॥

सञ्जीवनी ।

छा गतिनिवृत्तौ, ध्यै चिन्तायाम्, कै गै शब्दे,
इत्येतेषां धातूनां यथासंख्यं ठाअ झाअ गाअ इति

अय आदेशा भवन्ति । ठाअइ तिष्ठति । झाअइ
ध्यायति । गाअइ गायति । ठाइअ स्थित्वा । झाइअ
ध्यात्वा । गाइअ गात्वा । 'असमासे अ आदेशः
क्त्वेत्यस्य प्रवर्तते' । इति अ आदेशः । ए च क्त्वेत्या-
दिना इत्वमेत्वं वा ॥ २८ ॥

सुबोधिनी ।

ष्ठा गतिनिवृत्तौ, ध्यै चिन्तायां, गै शब्दे, इत्येतेषां धातूनां
यथासंख्यं ठाअ झाअ गाअ इत्यादेशाः स्युः । ठाअइ झाअइ
गाअइ तिष्ठति ध्यायति गायति ॥ २८ ॥

**ठाझागाश्च भविष्यद्-
वर्तमानविध्याद्येक-
वचने ॥ २९ ॥**

सञ्ज्ञविनी ।

ष्ठाध्यागा इत्यनुवर्तन्ते । विधिरादिर्येषां निमन्त्र-
णादीनां ते विद्ध्यदयः । भविष्यति लृट् भविष्यन्ती,
आशिषि लिङ् आशीः, लुट् श्वस्तनीति त्रीणि, वर्तमाने
लृट् वर्तमाना, विधिलोद् पञ्चमी, लिङ् सप्तमी,
एषां सम्बन्धिनि एकवचने परे ष्ठा ध्या गा इत्येतेषां

अथाणां यथासंख्यं ठा झा गा इति त्रय आदेशाः
 स्युः । चकारात् पूर्वसूत्रोक्ताः ठाअ झाअ गाअ
 इत्यन्येऽपि त्रयो भविष्यन्ति । ठाहिइ ठाअहिइ
 स्थास्यति स्थेयात् स्थाता वा । एवं झाहिइ झाअहिइ
 ध्यास्यति ध्येयात् ध्याता वा । गाहिइ गाअहिइ
 गास्यति गेयात् गाता वा । वर्तमाने-ठाइ तिष्ठति ।
 तिपः ततिपोरिदेतौ इति इत्वम् । पक्षे ठाअइ
 तिष्ठति । एवं झाइ झाअइ ध्यायति । गाइ गाअइ
 गायति । विध्यादौ-ठाउ ठाअउ तिष्ठतु तिष्ठेत्
 वा । लोटि लिङि च तिपः उ सु सु विध्यादिष्वे-
 कस्मिन् इति उकारादेशः । एवं झाउ झाअउ ध्यायतु
 ध्यायेद्वा । गाउ गाअउ गायतु गायेद्वा । एकवचन इति
 किम् ? ठाअन्ति तिष्ठन्ति । झाअन्ति ध्यायन्ति ।
 गाअन्ति गायन्ति । एषु पूर्वेण ठाअ झाअ गाअ
 आदेशाः । न्तिहेत्येत्यादिना लटि झेः न्तिरादेशः ॥२९॥

सुवोधिनी ।

भविष्यदाद्यर्थे उत्पन्ने एकवचने परे णादीनां क्रमेण ठा
 झा गा इत्यादिश्यन्ते । चकारात् ठाअ आदयः । ठाहिइ स्थास्यति
 स्थेयात् स्थाता वा । पक्षे ठाअहिइ । झाहिइ ध्यास्यति ध्यायात्
 ध्याता वा । पक्षे झाअहिइ । गाहिइ गास्यति गायात् गाता वा
 पक्षे गाअहिइ । ठाइ ठाअइ झाइ झाअइ गाइ गाअइ तिष्ठति

ध्यायति गायति । ठाउ ठाअउ तिष्ठतु । झाउ झाअउ ध्यायतु ।
गाउ गाअउ गायतु तिष्ठेद्वा ध्यायेद्वा गायेद्वा ॥ २९ ॥

खादिधाव्योः खा धा ॥ ३० ॥

सञ्जीवनी ।

खाधा लुप्तप्रथमाद्विवचनान्तम् । भविष्यत्वर्तमानविध्याद्येकवचनमित्यनुवर्तने । खाह भक्षणे धातु गतिशुध्योरित्यनयोर्यथासंख्यं खा धा इत्येतावादेशौ भवतः भविष्यति वर्तमाने विध्यादौ च एकवचने परे । भविष्यति तावत्-खाहिइ खादिष्यति । धाहिइ धाविष्यति । लटि तिपः ततिपोरिदंताविति इत्वम् । घातोर्भविष्यति हिः इति हिर्विकरणः । वर्तमाने तु-तुमं खासि त्वं खादसि । तुमं धासि त्वं धावसि । लटि सिप्थासोः सि से इति सिरादेशः । विध्यादौ-अहं खामु अहं खादानि । अहं धामु अहं धावानि । लोटि मिपः उ सु मु विध्यादिष्वेकष्मिन् इति मुरादेशः । एकवचन इति किम् ? खाअन्तु खादन्तु । धाअन्तु धावन्तु । न्तुहमो बहुषु इति लोटि झेः न्तुरादेशः । शेषाणामदन्ततोति धातोर्दन्तत्वम् । कगचादिना तलोपः । 'एकत्वेऽपि भवेत् कापि धावतेर्धा विभाषया' । धाहिइ धाविहिइ

धाविष्यति । धाह् . धावह् धावति । धाउ धावउ
धावतु ॥ ३० ॥

सुबोधिनी ।

खाह् भक्षणे धावु गतिशुध्योरित्यनयोः क्रमेण खा धा
इत्यादेशौ स्तः भविष्यद्वर्तमानविध्याद्येकवचने परे । खाहिह्
खादिष्यति खाद्यात् खादिता वा । धाहिह् धाविष्यति धाव्यात्
धाविता वा । खाइ खादति धाइ धावति खाउ खादतु धाउ
धावतु खादेद्वा धावेद्वा । 'एकत्वेऽपि भवेत् क्वापि धावतेर्धा
विभाषया' । धावहिह् धावह् धाइ धाउ धावउ ॥ ३० ॥

ग्रसेर्विसः ॥ ३१ ॥

सञ्जीवनी ।

ग्रसु ग्लसु अदने इत्यस्य ग्रसेर्विस आदेशः
स्यात् । अम्हे विसिस्सामो अम्हे विसिहामो वयं
ग्रसिष्यामः । वयं ग्रसिष्यामहे । भविष्यति लृटि
महिङः न्तिहेत्थेत्यादिना मोसुमानामन्यतम आदेशः
स्यात् । उत्तमे स्सा हा इति स्सा हा विकरणौ । ए
व क्त्वेत्यादिना प्रकृतेरेत्वमित्त्वं वा ॥ ३१ ॥

सुबोधिनी ।

ग्रसु अदने इत्यस्य विस इत्यादेशः स्यात् । विसः
ग्रसते ॥ ३१ ॥

चिञश्चिणः ॥ ३२ ॥

सञ्जीवनी ।

चिञ् चयने इत्यस्य चिण आदेशो भवति ।
चिणेइ चिणइ चिनोति चिनुते वा । लादेशे वा
इत्येत्वम् । 'आदिश्यते चिञो धातोश्चेअ इत्येष वा
क्वचित्' । उच्चेअइ उच्चिनोति । अडादेशा बहुलमिति
इकारस्य एत्वम् । पक्षे उच्चिणइ । उच्चेअउं उच्चिणिउं
उच्चेतुम् । उभयत्र ए च क्त्वेत्यादिना इत्वमेत्वं
वा ॥ ३२ ॥

सुबोधिनी ।

चिञ् चयन इत्यस्य चिण आदेशः स्यात् । चिणइ चिणेइ
चिणए चिनोति चिनुते वा । 'आदिश्यते चिञो धातोश्चेअ
इत्येष वा क्वचित्' । उच्चेअइ उच्चिणइ उच्चिनोति । उच्चेअउं
उच्चिणेउं उच्चिणिउं उच्चेतुम् ॥ ३२ ॥

क्रीञः किणः ॥ ३३ ॥

सञ्जीवनी ।

क्रीञ् द्रव्यविनिमये इत्यस्य किण इत्यादेशः
स्यात् । किणइ किणए क्रीणाति क्रीणीते वा ।

तातिपोरिदेतौ इति तिपुतयोरन्यतरस्य इदेतौ ।
किणिअं क्रीतम् । क इति किणादेशस्य इत्वम् ॥ ३३ ॥

सुबोधिनी ।

क्रीअ इत्यस्य किण इत्यादिश्यते । किणइ किणए क्रीणाति
क्रीणीते वा ॥ ३३ ॥

वेः के च ॥ ३४ ॥

सञ्जीवनी ।

क्रीअ इत्यनुवर्तते । विरित्युपसर्गात् परस्य क्रीअः
के इत्यादेशः स्यात् । चकारात् पूर्वसूत्रोक्तः किणा-
देशः । विक्रेइ विक्रिणइ विक्रीणीते । सेवादिषु वा
इति क इत्यादेर्द्वित्वम् । किणादेशोऽपि । विक्रेन्तो
विक्रिणन्तो विक्रीणानः । न्तमाणौ शतृशानचो-
रिति न्तआदेशः ॥ ३४ ॥

सुबोधिनी ।

विउपसर्गादुत्तरस्य क्रीअः के इत्यादिश्यते । चकारात् किणा-
देशोपि । विक्रेइ विक्रिणइ विक्रीणीते ॥ ३४ ॥

उध्मो धुमा ॥ ३५ ॥

सञ्जीवनी ।

उधम इति षष्ठ्यन्तम् । धमा शब्दाग्निसंयोगयो-
रित्यस्य उदुपसर्गात् परस्य धुमा इत्यादेशः स्यात् ।
उद्धुमाइ उद्धमति ॥ ३५ ॥

सुबोधिनी ।

उदुपसर्गादुत्तरस्य धमा शब्दाग्निसंयोगयोरित्यस्य धूमा
इत्यादिश्यते । उद्धुमाइ उद्धमति ॥ ३५ ॥

श्रदो धो दहः ॥ ३६ ॥

सञ्जीवनी ।

ध इति षष्ठ्येकवचनान्तम् । श्रद इत्युपसर्गात्
परस्य दुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्य दह इत्यादेशो
भवति । सदहइ श्रद्धधाति । सर्वत्र लवरामिति
रलोपः । शषोः स इति शस्य सः । सदहियं श्रद्धितम् ।
क्ते इति इत्वम् । कगचादिना तलोपः । अन्त्यस्य
हल इति श्रदो दलोपः । धातोर्वा अकृतद्वित्वो
दहादेशः ॥ ३६ ॥

सुबोधिनी ।

श्रदित्यतः दुधाञ् इत्यस्य दह इति स्यात् । सदहइ
श्रद्धधाति ॥ ३६ ॥

अवाह् गाहेर्वाहः ॥ ३७ ॥

संज्ञविनी ।

अव इत्यस्मादुपसर्गात् परस्य गाह् विलोडने
इत्यस्य वाह आदेशो भवति । ओवाहइ अवगाहते ।
ओदवापयोरिति वा ओत्वम् । ओत्वाभावपक्षे
अवआहइ । कगच्चादिना आदेशस्य वलोपः ।
अवादिति किम् ? गहइ । शेषाणामदन्ततेत्यद-
न्तत्वम् ॥ ३७ ॥

सुबोधिनी ।

अवोपसर्गादुत्तरस्य गाह् विलोडने इत्यस्य वाह इति स्यात् ।
ओवाहइ ओवाहए अवगाहते । अवादिति किम् ? गहइ ॥ ३७ ॥

काशोर्वासः ॥ ३८ ॥

संज्ञविनी ।

अवादित्यनुवर्तते । काश् दीप्तावित्यस्यावोप-
सर्गात् परस्य वास आदेशो भवति । ओवासइ
अवआसइ ओवासए अवआसए अवकाशते ।
अवादिति किम् ? कासइ । सर्वत्र पूर्वसूत्रवत्
रूपसिद्धिः । ओवासिउं अवआसिउं अवकाश्य ।

‘वाशब्दस्य उ आदेशः क्त्वास्थितस्य कचिद्-
भवेत्’ । इति उ आदेशः । ए च क्त्वत्यादिना
एत्वमित्वं वा । कगच्चादिना तलोपः । णमुलि-वा
प्रतिप्रयोगौ ॥ ३८ ॥

मुबोधिनी ।

अवात् परस्य काशु दीप्तावित्यस्य वास इति स्यात् । ओवासइ
अवआसइ ओवासए अवआसए अवकाशते । अवादिति किम् ?
कासइ काशते ॥ ३८ ॥

निरोमाडो माणमवौ ॥ ३९ ॥

सञ्जीवनी ।

निरुपलगात् परस्य माड् माने इत्यस्य माण
मव आदेशौ भवतः । णिस्माणेइ णिस्माणइ
णिम्मवए णिम्मवइ निर्मिमीति । ततिपोरिदेतौ
इति इदेतौ । माणमवादेशयोर्लादेशे वा इति पक्षे
एत्वम् । सर्वत्र लवरामिति निरो रलोपः । शेषादे-
शादिना मस्य द्वित्वम् । नो णः इति णः । ननु
कथं सम्माणेइ सम्मानयति ? मान पूजायामिति
धात्वन्तरस्य । ‘निरः परस्य माडो वा स्यातां मणमरौ
कचित्’ । णिस्माणिऊण णिस्मारिऊण । क्त्व तूणः ।

इति तूण आदेशः । माण मव आदेशाभ्यामन्यत्र
अडादेशा बहुलमिति अकारस्य आत्वम् । त्रिष्वपि
ए च कृत्वेत्यादिना एत्वमित्वं वा ॥ ३९ ॥

सुबोधिनी ।

निरुपसर्गादुत्तरस्य माङ् माने इत्यस्य माण मव
इत्यादिश्येते । णिम्माणेइ णिम्माणइ णिम्माणए णिम्मवेइ
णिम्मवए निर्मिमीते । ननु कथं सम्माणेइ सम्मानयति ?
मान पूजायामित्यस्य स्यात् । 'निरः परस्य माङो वा
स्यातां मणमरौ क्वचित्' । णिम्मणिऊण णिम्मारिऊण
निर्माय ॥ ३९ ॥

पदेर्व्वलः ॥ ४० ॥

सञ्जीवनी ।

निर इत्यनुवर्तते । निरुपसर्गात् परस्य पदगतौ
इत्यस्य व्वल इत्यादेशो भवति । णिव्वलइ निष्पद्यते
वस्तु ॥ ४० ॥

सुबोधिनी ।

निरुपसर्गात्परस्य पदगतौ इत्यस्य व्वल इति स्यात् ।
णिव्वलइ निष्पद्यते ॥ ४० ॥

क्षियो भिज्जः ॥ ४१ ॥

सञ्जीवनी ।

क्षि क्षये इत्यस्य झिज्ज इत्यादेशः । झिज्जइ
क्षीयते ॥ ४१ ॥

सुबोधिनी ।

क्षि क्षये इत्यस्य झिज्ज इत्यादेशो भवति । झिज्जइ
क्षीयते ॥ ४१ ॥

भिदिच्छिदोरन्त्यस्य न्दः ॥ ४२ ॥

सञ्जीवनिः ।

भिदिर् विदारणे छिदिर् द्वैधीकरणे इत्यनयो-
र्धात्वोः योऽन्त्यो वर्णः तस्य न्द इत्यादेशः स्यात् ।
तुमं भिन्दस्व तुमं छिन्दस्व । त्वं भिन्धि त्वं छिन्धि ।
अत्र मध्यमपुरुषैकवचने लोटि सिपः उ सु सु
विध्यादिष्वेकस्मिन् इति सुरादेशः । 'त्त इति कचिदा-
देशो विकल्पेन भिदिच्छिदोः' । अत्तूण छेत्तूण ।
भित्त्वा छित्त्वा । क्त्वं तूण इति तूणः । अडादेशा
बहुलमिति इकारस्य एत्वम् । पक्षे भिन्दिऊण
छिन्दिऊण । न्द इत्यादेशस्य ए च क्त्वेत्या-

दिना एत्वमित्वं वा ॥ ४२ ॥

सुवोधिनी ।

भिदिर् छिदिर् इत्यनयोरन्त्यवर्णस्य न्द् इति स्यात् । भिन्दइ
भिनत्ति छिन्दइ छिनत्ति 'त्ति' इति क्वाचिदादेशो विकल्पेन
भिदिच्छिदोः । भिन्दिऊण भेत्तूण भित्वा । छिन्दिऊण छेत्तूण
छित्वा ॥ ४२ ॥

क्वथेर्ढः ॥ ४३ ॥

सर्जावनी ।

अन्त्यस्य इत्यनुवर्तते श्रुहुजिलूधूनां णोऽन्ते
ह्रस्वश्च इत्यतः प्राक् । कथ निष्पाके इत्यस्य योऽन्त्यो
वर्णस्तस्य ढकारादेशः स्यात् । खद्यथादिना ह्रस्वं
प्राप्तम् । कढ्हँ कढए कथयति । कढुआण कथित्वा ।
'क्वचित् कृत्वाप्रत्ययस्येह उआण इत्यपीष्यते' । इति
उआण आदेशः । सन्धावकारलोपः ॥ ४३ ॥

सुवोधिनी ।

क्वथ निष्पाके इत्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य ढ इति स्यात् ।
कढए कथयति ॥ ४३ ॥

वेष्टेश्च ॥ ४४ ॥

सञ्जीवनी ।

ढ इत्यनुवर्तते । वेष्ट वेष्टने इत्यस्य योऽन्त्यो
वर्णः ष्टः, तस्य ढकारादेशः स्यात् । ष्टस्य ठः इत्यस्य
बाधः । वेढइ वेष्टने । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ४४ ॥

सुबोधिनी ।

वेष्ट वेष्टन इत्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य ढ इति स्यात् । वेढइ
वेष्टे वेष्टते ॥ ४४ ॥

उत्समोर्लः ॥ ४५ ॥

सञ्जीवनी ।

वेष्टेरित्यनुवर्तते । उत्समोरिति पञ्चम्याः स्थाने
षष्ठीयमित्याहुः । तेन उत्समित्येताभ्यां वेष्ट वेष्टने
इत्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य द्वित्वापन्नो लृ आदेशः
स्यात् । उव्वेल्लइ उदूवेष्टने । उपरि लोपः इत्यादिना
उदो दलोपः । शेषादेशादिना द्वित्वम् । संवेल्लइ
संवेष्टने । शेषादेशादिना द्वित्वस्य सिद्धत्वात्
किमर्थं द्विलकारको निर्देशः ? लृ आदेशसामर्थ्य-
विधानादेव द्वित्वस्याप्राप्तिः । अन्यथा वेष्टेश्चेत्यनेन

ढकारादेशस्यापि द्वित्वं स्यात् ॥ ४५ ॥

सुबोधिनी ।

उत्पूर्वस्य संपूर्वस्य च वेष्टेरन्त्यवर्णस्य लल इति स्यात् ।
उव्वेल्लइ उद्वेष्टते संवेल्लइ संवेष्टते ॥ ४५ ॥

रुदो वः ॥ ४६ ॥

सञ्जीवनी ।

रुदिर अश्रुविमोचने इत्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य
वकारादेशः स्यात् । रुवइ । ये तु रोवइ इत्युदाहरन्ति
तृन्मते अडादेशा बहुलमिति उकारस्य ओत्वम् ।
रुहरा रोदनशीला । तृण हर शील इति हरादेशः ।
कगचादिना वकारादेशस्य लोपः । तस्यैव कचिदपि
लोप इत्यकार लोपः । आदीतौ बहुलमिति आप्रत्ययः ।
कचिदपि लोप इति पुनरकारलोपः ॥ ४६ ॥

सुबोधिनी ।

रुदिर इत्यस्यान्त्यवर्णस्य व इति स्यात् । रुवइ रोदिति
रोवइ इति केचित् ॥ ४६ ॥

उदो विजेः ॥ ४७ ॥

सञ्जीवनी ।

व इत्यनुवर्तते । उदुपसर्गात् परस्य ओविजी
भयचलनयोरित्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य वकारादेशः
स्यात् । उव्वेवइ उव्वेवए । अडादेशा बहुलमिति
इकारस्य एत्वम् । उपरि लोप इत्यादिना उदो
दलोपः । शेषादेशादिना वस्य द्वित्वम् ॥ ४७ ॥

सुवोधिनी ।

उदः परस्य ओविजी इत्यस्यान्त्यवर्णस्य वकारादेशः
स्यात् । उव्वेवइ उव्वेवए उद्विजते ॥ ४७ ॥

वृधेर्द्धः ॥ ४८ ॥

सञ्जीवनी ।

वृधु वृद्धौ इत्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य द्वित्वा-
पन्नो ङ्ह आदेशः । वङ्हइ वङ्हए वर्धते । ऋतोऽदिति
अत्वम् ॥ ४८ ॥

सुवोधिनी ।

वृधु वृद्धावित्यस्यान्त्यस्य ङ्हः स्यात् । वेङ्हइ वेङ्हए
वर्द्धते ॥ ४८ ॥

हन्तेर्मः ॥ ४६ ॥

सञ्जीवनी ।

हन हिंसागत्योरित्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य
 द्वित्वापन्नो म्म इत्येतदादेशः स्यात् । हम्मए हन्यते ।
 तप्रत्ययस्य इदेतौ ।- कर्त्रर्थस्य प्रयोगस्याभावात्
 भावकर्मणोरेव हन्तेज्जइ इत्ययं द्रष्टव्यः । 'कापि
 हन्तेर्म इत्येष आदेशो नेष्यते वुधैः' । हणइ हन्ति ।
 शेषाणामदन्ततेति अदन्तत्वम् । हन्तव्वं हन्तव्यम् ।
 तव्यप्रत्ययस्य अधो मनयामिति यलोपः । शेषादे-
 शादिना वस्य द्वित्वम् । हन्तूण इत्वा क्त्व तूणः
 इति तूणादेशः । हओ हतः । क्तेन दिण्णोदयः इति
 क्तप्रत्ययेन सह हन्तेर्हादेशः । संस्कृतसिद्धस्यैव
 अङ्गीकारात् । कगच्चादिना तलोपः । 'खनेः कापि
 म्म इत्येष स्यादन्त्यस्य हनेरिव' । खम्मइ खायते
 खन्यते वा । खनु अवदारणे इत्यस्य इह नान्त-
 द्वित्वमिति इअइज्जयोरभावः । कापीति वचनात्
 इह न भवति । खणिअइ खणिज्जइ ॥ ४९ ॥

सुबोधिनी ।

हन हिंसागत्योरित्यस्यान्त्यवर्णस्य म्म इति स्यात् । हम्मइ हम्मए
 हन्यते । कर्तरि वु न भवति । तच्चोक्तं—'क्वचिच्च हन्तेर्म इति

आदेशो नेष्यते वुधैः । हणइ हन्ति । हंतव्वं हंतव्यम् हत्तूण हत्वा ।
हओ हतः । 'खने. क्वापि म्प इत्येष स्यादन्त्यस्य यंया हनः' । खम्मइ
खायंते खन्यते वा । खनु क्वापीतिवचनादिह न भवति ।
खाणिअइ खाणिज्जइ हणिअइ हणिज्जइ ॥ ४९ ॥

रूपादीनां दीर्घः ॥ ५० ॥

सञ्जीवनी ।

अन्त्यस्येति नदीस्रोतोन्त्यायेन वर्तमानमपि
अत्र सूत्रे नानुवर्तते । अन्ते ह्रस्वस्यासंभवात् ।
रुष आदिर्येषां ते रुषादयः । रुष रोष इत्येवमादीनां
धातूनां सम्बन्धिन्या उपधाया उकारस्य दीर्घता
भवति । रुसइ रुसेइ रुसए रुष्यति । ततिपो-
रिदेतौ इति तिप इदेतौ । शषोः स इति षस्य
सः । तस्य लादेशो वा इति वा एत्वम् । सुसइ
शुष्यति । शुष् शोषणे । शषोः सः इति शषोः
सौ । दूसेइ दूषयति । दुष् वैकृत्ये णिचः एदादे-
रादिति एत्वम् । इदं च नोदाहार्यम् । संस्कृतशब्दा
नुशासने एव णिचि ऊत्वविधाने सिद्धत्वात् ।
रूपादीनामिति किम् ? रुवइ रोदिति । रुदो वः
इति दस्य वः ॥ ५० ॥

सुबोधिनी ।

अस्मिन् सूत्रे अन्त्यस्य इति नानुवर्तते । रुष रोष इत्यादी-
नामुपधायाः उकारस्य दीर्घः स्यात् । रुसइ रुसए रुष्यति ।
तूसइ तुष्यति । दूसइ दूसेइ दुष्यति । रुषादीनामिति किम् ?
रुवइ रोदिति ॥ ५० ॥

चो व्रजिनृत्योः ॥ ५१ ॥

सञ्जीवनी ।

व्रज गतौ इत्यस्य व्रजेः, नृती गात्रविक्षेपे
इत्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य च्च आदेशः स्यात् ।
वच्चइ व्रजति । सर्वत्र लवरामिति रलोपः ।
णच्चइ नृत्यति । ऋतोऽतु इति अत्वम् । ननु कथं णट् ?
उच्यते नद् नृत्य इत्यस्य । नटनीयं नाट्यमिति ।
नाट्यशब्दस्य अधो मनयामिति यलोपः । शेषादे-
शादिना झित्त्वम् । अदातो यथादिषु वेति अत्वम् ५१

सुबोधिनी ।

व्रज गतौ नृती गात्रविक्षेपे इत्यनयोरन्त्यवर्णस्य च्च इति
स्यात् । वच्चइ व्रजति । णच्चइ नृत्यति । ननु कथं णट् ? नट
नृत्य इत्यस्य नाट्यमिति तस्मादिदं स्यात् ॥ ५१ ॥

युधिबुधिगृधिसिधिक्रुधां जम् ॥ ५२ ॥

सञ्जीवनी ।

युध संप्रहारे, बुध अवगमने, गृधु अभिकां-
क्षायाम्, सिधु सन्धौ, क्रुध कोपे, इत्येतेषां पञ्चानां
धातूनां कृतद्वित्वो ज्ञ इत्यादेशो भवति । जुञ्जन्ति ।
न्तिहेत्येत्यादिना झप्रत्ययस्य न्तिरादेशः । आदेर्यो
जः इति जः । एवं बुञ्जन्ति बुध्यन्ति । गिञ्जन्ति
गृध्यन्ति । अडादेशा बहुलम् इति ऋकारस्य
इत्वम् । सिञ्जन्ति सिध्यन्ति । कुञ्जन्ति क्रुध्यन्ति ।
सर्वत्र लवरामिति रलोपः ॥ ५२ ॥

सुबोधिनी ।

युद्धादीनामन्त्यस्य ज्ञः स्यात् । युधि संप्रहारे जुञ्ज इयुध्यति ।
बुध अवगमने बुञ्जइ बुध्यति । गृधु अभिकांक्षायां गिञ्जइ गृध्यति ।
सिधु सन्धौ सिञ्जइ सिध्यति । क्रुध कोपे कुञ्जइ क्रुध्यति ॥ ५२ ॥

रुधेन्धर्मभौ ॥ ५३ ॥

सञ्जीवनी ।

रुधिर आवरणे इत्यस्य योऽन्त्यो षर्णस्तस्य न्ध

म्भ इत्येतौ आदेशौ भवतः । रुन्धइ रुम्भइ रुणाद्धि ।
 'रुधो न्धम्भौ क्वचिन्नैव क्वचिज्ज्ञो भावकर्मणोः' ।
 क्तेन दिण्णादय इति क्तेन सह रुद्ध इति निपात्यते ।
 रुज्झइ रुध्यते । अत्र भावकर्मणोरर्थयोः झ
 इत्यप्रवृत्तेः । नान्तद्धित्वे इति यकः इअ इज्जोर-
 भावः ॥ ५३ ॥

सुबोधिनी ।

रुधिर् आवरणे इत्यस्यान्त्यस्य वर्णस्य न्ध म्भ इत्यादि-
 श्येते । रुन्धइ रुम्भइ रुणाद्धि । 'रुन्धो न्धम्भौ क्वचिन्नैव क्वचिज्ज्ञो
 भावकर्मणोः' । रुद्धो रुद्धः । रुज्झइ रुध्यते ॥ ५३ ॥

मृदोलः ॥ ५४ ॥

सञ्जीवनी ।

मृद क्षोदे इत्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य ल
 इत्यादेशः स्यात् । मलइ मलेइ मृद्गाति । लादेशे वेति
 लकारादेशस्य वा एत्वम् । ऋतोऽदित्यत्वम् ॥ ५४ ॥

सुबोधिनी ।

मृद क्षोदे इत्यस्यान्त्यवर्णस्य ल इति स्यात् । मलइ मलेइ
 मृद्गाति ॥ ५४ ॥

शदिपत्योर्डः ॥ ५५ ॥

सञ्जीवनी ।

शद्लृ शातने पत्लृ गताचित्यनयोरन्त्यवर्णस्य
डकारादेशः स्यात् । सडइ शीयते । शषोः स इति शस्य
सः । पडइ पतति ॥ ५५ ॥

सुबोधिनी ।

शद्लृ शातने पत्लृ गतौ इत्यनयोरन्त्यस्य ड इति
स्यात् । सडइ शीयते । पडइ पतति ॥ ५५ ॥

शकादीनां द्वित्वम् ॥ ५६ ॥

सञ्जीवनी ।

शक इत्यनेन सदृशाः शकादयः । शक्लृ शक्तौ
इत्येवंप्रकाराणां धातूनां सम्बन्धिनोऽन्त्यवर्णस्य
द्वित्वं भवति । सकइ शक्नोति । शषोः स इति शस्य
सः । शेषाणामदन्ततेति अदन्तत्वम् । सकइ मए
शक्यते मया । भावे लङ्कारः । नान्त्यद्वित्वे इति एक
इअइजाभावः । लगइ लगति । लग सङ्गे । मगइ
मार्गति । इदं चाऽत्र नोदाहार्यम् । प्रकारान्तरेण सिद्ध-
त्वात् । तथा हि मार्ग अन्वेषणे । अडादेशा बहुलम्

इत्याकारस्य अत्वम् । सर्वत्र लवरामिति रलोपः ।
शेषादेशादिना गस्य द्वित्वम् ॥ ५६ ॥

सुबोधिनी ।

शक्ल शक्तौ इत्यादीनां धातूनामन्त्यवर्णस्य द्वित्वं भवति ।
सक्कइ शक्नोति ॥ ५६ ॥

स्फुटिचलोर्वा ॥ ५७ ॥

सञ्जीवनी ।

द्वित्वमित्यनुवर्तते । स्फुट विकसने चल कम्पने
इत्यनयोरन्त्यवर्णस्य द्वित्वं वा भवति । अप्राप्तौ
विकल्पः । फुटइ फुडइ स्फुटति । उपरि लोप इत्यादिना
सलोपः । द्वित्वाभावपक्षे टस्य टो ड इति डः । चलइ
चलइ । फुटो फुडिओ स्फुटितः । क्तेन दिण्णादय
इत्यनेन फुडइ इति निपातितत्वात् । फुडिओ इत्यत्र
टो डः इति डः । शेषाणामदन्तेति अदन्तत्वे सति क्ते
इतीत्वम् । चल्लिओ चलितः । अदन्तत्वमित्वं च
पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

सुबोधिनी ।

स्फुट विकसने चल कम्पने इत्यनयोरन्त्यस्य वा द्वित्वं
स्यात् । फुटइ फुडइ स्फुटति । चल्लइ चल्लइ चलति ॥ ५७ ॥

प्रादेर्मीलः ॥ ५८ ॥

सञ्जीवनी ।

वेत्यनुवर्तते । मील इति षष्ठ्येकवचनान्तः ।
प्र आदिर्यस्य स प्रादिः । तस्मात् प्र परा इत्येवमा-
देरुपसर्गात् परस्य मील निमेषणे इत्यस्य योऽन्त्यो
वर्णस्तस्य द्वित्वं स्याद्वा । णिमिल्लइ णिमीलइ
निमीलति । पमिल्लइ पमीलइ प्रमीलति । संमित्लइ
संमीलइ संमीलति । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचि-
त्वाद् यत्र अडादेशा बहुलमिति ईकारस्य इत्वं
तत्रैव लस्य द्वित्वम् । एवं उम्मिल्लइ उम्मीलइ उन्मी-
लति । स्नो म इति मः । तस्य शेषादेशादिना द्वित्वम् ।
प्रादेरिति किम् ? मीलइ मीलति ॥ ५८ ॥

मुवाधिनी ।

प्राद्युपसर्गादुत्तरस्य मील इत्यस्यान्त्यस्य द्वित्वं स्यात् ।
पमित्लइ पमीलइ प्रमीलति । एवमुपसर्गान्तरादुल्लम् । प्रादेरिति
किम् ? मीलइ मीलति ॥ ५८ ॥

भुजादीनां क्त्वा तुमुन् तव्येषु
लोपः ॥ ५९ ॥

सञ्जीवनी ।

भुज इत्यनेन सदृशा भुजादयः । भुज पालना-
भ्यवहारयोरित्येवंप्रकाराणां धातूनां अन्त्यवर्णस्य
लोपः स्यात् क्त्वा तुमुन् तव्य इत्येतेषु प्रत्ययेषु परेषु ।
शेषाणामदन्ततेत्यदन्तत्वे कृते ए च क्त्वेत्यादिना
इत्वमेत्वं च प्राप्तम् । भोक्तूण भुक्त्वा । अडादेशा
बहुलमिति उकारस्य ओत्वम् । त्क तूण इति तूणः ।
भोक्तुं भोक्तुम् । सेवादिषु वेति तकारस्य द्वित्वम् ।
मो बिन्दुरित्यादिना तुमुनो मस्य बिन्दुः । भोक्तृत्वं
भोक्तव्यम् । तव्यप्रत्ययस्य अधो मनयामिति यलोपः ।
शेषादेशादिना द्वित्वम् । उभयत्रापि शेषं पूर्ववत् ।
एवं भोक्तूण भुक्त्वा । भोक्तुं भोक्तुम् । भोक्तृत्वं
भोक्तव्यम् । रोक्तूण रुदित्वा । रोक्तुं रोदितुम् ।
रोक्तृत्वं रोदितव्यम् । रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ ५९ ॥

सुबोधिनी ।

भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यादीनां क्त्वादिषु परेषु
अन्त्यस्य लोपः स्यात् । भोक्तूण भुक्त्वा । भोक्तुं भोक्तुम् । भोक्तृत्वं
भोक्तव्यम् । एवं भोक्तूण भुक्त्वा । रोक्तूण रुदित्वा इत्यादि
लक्ष्यवशादुत्प्रेक्ष्यम् ॥ ५९ ॥

श्रुहुजिलूधूनां णोऽन्ते ह्रस्वश्च ॥ ६० ॥

सञ्जीवनी ।

अन्त इति पुनरनुवर्तमाने पुनरत्र ग्रहणमग्रा-
देशाय । सप्तम्यन्तनिर्देशात् । तेन श्रु इत्येवमादीनां
पञ्चानां धातूनां अन्ते परे णकारः प्रयोक्तव्यः । ह्रस्व-
श्चेति विशेषः । चकारोऽत्रान्वाचये । यथा भो वटो
भिक्षामिदं, यदि गच्छसि ताञ्चानयेति । तेनान्ते
णकारस्यैव इत्वमेत्वं वा । यस्य च धातोर्दीर्घस्तस्य ह्रस्वो
भवति । सुणइ शृणोति । श्रु श्रवणे । सर्वत्र लवरा-
मिति रलोपः । शषोः स इति शस्य सः । ‘श्रवादीनां
यो णकारोऽन्त्यः स काचिद्धा विधीयते’ । सुणिऊण
सोऊण श्रुत्वा । णकारस्य ए च कृत्वेत्यादिना
इत्वमेत्वं वा । णकारान्तत्वात् अन्यत्र अडादेशा
बहुलमित्युकारस्योत्वम् । हुणइ जुहोति । हु दाने ।
हुणन्तो जुहत् । न्तमाणावित्यादिना शतुः न्तः ।
जिणइ जअइ जयति । जि जये इत्यस्य । णकारा-
न्तादन्यत्र एवमन्येऽपीति जअ आदेशः । जिणिऊण
जेऊण जित्वा । णकारान्तादन्यत्र अडादेशा बहुलमिति
इकारस्य एत्वम् । शेषं पूर्ववत् । लुणेइ लुनाति लुनीते

वा । लृञ् छेदने अत्र ह्रस्वत्वम् । लादेशे वेति वा
एत्वम् । लुणिअव्वं लवितव्यम् । ए च क्त्वेत्यादिना
णस्य इत्वम् । धुणइ धुणेइ धुनाति धुनीते वा । धूञ्
कम्पने । अत्रापि ह्रस्वः । पूर्ववद्वा एत्वम् । 'श्र्वादिभ्य
इतरस्यापि णोऽन्ते क्वचन दृश्यते' । धुणइ स्तौति ।
वटु स्तुनौ । ष्टस्य थ इति थः । युणिऊण । ए च क्त्वे-
त्यादिना इत्वमेत्वं वा ॥ ६० ॥

सुबोधिनी ।

एषामन्ते णकारो योज्यः । यस्य च दीर्घस्तस्य ह्रस्वः स्यात् ।
श्रु श्रवणे-सुणइ शृणोति । हु दानादनयोः-हुणइ जुहोति । जि
जये-जिणइ जअइ जयति । लृञ् छेदने-लुणइ लुणेइ लुनाति
लुनीते वा । धूञ् कम्पने-धूणेइ धुणइ धूनाति धूनीते वा ।
'श्र्वादीनां यो णकारोऽन्ते स क्वचिद्वा विधीयते' । सुणिऊण
सोऊण श्रुत्वा । जिणिऊण जेऊण जित्वा । 'श्र्वादिभ्य इतरस्यापि
णोन्ते क्वचन दृश्यते' । धुणइ स्तौति ॥ ६० ॥

भावकर्मणोर्व्वश्च ॥ ६१ ॥

सञ्जीविनी ।

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । भावे कर्मणि वाऽर्थे श्र्वादीनां
धातूनामन्ते कृतादित्वो व्व इति प्रयोक्तव्यः ।
चकारात् पूर्वसूत्रोक्तो णकारोऽपि । एषाञ्च मध्ये

यत्र दीर्घस्तत्र ह्रस्वो भवति । सुव्वइ श्रूयते । श्रु-
श्रवणे इत्यस्मात् भावे कर्मणि वा लकारः । नान्त्य-
द्वित्व इति इअइज्जोरभावः । सुणिअइ सुणिज्जइ ।
अत्र यक् इअइज्जाविति इअइज्जावित्यादेशौ ।
हुव्वइ हुणिअइ हुणिज्जइ हूयते । जिव्वइ जिणिअइ
जिणिज्जइ जीयते । लुव्वइ लुणिअइ लुणिज्जइ लूयते ।
धुव्वइ धुणिअइ धुणिज्जइ धूयते ॥ ६१ ॥

सुबोधिनी ।

श्रूवादीनां धातूनां भावे कर्मणि चान्ते व्व इति वक्तव्यः ।
चकाराणकारोपि । दीर्घस्य च ह्रस्वः । सुव्वइ श्रूयते । पक्षे सुणि-
अइ सुणिज्जइ । लुव्वइ लुणिअइ लुणिज्जइ लूयते । धुव्वइ
धुणिअइ धुणिज्जइ धूयते ॥ ६१ ॥

गमादीनां द्वित्वं वा ॥ ६२ ॥

सञ्जीवनी ।

भावकर्मणोरित्यनुवर्तते क्तेन दिण्णादयः इत्यतः
प्राक् । गम इत्यनेन सदृशा गमादयः । तेषामन्त्यस्य
द्वित्वं वा दृश्यते । तेन गम्लु गतौ इत्येवंप्रकाराणां
धातूनां द्वित्वं वा भवति भावकर्मणोरर्थयोः ।
मण्डूकप्लुतिन्यायेनान्त्यस्येत्यनुवृत्तेः अन्त्यस्य ।

गम्मइ गम्यते । कर्मणि लकारः । नान्त्यद्वित्वे इति
 यक इअइज्जाभावः । पक्षे गमिअइ गमिज्जइ । अत्र
 यकः इअइज्जौ । लब्भइ लभ्यते । डुलभष् प्राप्तौ ।
 अत्र द्वित्वे वर्गे युजः पूर्वः इति भस्योपरि बः । पक्षे
 लहिअइ लहिज्जइ । रम्मइ रमिअइ रमिज्जइ । यकः
 इअइज्जौ । रम्यते । भण्णइ भणिअइ भणिज्जइ भण्यते
 भण्य शब्दार्थः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ६२ ॥

सुबोधिनी ।

गम्लु गतावित्यादीनां धातूनां भावकर्मणोर्द्वित्वं वा स्यात् ।
 मण्डूकप्लुतिन्यायेनान्त्यस्येत्यनुवृत्तेरन्त्यस्य । गम्मइ गमिअइ
 गम्मिज्जइ गम्यते । लब्भइ लहिअइ लहिज्जइ लभ्यते । रम्मइ
 रमिअइ रमिज्जइ रम्यते । भण्णइ भणिअइ भणिज्जइ भण्यते ।
 आकृतिगणोऽयम् ॥ ६२ ॥

दुहिलिहिवहां दुज्झ लिज्झ
 बुज्झाः ॥ ६३ ॥

सञ्जीवनी ।

दुह प्रपूरणे, लिह आस्वादने, वह प्रापणे,
 इत्येतेषां त्रयाणां धातूनां यथासंख्यं दुज्झ लिज्झ

बुज्झ इत्येते त्रय आदेशाः स्युः भावकर्मणोरर्थयोः ।
अनेकवर्णः सर्वस्येति वचनात् सर्वस्य । बुज्झइ
दुह्यते । लिज्झइ लिह्यते । वुज्झइ उह्यते ।
नान्त्यद्वित्वे इति यकोऽभावः । एवमुत्तरसूत्र-
योरपि ॥ ६३ ॥

सुवोधिनी ।

एषां धातूनां भावकर्मणोर्यथासंख्यं बुज्झ, लिज्झ, वुज्झ
आदेशाः स्युः । अनेकवर्णः सर्वस्यैवेति वचनात् सर्वस्य । बुज्झइ
दुह्यते । लिज्झइ लिह्यते । वुज्झइ उह्यते । कोचित्तु वेत्यनुवर्तते
तेन दुहिअइ दुहिज्झइ इत्याद्यपि भवति वा एवमुत्तरसूत्रयोरपी-
त्याहुः ॥ ६३ ॥

हृज्ज्कृज्जोहीरकीरौ ॥ ६४ ॥

सञ्जीवनी ।

हृज्ज् हरणे, कृज्ज् करणे, इत्यनयोः हीरकीरौ
यथासंख्यं भवतो भावकर्मणोरर्थयोः । हीरइ हियते
कीरइ क्रियते । नान्त्यद्वित्वे इति योगविभागात्
यकोऽभावः ॥ ६४ ॥

सुबोधिनी ।

अनयोर्भावकर्मणोः यथासंख्यं एतौ स्तः । हीरइ हियते
कीरइ क्रियते ॥ ६४ ॥

ज्ञो जाणमुणौ ॥ ६५ ॥

सञ्जीवनी ।

ज्ञा अवबोधने इत्यस्य भावकर्मणोः जाण मुण
इत्यादेशौ भवतः । जाणेइ मुणेइ ज्ञायते । नान्त्यद्वित्व
इति योगविभागात् यकोऽभावः । पक्षे जाणिअइ
जाणिज्जइ मुणिअइ मुणिज्जइ । यक इअइज्जौ । वा
ग्रहणात् मज्ञादिना सूत्रं पाक्षिकं भवत्येव । तेन
णकारादेशोऽपि भवति । णाइअइ णाइज्जइ ज्ञायते ।
अडादेशा बहुलं इति आत्वम् । इअइज्जौ पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

सुबोधिनी ।

ज्ञो णज्जणव्वौ ॥ ६५ ॥

ज्ञा इत्यस्य भावकर्मणोः णज्ज णव्व इत्यादेशौ स्तः ।
णज्जइ णव्वइ ज्ञायते ॥ ६५ ॥

ग्रहेर्घेप्पः ॥ ६६ ॥

सञ्जीवनी ।

वेत्यनुवर्तते । ग्रह उपादाने इत्यस्य घेप्प

इत्यादेशः स्यात् भावकर्मणोरर्थयोः । ग्रहेर्गेणहः इति
नित्यं प्राप्तः । घेप्पह गृह्यते । नान्त्यद्वित्व इति
यकोऽभावः । पक्षे गेणिहअह गेणिहज्जह । यक
इअहज्जाविति इअहज्जौ । सन्धावकारलोपः ॥ ६६ ॥

सुबोधिनी ।

ग्रह इत्यस्य भावकर्मणोः घेप्प इति वा स्यात् । घेप्पइ
गेणिहअइ गेणिहज्जइ गृह्यते ॥ ६६ ॥

क्तेन दिण्णादयः ॥ ६७ ॥

सञ्जीवनी ।

क्तेनेति तृतीयान्तम् । निपातनार्थमिदम् । डुदाञ्
दाने इत्यादीनां क्तप्रत्ययेन सह दिण्ण इत्यादय
आदेशा निपात्यन्ते । ये प्रत्ययलोपागमवर्णविकार-
लक्षणेन अनुपपन्नाः ते निपातनात् साध्यन्ते इत्यर्थः ।

दत्तमुक्तव्यतिक्रान्तप्रस्तानामुदितस्य च ।

दिण्णं मुत्तं च बोलीणहित्थरुण्णा भवन्त्यमी ॥

दष्टदग्धार्जितख्यातस्थापितानामिमे मताः ।

डक्कं दड्ढं विढत्तं च संखाअं थविअं तथा ॥

स्पृष्टास्वादितनष्टानां स्यात् प्रतारितलूनयोः ।

छिबिअं चक्खिअं लुक्कं तथा विलिबिअं लुअम् ॥

आरब्धार्पितयोः स्यातां आदत्तं च विणाविअम् ।
एवं दिण्णादयोऽन्येऽपि दत्तादीनां निपातिताः ॥६७॥

सुबोधिनी ।

क्तेन प्रत्ययेन सह इदाञ् दान इत्यादीनां धातूनां
दिण्णादयो निपात्यन्ते ।

दत्तमुक्तव्यतिक्रान्तव्रस्तानामुदितस्य च ।

दिण्णे मुत्तं च बोलीणाहित्थरुण्णा भवन्त्यमी ॥

ददुद्गधाजितरुयातस्थापितानामिमे मत्ताः ।

ढक्कं ढट्टं विदत्तं च संखादं थाविअं तथा ॥

स्पृष्टास्वादितनष्ठानां स्यात् प्रतारितलूनयोः ।

छिविअं चक्खिअं लुक्कं तथा विसविअं लुअं ॥

आरब्धार्पितयोः स्यातां आदत्तं च विणाविअं ।

एवं दिण्णादयोऽन्येऽपि दत्तादीनां निपातिताः ॥६७॥

तद्धे रंपवच्छौ ॥ ६८ ॥

सञ्जीवनी ।

तक्ष त्वक्ष तनुकरणे इत्यस्य तद्धे रंप वच्छ इत्येतौ
आदेशौ भवतः । रंपइ वच्छइ तक्षति तक्षणीति छा ॥६८॥

सुबोधिनी ।

तक्षेः रंपचच्छौ ॥ ६८ ॥

तक्ष त्वक्ष तनूकरणे इत्यस्य रंप चच्छ च इत्यादेशौ स्तः । रंपइ चच्छइ तक्षति तक्ष्णोति वा ॥ ६८ ॥

खिदेर्विसूरः ॥ ६९ ॥

सञ्जीवनी ।

खिद दैन्ये इत्यस्य विसूर आदेशो भवति । विसूरइ विसूरए खिद्यते । तत्प्रत्ययस्य इदेतौ । लादेशो वा इति एत्वम् । अत्रापि बहुलग्रहणानुवृत्तेः खिज्जइ इत्यपि । त्यध्यथां चछजा इति जः ॥ ६९ ॥

सुबोधिनी ।

खिद दैन्ये इत्यस्य विसूर इत्यादिष्यते । विसूरेइ विसूरइ खिद्यते । अत्रापि बहुलग्रहणानुवृत्तेः खिज्ज इत्यादिष्यते । तेन खिज्जइ ॥ ६९ ॥

क्रुधेर्जूरः ॥ ७० ॥

सञ्जीवनी ।

क्रुध कोपे इत्यस्य जूर इत्यादेशः स्यात् । जूरइ क्रुध्याति । जूरेन्तो क्रुध्यन् । न्तमाणावित्यादिना शतुः न्तः । लादेशो वेति एत्वम् ॥ ७० ॥

सुबोधिनी ।

क्रुधि कोपे इत्यस्य जूर इत्यादिश्यते । जूरइ क्रुध्यति ॥७०॥

चर्चेश्चरः ॥ ७१ ॥

संज्ञाविनी ।

चर इत्येकं पदम् । चर्च अध्ययने इत्यस्य
 ण्यन्तस्य चर इति आदेशो भवति । चरइ चर्चयति
 वक्तीत्यर्थः । चरिज्जइ चर्च्यते । यक इअइज्जौ इति
 ह्रअइज्जोरभ्यतरः ॥ ७१ ॥

सुबोधिनी ।

चर्च अध्ययने इत्यस्य चर आदेशः स्यात् । चरइ चर्चयति
 वक्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

त्रसेर्वज्जः ॥ ७२ ॥

संज्ञाविनी ।

त्रसि उद्वेगे इत्यस्य वज्ज आदेशः स्यात् । वज्जइ
 त्रसति त्रस्यति वा ॥ ७२ ॥

सुबोधिनी ।

त्रसी उद्वेगे इत्यस्य वज्ज इत्यादेशः स्यात् । वज्जइ
 त्रसति त्रस्यति वा ॥ ७२ ॥

मृजेर्लुभपुंसौ ॥ ७३ ॥

सञ्जीवनी ।

मृजृष् शुद्धौ इत्यस्य लुभपुंसौ इत्येतौ आदेशौ
स्याताम् । लुभइ पुंसइ मार्षि ॥ ७३ ॥

सुबोधिनी ।

मृजेर्लुहलुभौ ॥ ७३ ॥

मृजृष् शुद्धावित्यस्य लुह लुभ इत्यादेशौ स्तः । लुहइ लुभइ
मार्षि ॥ ७३ ॥

बुड्डखुप्पौ मज्जेः ॥ ७४ ॥

सञ्जीवनी ।

दुमस्जो शुद्धौ इत्यस्य बुड्ड खुप्प इत्यादेशौ
भवतः । बुड्डइ खुप्पइ । सर्वत्र लवरामिति रलोपस्य
प्रायिकत्वात् सेवादिषु वेति डस्य द्वित्वे कृते बुड्ड
इत्यादेशस्य सिद्धत्वात् बुड्ड इत्यादेशो न कर्तव्यः
इत्याहुः ॥ ७४ ॥

सुबोधिनी ।

दुमस्जो शुद्धावित्यस्य बुड्ड खुप्प इत्यादेशौ स्तः । बुड्डइ
खुप्पइ मज्जति । ब्रुड निमज्जन इत्यस्यापि बुड्डइ इत्येव
प्रयोगः ॥ ७४ ॥

दृशेः पुलअ णिअच्छ अवक्ख
सच्चवाः ॥ ७५ ॥

सञ्जिघिनी ।

दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्य पुलअ णिअच्छ अवक्ख
सच्चव इत्येते चत्वार आदेशाः स्युः । सच्चवा
इति वा पाठः । तच्चिन्त्यम् । लिपेभ्रमः । पुलअइ पुलएइ
णिअच्छइ णिअच्छेइ । अवक्खइ अवक्खेइ ।
सच्चवइ सच्चवेइ पश्यति । लादेशे वेत्येत्वम् । यत्तु
पलोएइ इति रूपं तत् प्रपूर्वस्य लोक दर्शने इत्यस्य
स्वार्थे णिजन्तस्य ॥ ७५ ॥

सुवोधिनी ।

दृशिर् इत्यस्व पुलअ इत्यादेशाः स्युः । पुलएइ पुलअइ
णिअक्खइ णिअक्खेइ अवक्खइ अवक्खेइ सच्चवइ सच्चवेइ पश्य-
ति । ननु कथं पलोएइ इति रूपं ? लोक दर्शने इत्यस्य प्रपूर्वस्य
स्वार्थे णिजन्तस्य स्यात् ॥ ७५ ॥

शकेस्तरवअतीराः ॥ ७६ ॥

सञ्जिघिनी ।

शक्ल शक्तौ इत्यस्य तर वअ तीरा इति त्रय

आदेशाः स्युः । तरइ वअइ तीरइ शक्नोति । तरिज्जइ
वइज्जइ तीरिज्जइ शक्यते । यक् इअइज्जौ इति
इअइज्जोरन्यतर आदेशः । सन्धावकारलोपः ॥ ७६ ॥

सुबोधिनी ।

शक्नेस्तरचअतीराः ॥ ७६ ॥

मक्ल शक्तौ इत्यस्य तरादयः स्युः । तरइ चअइ तीरइ
शक्नोति ॥ ७६ ॥

एवमन्येऽपि ॥ ७७ ॥

सञ्जीवनी ।

श्रुत्यनुमित्यध्याहारैर्वाक्यार्थपरिकल्पनेति । अन्ये-
षामिति अध्याहिषते । यथैव भू सत्तायामित्येव-
मादीनां होहुवादयो विहिताः एवमनेनैव प्रकारेण
अन्येषामपि लवि अवत्तंसने इत्येवमादीनां धातूनां
यथादर्शनमन्ये थक्क इत्येवमादय आदेशाः स्युः ।
थक्कइ विलम्बते । लवि अवत्तंसन इत्यस्य विशब्दो-
पसर्गसहितस्य कचिदपि विथक्कन्तो शतृङन्तः ।
अच्छइ आस्ते । आस उपवेशने इत्यस्य अच्छ
इत्यादेशः । छुहइ क्षिपति । क्षिप प्रेरणे इत्यस्य
छुह इत्यादेशः । महइ वंछइ वाञ्छति । वाञ्छ
इच्छायामित्यस्य मह वंछ इत्यादेशौ । अणिअइ

भोश्रयति । श्रिञ् सेवायामित्यस्य आङ्पूर्वस्य
 आणि इत्यादेशः । णूमेइ गोपायति । गुप् रक्षणे
 इत्यस्यादेः णु आदेशः । लादेशे वेति एत्वम् । जअइ
 जयति । जि जये इत्यस्य जअ आदेशः । ढक्कइ
 स्थगयति । स्थग संवरणे इति स्वार्थे णिजन्तस्य ढक्क
 आदेशः । पिणुवइ प्रहिणोति । हि गतौ इत्यस्य प्रपू-
 र्वस्य पिणुव इत्यादेशः । जेंवइ इति तु भुज पालना-
 भ्यवहारयोरित्यस्य जेंव आदेशात् । जेमइ इत्येवं
 नोदाहार्यम्, चसु जसु झसु जिमु अदने इति जेमतेः
 अडादेशा बहुलमिति एत्वेन सिद्धत्वात् । बहुलग्रह-
 णानुवृत्तेः क्वचित् थक्कादय आदेशाः न भवन्ति ।
 खिवइ क्षिपति । ँकस्कक्षं खः इति क्षस्य खः ।
 जिणइ जयति । श्रुजीत्यादिना अन्तं णः । भावक-
 र्मणोरपि-दीसइ दृश्यते । दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्य दीस
 आदेशः । बिढप्पइ अर्ज अर्जने इत्यस्य बिढप्प आ-
 देशः । क्त्वाप्रत्ययेऽपि । णूमिअं गोपायितम् । क्ते इतीत्वम्
 पूर्ववत् तलोपः । एवं महिअं चार्जितम् । ढक्किअं
 स्थागतम् । पिणुविअं प्रहितम् । इत्यादयोऽपि यथा
 दर्शनम् । प्रत्येयान्तरेऽपि धात्वन्तराणामादेशा उह्याः ।
 केचित्तु एवमन्येऽपीति सूत्रे क्रियापदमेव व्याचक्षते
 तन्न समीचीनम् अक्रियापदानामपि आदेशविधान-

दर्शनात् । उदाहृतं चैव-पद्येवं तर्हि अनेनैव सिद्ध-
त्वात् अनर्थकं क्तेन दिण्णादयः इति सूत्रमिति चेत्,
तत्र क्तेनेति सहार्थे तृतीया तेन क्तप्रत्ययसहितानां
धातूनां तत्रादेशः अत्र केवलानामिति अस्त्येव
सार्थकत्वम् ॥ ७७ ॥

सुबोधिनी ।

यथा भ्वादीनां धातूनां होहुवादयस्तथानुक्तानामपि धातूनां
यथादर्शनमन्ये आदेशाः स्युः । विअविइ स्त्रंसते थक्कइ विलम्बते
वित्थक्कन्तो विलंबमानः । एवं अञ्छइ आस्ते । लुहइ क्षिपति । महइ
वञ्छइ वाञ्छति । अल्लिअइ आश्रयति । णूमइ गोपायति । जअइ
जयति । ठक्कइ स्थापयति । पिणवइ प्रहिणोति । बहुलग्रहणानुवृत्तेः
क्चित्विभाषा । थक्कइ खिवइ क्षिपति इत्यादौ । भावकर्मणोरपि-
दीसइ दृश्यते आढप्पइ आरभ्यते विढप्पइ अज्यते । क्त्वाप्रत्ययेपि-
थक्किऊण स्थित्वा लुहिऊण छित्वा ठक्किऊण स्थगयित्वा ।
क्तप्रत्ययेपि-णूमिअं गोपायितं महिअं वाञ्छितं ठक्किअं स्थगितं
पिण्विअं प्रहितं इत्यादयः । एवं प्रत्ययान्तरेष्वपि धात्वन्तराणा-
मपि यथादर्शनमादेशा उक्ताः । ननु चानेनैव सूत्रेण लब्धार्थ-
त्वात् क्तेन दिण्णादय इति सूत्रं व्यर्थम् । मैत्रं तत्र क्तप्रत्ययेनैव
सह आदेशविधानादत्र धातुमात्रस्यैव ॥ ७७ ॥

शेषाणामदन्तता ॥ ७८ ॥

सञ्जीवनी ।

विहितादेशेभ्यो धातुभ्योऽन्येऽकृतादेशाः शेषाः ।
 अदन्तानां भावः अदन्तता । शेषाणां हलन्तानां
 धातूनां अदन्तता भवति । अकारान्तं भवतीत्यर्थः ।
 हसेइ हसइ हसति । हसे हसने इत्यस्य अदन्तत्वे
 लादेशो वेत्येवं वा । हसिओ हसितः । अत्र अदन्तत्वे
 क्ते इति इत्वम् । हसिऊण हसित्वा । अत्रापि अदन्तत्वे
 सति ए च क्त्वेत्यादिना इत्वमेत्वं वा । अहअं
 रुसामि । रुष रुष्टौ । रुषादीनां दीर्घः इति उकारस्य
 दीर्घः । अदन्तत्वे सति अत आ मिपि वेति आत्वम् ।
 लहामो लभामहे । डुलभषु संप्राप्तौ । न्तिहेत्थेत्यादिना
 महिडो मोमुमानामन्यतम आदेशः । अदन्तत्वे सति
 इच्च बहुषु इति आत्वमित्वं च । खघथादिना भस्य
 हः । रमु क्रीडायाम् । अत्रादन्तत्वे सति अत ए से
 इत्यादेशौ । इत्यादयः । क्वचिददन्तत्वे अकारान्तपाठ
 एव प्रयोजनम् । अदन्ततावदिति इवार्थप्रयोजनं
 चिन्त्यम् ॥ ७८ ॥

सुबोधिनी ।

विहितादेशेभ्यो धातुभ्योऽन्येऽकृतादेशा ये हलन्ता धातवस्ते-
 षामदन्तता स्यात् । हसइ हसेइ हसति । एवमन्यत्रापि हलन्तधा-
 तावदन्ततायामत इत्यधिकारविहितकार्याणि द्रष्टव्यानि ॥ ७८ ॥

अनदन्तानामद् वा ॥ ७६ ॥

सञ्जीवनी ।

अनदन्तानां अकाररहितानां स्वराणां अकारागमो भवति । भाइ भाअइ विभेति । जिभी भये इत्यस्य भियो भावीहौ इति भादेशः । अनदन्तानामिति किम् ? हुवइ ॥ ७९ ॥

सुबोधिनी ।

अकारान्तरधातूनामकारागमो वा स्यात् । भाइ भाअइ विभेति । होइ हाअइ भवति इत्यादि ॥ ७९ ॥

अडादेशा बहुलम् ॥ ८० ॥

सञ्जीवनी ।

अद् प्रत्याहारः । अटश्च आदेशश्चेति द्वन्द्वः । अइउण् इत्यादयः हयवरटपर्यन्ताः अटः । भुवो होहुवौ इत्यादिसूत्रप्रतिपादिताश्च धातूनां ये आदेशाः ते बहुलं अनेकप्रकारा भवन्ति । तथा चोक्तं—

कचित् प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः

कचिद् विभाषा कचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं, बहुधा समीक्ष्य

चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ।

अटस्तावत्-धोवइ धावति । धाव गतिशुद्धयोः ।

ततिपोरि देताविति इत्वम् । अत्राकारस्य ओत्वम् ।
 सोवइ सुवइ स्वपिति । जिष्ण्वप् शयने । सर्वत्र
 लवरामिति वलोपः । अकारस्य उकारः । पो वः इति
 पस्य वः । पूर्ववत् अन्यत् । एइ एति । इण् गतौ ।
 अत्रेकारस्य एत्वम् । देइ ददाति । डुदाञ् दाने ।
 आकारस्य एत्वम् । णेइ नयति । णीञ् प्रापणे इति
 इकारस्य एत्वम् । रोवइ रुवइ रोदिति । रुदिर् अश्रुवि-
 मोचने इति उकारस्य वा ओत्वम् । णासइ नश्यति ।
 णश अदर्शने अस्यात्वम् । शषोः स इति शस्य सः ।

अथादेशाः—स्मरते भरसुमरौ इति यदुक्तं तत्
 विकल्प्यते तेन पक्षे सर इत्येव भवति । अन्ते अरः
 इति ऋकारस्य अरादेशः । अघो मनयामिति मस्य
 लोपः । बुङ्गुवुप्पौ मस्जेरित्यपि विकल्प्यते । तिप्प्रत्यये
 मज्जेइ मज्जाति । उपरि लोप इत्यादिना सलोपः ।
 शेषादेशादिना जस्य क्षित्वम् । तक्षे रंपवच्छौ इत्यपि
 विकल्प्यते । तेन तच्छइ तक्ष्णोति । अक्षादिषु क्षः इति
 क्षस्य छः । तस्य शेषादेशादिना क्षित्वे वर्गे युजः पूर्वः
 इति चः । शकेस्तरवतारिः इत्यपि शकादीनां
 क्षित्वमिति पाक्षिकं भवतीति । सकइ शक्नोति । घूर्णे-
 र्घोर्लघुम्मौ क्षियो क्षिज्ज इत्यादयः द्रष्टव्याः ।

क्वचिदन्यदेव-ठाशागाश्च भविष्यद्वर्तमानविध्या-

शेकवचन इत्यत्र उक्तेभ्यः प्रत्ययेभ्यः अन्यत्रापि ढाङ्गा-
गा इत्यादेशाः प्रवर्तन्ते । तेन ठाऊण स्थित्वा । झाऊण
ध्यात्वा । गाऊण गात्वा । ढाउं स्थातुं । झाउं ध्यातुम् ।
गाउं गातुम् । ठाअव्वं स्थातव्यम् । झाअव्वं ध्यातव्यम् ।
गाअव्वं गातव्यम् । पूर्वत्रापि सूत्रादन्यत्र यत् प्रति-
पादितं किमपि तत् बहु ग्रहणादेवेति मन्तव्यम् ॥८०॥
इति प्राकृतसंजीवन्यां धातुविधिः सप्तमः परिच्छेदः ।

सुबोधिनी ।

अटश्च आदेशाश्चेति द्वंद्वः । अट इति प्रत्याहारः । धातूनामट
आदेशाश्च बहुलं ज्ञेयाः । बहुलग्रहणात् कचित्प्रवृत्तिरिति अभिप्रेति ।
अटस्तावत्-धुवइ धावइ । सुवइ सोवइ स्वपिति । एइ एति । देइ
ददाति । णेइ नयति । रोवइ रुवइ रोदिति । णासइ नश्यति ।
अयादेशाः-सरइ स्मरति । मज्जइ मज्जति । तच्छइ तक्ष्णोति ।
सक्कइ शक्नोति । इत्यादयोऽन्येऽपि विकल्पिता दृष्टव्याः । कचिद-
न्यदेव । ठाऊण स्थित्वा । झाऊण ध्यात्वा । गाऊण गात्वा । ढाउं
स्थातुं । गाउं गातुं । झाउं ध्यातुं । ठाअव्वं झाअव्वं गाअव्वं
स्थातव्यं ध्यातव्यं गातव्यं इत्यादौ क्तप्रत्ययादन्यत्रापि ढाङ्गागा ।
एवमन्यदपि लक्ष्यानुसारेण बहुलग्रहणादुद्भूतम् ॥ ८० ॥

वृत्तौ प्राकृतसूत्राणां श्रीसदानन्दनिर्मितौ ॥

परिच्छेदः सुबोधिनीं धातुविध्याख्यसप्तमः ।

अथाष्टमः परिच्छेदः ।

अथ निपातविधिरुच्यते ।

निपाताः ॥ १ ॥

संजीवनी ।

अधिकारोपम् । इत उर्ह्ये यदनुक्रमिष्यामस्ते
शब्दः निपातसंज्ञकाः अव्ययनामानो भवन्तीति
अधिकृतं वेदितव्यम् । आ पारिच्छेदपरिसमाप्तेरय-
माधिकारः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥
इति विशेषः प्रतिपदिकेभ्यो निपातानाम् ॥ १ ॥

सुवोधिनी ।

अतः परं ये विधास्यन्ते ते शब्दा निपातसंज्ञा स्युः
अव्ययनामानो भवन्तीत्यधिकृतं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

कीस किमर्थे ॥ २ ॥

सञ्जीवनी ।

कीस इत्ययं निपातः । किमो योऽर्थस्तत्र वर्तते ।
कीस तुए मह कहिअं किं त्वया मम कथितम् । अत्र
कीसशब्दः किमोऽर्थे वक्ति ॥ २ ॥

सुबोधिनी ।

किमशब्दस्यार्थे कीस इति निपातः स्यात् । कीस तए मह
कहिअं किं त्वया मम कथितं ॥ २ ॥

हुं दानपृच्छानिवारणेषु ॥ ३ ॥

सञ्जीवनी ।

दाने पृच्छायां निवारणे हुमिति निपातो वर्तते ।
हुं देअर गेणहसु हु देअर गृहाण । अत्र हुंशब्दो दानार्थं
द्योतयति । हुं भण हु भण इत्यत्र पृच्छां द्योतयति ।
हुं होसु तुण्हको हु भव तूष्णीकः । अत्र प्रतिषेधार्थं
द्योतयति । असतोऽपि निपाताः कचिद् वाचकाः
कचिद् द्योतका इति यथादर्शनमवगन्तव्यम् ॥ ३ ॥

सुबोधिनी ।

दाने प्रश्ने निवारणे चार्थे हुं इति निपातः स्यात् । हुं
देअर गेण्ह हे देवर गृहाणेत्यत्र हुं शब्दो दानं द्योतयति । हुं
होसु तुण्हिको भव तूष्णीकः । अत्र निपातः । निपाताः
कचित्द्योतकाः कचिद्वाचका इति यथादर्शनमवगंतव्यम् ॥ ३ ॥

च्चिअ च्चेअ अवधारणे ॥ ४ ॥

सजीवनी ।

इत्येतौ निपातावधारणार्थे वर्तन्ते । एसो च्चिअ
स राआ । एष एव स राजा इति निश्चयः । स च्चेअं
इअं णअरी । सैवेयं नगरी । अन्या न भवतीत्येवं
प्रायो निश्चयः । सेवादिषु वेति चस्य द्वित्वमवधार-
णार्थस्य वाचकत्वात् ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

अस्मिन्नर्थे च्चिअ च्चेअ निपातौ भवतः । सच्चिअ सच्चेअ
सैव ॥ ४ ॥

**ओ सूचनापश्चात्ताप-
विकल्पेषु ॥ ५ ॥**

संजीवनी ।

सूचना साभिप्रायमुद्देशकथनम् । पश्चात्तापोऽनुशयः । विकल्पः पाक्षिको विधिः । एषु त्रिवर्थेषु ओ इति निपातो वर्तते । ओ अविणअ तत्तिला । तत्तिण्णा इति वाच्य पाठः । अविनययत्नवती । अत्र ओशब्दः पूर्वकृतस्वकीयाकरणीयासूचकत्वं द्योतयति । ओ अणुणेमि अथ अनुनयामि । अत्र विकल्पार्थ ओशब्दः ॥ ५ ॥

सुबोधिनी ।

सूचना साभिप्रायमुपकथनम्, पश्चात्तापोऽनुशयः, विकल्पः पाक्षिको विधिः, एष्वर्थेषु ओ निपातः स्यात् । ओ अविणअ जतणिला अविनययत्नवती । अत्र ओशब्दः स्वकीयाकरणीय-सूचकत्वं द्योतयति । ओ ण पसण्ण म्हि न प्रसन्नास्मि । अत्र ओशब्दः किमित्यहं न प्रसन्ना इति पश्चात्तापं द्योतयति । ओ अणुणेमि अथ अनुनयामि । अत्र विकल्पार्थ ओशब्दः ॥५॥

इरकिरकिला अनिश्चया

ख्यानेषु ॥ ६ ॥

संजीवनी ।

इरकिरकिलानिपाताः अनिश्चय आख्याने अस-

स्यगर्थप्रतिपादने वर्तन्ते । इह इर दिहो दइओ इह
 किल दृष्टो दयितः । अत्र इरशब्दः स्थानदर्शनादेव
 निश्चिनार्थं वक्ति । एण्ह किरालिंगिओ एतस्मिन्
 किलालिङ्गितः । अत्रापि स्थानस्थस्य आलिंगनस्य
 किरशब्दः असम्यगर्थतां कथयति । ण किल रमिओ
 न किल रमितः । अत्र किलशब्दो रमिताप्रतिषेधस्य
 अपरिस्फुरतां कथयति ॥ ६ ॥

सुबोधिनी ।

अनिश्चयेऽसम्यगर्थप्रतिपादने इरादयो निपाताः स्युः ।
 इह इर दिहो दइओ । अत्र किरशब्दः स्थानदर्शनादेव निश्चि-
 तार्थं वक्ति । एत्थ किरालिंगिओ अत्र किलालिङ्गितः । अत्र
 किरशब्दः स्थानस्थालिंगनस्यासम्यगर्थतां द्योतयति । ण किर
 रमिओ न किल रमितः । अत्र किलशब्दो रमितार्थप्रतिषेध-
 स्यापरिस्फुरतां कथयति ॥ ६ ॥

हु कखु निश्चयवितर्कसम्भा-
 वनासु ॥ ७ ॥

सञ्जीवनी ।

निश्चयो नियमः । वितर्को विमर्शः । अध्व-

वसायः सम्भावनेत्यस्यार्थः । एषु त्रिषु अर्थेषु हु कखु
निपातौ वर्तेते । अज्ज हु दीसइ दइआ । अद्य खलु
दृश्यते दयिता । अत्र हुशब्दो निश्चयं कथयति ।
अज्ज कखु एसा मं पलोएइ अद्य खलु एषा मां
प्रलोकयति । ण हु दिट्ठो तइ अज्जावि । न खलु
दृष्टस्त्वया अद्यापि । अत्र हुशब्दो दर्शनवितर्कं
द्योतयति । पेच्छ कखु दारम्मि सो कदावि थिओ
होइ । प्रेक्षस्व खलु द्वारे स कदापि स्थितो भविष्यति ।
अत्र कखुशब्दो द्वारदेशस्थितिविमर्शात्पत्तिद्योतकः ।
अच्छउ ताव हु णइए । आस्तां तावत् खलु नद्याः ।
अत्र हुशब्दो नदीपारगमनातिक्रमसम्भावनां द्योत-
यति । खणा कखु वच्चाभि जलनिहिणो पारं । अत्र
कखुशब्दः सागरपारतीरप्राप्त्यध्यवसायद्योतनार्थः ॥८॥

सुबोधिनी ।

निश्चयादिष्वर्थेषु हु कखु इति निपातौ स्तः । अज्ज हु
दीसइ दइआ अज्ज कखु दीसइ दइआ अद्य खलु दृश्यते
दीयता । अर्थनिश्चयार्थः । ण हु दिट्ठो तइ अज्जवि न खलु
दृष्टस्त्वयाद्यापि । पेच्छसु कखु दारम्मि स्स ठिओ होज्ज प्रेक्षस्व
खलु द्वारे स्थितो भविष्यति । अत्र वितर्कः । अच्छउ ताव हु
णइए आस्तां तावत् खलु नद्याः । अत्र नदीपारगमनातिक्र-
माध्यवसायरूपां संभावनां यथायथं हु कखुशब्दौ प्रकाशयतः ॥९॥

इजेराः पादपूरणे ॥ ८ ॥

सञ्जीविनी ।

इ जे र इत्येते निपाताः पादपूरणे वर्तन्ते ।
न्यूनपादपूरणमेव एषां प्रयोजनमित्यर्थः । एस इ
तहा पअट्ठो । एष तथा प्रवृत्तः । अत्र इकारः पादम-
ध्यस्थानप्रदेशपूरणार्थः । अन्यथा वृत्तभंगः स्यात् ।
लंभइ जे पेखिउं । लभ्यते प्रेक्षितुम् । अत्र जेकारः
पादपूरणाय । ण र तए वि । त्वयापि । अत्र रेफः
पूरणार्थः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

इजेरा पादपूरणाभात्रार्थनिपाताः स्युः । एस इ तहा पअट्ठो
एषतथा प्रवृत्तः । अत्र इ । लंभइ जे पेखिउं लभ्यते प्रेक्षितुं ।
अत्र जेशब्दः ॥ ८ ॥

वृत्तौ प्राकृतसूत्राणां श्रीसदानन्दनिर्मितौ ।

परिच्छेदः सुबोधिण्यां निपातविधिरष्टमः ॥

श्रीसंवत् १७८९ समये आषाढशुक्लाष्टम्यां सोमे

रघुनाथेन लिखितेयम् ।

आनन्तर्ये णवरि ॥ ६ ॥

सञ्जीवनी ।

अनन्तरस्य भावः आनन्तर्यम् । णवरि इत्ययं निपातः आनन्तर्येऽर्थे वर्तते । णवरि छिण्णं सीसंरणे रिउणो । अनन्तरं छिन्नं शीर्षं रणे रिपोः । अत्र णवरिशब्देन शीर्षच्छेदनस्य आनन्तर्यमुद्योतितम् । केचित्तु णवरि केवलानन्तर्ययोरित्येकं सूत्रं पठन्ति तन्मते निपातद्वयमपि उभयनिवृत्तौ पर्यवस्यति ॥ ९ ॥

उ क्षेपविस्मयसूचनासु ॥ १० ॥

सञ्जीवनी ।

क्षेपः तिरस्कारः, विस्मय आश्चर्यम्, सूचना अभिप्रायपैशुन्यम्, एषु त्रिष्वर्थेषु उ इति निपातो वर्तते । उ अम्ह ण तेण कज्जं । नास्माकं तेन कार्यम् । प्रयोजनेऽपि प्रयोजनं नास्तीति अधिक्षेपः । तं उकारो द्योतयति । उ सो एस इह कुदो आअदो । स एष कस्मात् आगतः इत्यादि यदाश्चर्यं तत् उ इत्यनेन द्योत्यते । सहि उ विलक्खो व्व साखि विलक्ष इव । अत्र वैलक्ष्यजननकारणाभिप्रायद्योतनार्थं उशब्दः ॥ १० ॥

किणो प्रश्ने ॥ ११ ॥

सञ्जीवनी ।

किणो इति निपातः प्रश्नेऽर्थे वर्तते । सुअह
किणो कहासि मं । सुभग कि कथयसि माम् । अत्र
किणो इति प्रश्नार्थवाचकः । कीस किमर्थे किणो
प्रश्ने इत्यनयोः अर्थाभेदेऽर्थभेदो न कर्तव्यः ।
तथा चोक्तं 'सम्भवत्येकवाच्यत्वे वाक्ये भेदस्य
नेष्यते' ॥ ११ ॥

अव्वो दुःखसूचना- सम्भाषणेषु ॥ १२ ॥

सञ्जीवनी ।

दुःखे सूचनायां सम्भाषणे चार्थे अव्वो इति
निपातो वर्तते । अव्वो मह प्रियविरहो । मम
प्रियविरह इत्यत्र अव्वो विरहक्षतदुःखा-
वेदकः । सहि एस निष्ठुरो अव्वो । साखि एष
निष्ठुरः । अत्र अव्वो शब्दः सरूपा सह यः
संभाषः तदर्थघातनद्वारेण प्रयुक्तः । अव्वो इति
निपातः आश्चर्यदर्शने क्वापि दृश्यते । अव्वो

चल्लह किमिणम् । आश्चर्यं वल्लभ किमिदम् ? ।
अत्राश्चर्ययोतनार्थोऽयं अव्वोशब्दनिपातः ॥ १२ ॥

अलाहि निवारणे ॥ १३ ॥

सञ्जीवनी ।

अलाहि इति व्यक्षरो निपातो निवारणे प्रतिषे-
धेऽर्थे वर्तते । अलाहि तुम्हे अम्ह णामेण अलं तव
अस्मदीयनाम्ना । अन्यः कश्चिन्नामग्रहणात् अलाहि
इत्यनेन प्रतिषिध्यते ॥ १३ ॥

अइ रणे संभाषणे ॥ १४ ॥

सञ्जीवनी ।

अइ रणे इत्येतौ संभाषणे निरूपणेऽर्थे वर्तते ।
अइ पिअअम छणं दिअहो अयि प्रियतम क्षणं
दिवसः । अत्र क्षणमर्थे संभावयन् अइ शब्दः
संभाषितः । अव्व रणे नाह गम्मइ धराउअद्य
गम्यते नाथ गृहात् । अत्र रणेशब्दः गमनस्य
संभाषणं निरूपयति ॥ १४ ॥

वेच्च आसंत्रणे ॥ १५ ॥

सञ्जीविनी ।

ः ओहानं आमन्त्रणम् । वेच्च इत्ययं अक्षरो
निपातः आमन्त्रणेऽर्थे वर्तते । वेच्च देअर जाणसु हे
देवर जानीहि । वेच्चशब्दः आमन्त्रणार्थं श्रोतयति ।
देइयां पुनरयं अनेकाप्यौ दृश्यते । यथा—‘वेच्चवे-
व्विलिओ स्यातां वारणे तूरणे तथा’ ॥ १५ ॥

धू कुत्सायाम् ॥ १६ ॥

सञ्जीविनी ।

धू इति निपातः कुत्सायामर्थे वर्तते । कुत्सा
निन्दा । धू तुह सवत्तिचरिअं । धिक् तव सपत्नीच-
रितम् । अत्र धूशब्दात् सपत्नीचरितस्य निन्दा
प्रतीयते ॥ १६ ॥

रे अरे हरे संभाषणरतिकलह-
क्षेपेषु ॥ १७ ॥

सञ्जीविनी ।

संभाषणं संकथनम्, रतिकलहो निधुवनकेलिः,
क्षेपः तिरस्कारः, एवमर्थेषु यथासंख्यं रे अरे हरे

अथो निपाता वर्तन्ते । णिसुअं जं रे जंपासि । निश्रुतं
यत् रे जल्पसि । अत्र रेशब्दः संभाषणद्योतनकरः ।
देहि अरे णिवसणं देहि अरे निर्वसनम् । अत्र
अरेशब्दः प्रार्थनाभिप्रायरतिकलहद्योतकतामावहति ।
हरे धट्टो अहो धृष्टः । अत्र हरे शब्दः धृष्टत्वलक्ष-
णमधिकेष्टं समुन्मीलयति ॥ १७ ॥

पिवमिव विव व इवार्थे ॥ १८ ॥

सञ्जीवनी ।

पिव मिव विव व इत्येते चत्वारः शब्दा
निपाताः इवार्थे उपमानोत्प्रेक्षादौ वर्तन्ते । रंभापिव
रूपेण रंभेव रूपेण । हरिणीमिव तरलपेच्छिण
हरिणीवः तरलप्रेक्षितेन । हंसीविव गमणेन । हंसीव
गमनेन । सतिव्व सईत्तणेण तुमं । सतिव्व सतीत्वेन
त्वम् । सेवादिषु वेति वस्य द्वित्वम् ।

एवमादयोऽन्येनिपाता भवन्ति ।

तथा च ।

अनारम्भे च क्षेपे च पश्चात्तापविषादयोः ।

निश्चये च बुधैः प्रोक्तो निपातो हन्त इत्ययम् ॥

हन्त वाच्यविभूषायां हे इत्यामन्त्रणे भवेत् ।

आशब्दोऽपि भवत्यर्थे नाम इत्येवमर्थकः ॥

हज्जे हतो हले इत्यादयः संबोधने मताः ।

इवार्थे ण इति क्वापि हा खेदानुपतापयोः ॥

अलं अलं विषादार्थो अप्यर्थोऽपि इ इत्ययम् ।

.....पूशब्दः प्रोक्तः चैतरथासमः ॥

एवं चषादयोऽर्थानातिक्रमेण अव्ययत्वेनैव अवग-
न्तव्याः ।

च वा हहे अहो हंहो णमे आहो हही सिंहो

अविमो मुत्तु अहहो इत्याद्यास्तु चषादयः ॥१८॥

शेषाः संस्कृतात् ॥ १९ ॥

सञ्जीवनी ।

संस्कृतात् । उक्तेभ्योऽन्ये शेषाः । सुप्तिङ्नाद्वि-
तसमासप्रत्याहारकारकलिङ्संख्यादयोऽत्र नोक्तास्ते
संस्कृतात् समक्षिष्यावगन्तव्याः । उक्तं च प्राकृतं
संस्कृतयोनीति । प्रकृतेः संस्कृतात् आगतं
प्राकृतम् । संस्कृतं तु शाकटायनचन्द्रपाणिनि-
शर्ववर्माचार्यप्रणतिं शाब्दिकलोकप्रसिद्धम् । कचिच्च
उक्तलक्षणमपि बाधित्वा एकदेशसंस्कृतायामुपपाद्य-
व्याक्रियते । वच्चन्ते पियम्मि भणिअं व्रजति प्रिये
भणितम् । व्रज गतौ इत्यस्मात् न्तमाणावित्यादिना
शतुः न्त इत्यादेशो कृते डेरम्मीति डेरत्वे कृते
क्वाचिदपि लोप इत्यकारलोपे वच्चन्ते पियम्मि इति

सिद्ध्यति । एवं वच्चह् पिप्यम्भि इत्यपि सिद्ध्यति ।
 तथा शिरस इत्यस्य तृतीयैकवचने परे अन्त्यस्य
 हल इति सलोपः । दामोर्णः इति टाप्रत्ययस्य
 णः । ए सुप्यङ्ङिङ्सोरिति एत्वम् । एवं शिरेण इत्येवं
 प्राप्नोति । संस्कृतस्य सिरसेत्यस्य तृतीया । सिद्धस्या-
 ङ्गीकृतत्वात् शशोः स इति शस्य सत्वे कृते सिरसा
 इत्यपि भवति । तथा भगवत्स इत्यस्य आल्लिलादिना
 मत्वर्थे वत्स प्रत्ययः । ततः पूर्ववत् टाप्रत्ययस्य णत्वं
 अकारस्य च एत्वम् । एवं कृते भअवत्तेण इत्येतत्
 स्यात् । संस्कृतसमीक्षया तु भगवता । तृतीया
 सिद्धस्याङ्गीकृतत्वात् कगचादिना गवयोर्लोपः ।
 ऋत्वादिषु तो द इति तस्य दः । दकृते भअअदा
 इति रूपं निष्पाद्यते । तथा किम्परस्य सप्तम्येकवच-
 नस्य आहे इआ काले इति आहे इआ इत्यादेशौ ।
 किमः कः इति कः । एवं कृते काहे कइआ इत्येतावेव
 सिद्ध्यतः । संस्कृतसमीक्षया पुनः कदा इत्यस्याङ्गी-
 कारात् कगचादिना दलोपे कआ इत्यपि स्यात् ।
 इत्यादयो महाकविप्रयुज्यमानप्रयोगानुसारेण अव-
 गन्तव्याः ॥ १९ ॥

इति वसन्तराजविरचितायां प्राकृतसंजीवनीवृत्तौ
 निपाताविधिरष्टमः परिच्छेदः । समाप्तः ।

सूत्राणां वर्णानुक्रमसूची ।

LIST OF SUTRAS ALPHABETICALLY ARRANGED

अ		अन्ते अरः	७।९
अइ रणे संभाषने	८।१४	अन्त्यस्य हलः	३।४
अंकोठे ललः	२।२३	अन्मुकुटादिषु	१।२३
अक्षयादिषु छः	३।३०	अडादेशा बहुलम्	७।८०
अः क्षमाइलाघयोः	३।६२	अमि ह्रस्वः	५।२१
अत आ मिपि वा	६।३०	अमो णं	५।३९
अत ए से	६।५	अम्मिरमि च	५।८७
अत ओत सोः	५।१	अम्हाहिन्तो अम्हा-	
अतोऽमः	५।३	सुन्तो भ्यसि	५।९६
अत् पथिहरिद्रा-		अम्हे जइशसोः	५।८९
पृथिवीषु	१।१२	अम्हेसु सुपि	५।९९
अदसो दो सुः	५।६९	अम्हेहिं भिसि	५।९४
अदातो यथादिषु वा	१।९	अयुक्तस्यानादौ	२।१
अद् दुकूले वा लस्यं		अलाहि निवारणे	८।१३
द्वित्वम्	१।२६	अवाद् गाहेर्वाहः	७।३७
अधो मनयाम्	३।२	अव्वो दुःखसूचना-	
अनदन्तानामद्वा	७।७९	संभाषणेषु	८।१३

अं सिंस्सयोर्वा	५१६१
अस्तेर्लोपः	५१६
अस्थनि	३१११
अस्मदो हं अहं	-
अहं अं सौ	५१८६

आ

आङि च ते दे	५१७९
आङि मे ममाह	५१९१
आङो ज्ञादेशस्य	३१५५
आङो रभेर्ढवः	७१२४
आ च सौ	५१३४
आञ्च गौरवे	११४३
आ णोणमोरङसि	५१४३
आत् ए	५१२८
आत्मनि पः	३१४८
आत्मनोऽप्पा-	
ः णो वा	५१४४
आदीतौ बहुलम्	५१२४
आदेर्यो जः	२१२८
आदेरतः	१११
आदेश्च	३१४७
आनन्तर्ये णवरि	८१९

आपीडे मः	२११५
आम एसिं	५१५१
आमः सिं	५१५८
आमन्त्रणे विन्दुर्वा	५१३६
आम्रताम्रयोर्वः	३१५३
आलाने लनोः	४१३०
आलिवल्लोलालव-	
न्तेन्ता मतुपः	४१२५
आविः क्तभावकर्म-	
सु वा	६१२८
आवे वा	६१२७
ओ समृद्ध्यादिषु वा	११२
आसिरस्तेः	६१२५
आहे इआ काले	६१५५
-इ	

इञ्च बहुषु	६१३१
इं जश्शसोर्दीर्घः	५१२६
इजेराः पादपूरणे	८१८
इत एत् पिण्डसमेषु	११११
इतेस्तः पदादेः	१११३
इत् पुरुषे रोः	११२४

इत् श्रीहिक्लान्तकले-	
शम्लानस्पर्शादर्श-	
हर्षार्हेषु	३।६१
इत् सदा	१।१०
इत् सैन्यवे	१।३९
इदद्वित्वे	५।४२
इदीतः पानीयादिषु	१।१९
इदीषत्पक्वस्वप्ने-	
तसव्यजनमृदङ्गा-	
द्वारेषु	१।३
इदुतो शसो णो	५।१४
इदृष्यादिषु वा	१३०
इदृभ्यः सा से	५।५३
इदम इमः	५।६०
इदमेतत्किंयत्तदृभ्यः	
टा इणा वा	५।५०
इदद्वित्ववर्जं राजव-	
दनादेशे	५।४५
इणिमपोर्मिः	६।३
इरकिरकिल अनि-	
अथाख्याने	८।५
ई	
ईअ भूते	६।२३

ई च स्त्रियाम्	६।११
ईत् सिंहजिह्वयोः	१।१६
ईत् धैर्ये	१।४०
ईदीतः	१।१८
ईदूतोर्हस्वः	५।२९
उ	
उ जइशसूटाङ-	
स्तु वा	५।३२
उ क्षेपविस्मय-	
सूचनास्तु	८।१०
उत ओत् तुण्ड-	
समेषु	१।२१
उत्तमे स्सा हा च	६।१३
उत्तरानीययोर्यो	
उजो वा	२।१६
उत् सौन्दर्यादिषु	१।४४
उदृत्वादिषु	१।३१
उदुम्बरे दोर्वा लोपः	४।२
उः पद्मतन्वीसमेषु	३।६४
उपरि लोपः कगडतदप-	
षसशाम्	३।१
उत्तसमोर्लः	७।४५

उदि शलेः थल्लो वा ७।२५

उदिक्षुवृश्चिकयोः १।१४

उदूतो मधूकादिषु १।२५

उदो विजेः ७।४७

उध्मो धुमा ७।३५

उलूखले ल्वा वा १।२२

उसुसु विध्यादिष्वेक-

स्मिन् ६।१८

ऊ

ऊदुत उपसर्गे विस-

र्जनीयेन १।१७

ऋ

ऋत आरः सुपि ५।३०

ऋतोऽत् १।२९

ऋत्वादिषु तो दः २।६

लृ

लृन हलिः १।३४

ए

एकाचो हीअ ६।२४

ए च कृत्वातुमुन्नतव्य-

भविष्यत्सु ६।३३

ए च शय्यादिषु १।५

एत इद्वा वेदनादेव-

रयोः १।३५

एतदः सोरोत्वं वा ५।६५

एस्त्रीडापीडकीटगीट-

शेषु १।२०

एन्नूपुरे १।२७

ए भ्यसि ५।१०८

एवमन्येऽपि ७।७७

एषां आमो ण्हं ५।१०५

ए सुप्यडिडसोः ५।१२

ऐ

ऐत एत् १।३६

ऐरावते वा २।१०

ओ

ओ च द्विधाकृजः २।१५

ओत उद्वाप्रकोष्ठे

कस्य वः १।२८

ओदवापयोः ४।२१

ओ तो दो डसेरनि-

दमः ५।५६

ओ बदरे देन १।६

ओ सूचनापश्चात्ताप-

विकल्पेषु ८।५	रोच्छं दच्छं ६।१६
औ	कृजः का भूतभावि-
औत ओत १।४१	व्यतोश्च ७।१४
क	कृजः कुण च ७।१०
कृगचजतदपयवां	कैटभे वः २।१६
प्रायो लोपः २।२	क्ते ६।३२
कपि तद्वर्ग्यान्तः ४।१७	क्तेन दिण्णादयः ७।६७
करेण्वां रणोः स्थिति-	क्ते हू ७।२
परिवृत्तिः ४।२९	क्त्व तूण ४।२३
कार्षापणे ३।३८	कमस्य ३।४९
कालायसे यस्य ४।३	क्रीजः किणः ७।३३
काशेर्वासः ७।३८	क्रुधेर्जूरः ७।७०
किणो प्रश्ने ८।११	क्लिष्टश्लिष्टरत्नक्रिया-
किमः कः ५।५९	शार्ङ्गेषु तत्स्वरवत्
क्रियन्तदूभ्यः डस	पूर्वस्य ३।५९
आसः ५।५२	क्वचिदपि लोपः ५।१३
किराते चः २।३०	क्वचिन्न तादर्थ्ये ५।११
कुब्जे खः २।३१	क्वथेर्दः ७।४३
कृष्णे वा ३।६०	क्षियो क्षिजः ७।४१
कृदाश्रुवचिगमिरुदि-	क्षुभो हः ४।१०
दृशिरूपाणां काहंदा-	क्षेडके च ३।१६
हं सोच्छं वोच्छं गच्छं	क्षमावृत्तक्षणेषु वा ३।३१

ख

खद्यधधफभां हः २।२४

खादिधाव्योः खा धा ७।३०

खिदेर्विसुरः ७।६८

ग

गदुगदे रः २।१२

गमादीनां द्वित्वं वा ७।६२

गते च डः ३।२५

गर्दभसंसर्दवितर्दि-

विच्छर्दिषु र्दस्य ३।२६

गभिते णः २।९

गृहस्य घरोऽपतौ ४।३४

ग्रसेर्विसः ७।३१

ग्रहेर्गेणहः ७।१२

ग्रहेर्घेण्यः ७।७७

घ

घटेर्गहः ७।२०

घूर्णो घोलघुस्मौ ७।५

घेत्त क्त्वातुमुन्तव्येषु

७।२३

ङ

ङसश्च द्वित्वं वा

जलोपश्च ५।४१

ङसि तुमो तुह तुज्झ

तुव तुम्माः ५।७८

ङसेरादेदुहयः ५।६

ङसो वा ५।१५

ङसौ तत्तो तइत्तो तुमाइ

तुमाहि वा ५।८२

ङरेम्मी ५।९

ङमेन हः ५।६२

ङेहि ५।५४

ङेः सिंसमित्था ५।४९

ङौ च मह मए ५।९२

च

चतुरो चत्तारो

चत्तारि ५।१०४

चर्चेश्वरः ७।७१

चतुर्थीचतुर्दश्यो-

स्तुना १।८

चतुर्थ्याः षष्ठी ५।११०

चन्द्रिकायां मः २।५

चित्रश्चिणः ७।३२

चिन्हे न्यः ३।३४

चौर्धसमेषु रिअः	३१२०	टाड्याः ए तइ तए तुमइ	
विअ वेअ अवधारणे		तुमए तुमे	५१७६
	८१४	टा णा	५११७
ऊचो व्रजिनृत्योः	७१५१	" "	५१४०
छ		टामोर्णः	५१४
छायायां हः	२११७	टो डः	२११८
ज		ठ	
जस एत्	५१४८	ठो ढः	२२२
जस ओ वो वाऽत्वं च		ठांझागाश्च भविष्यद्-	
	५११६	वर्तमानविध्याद्येकव-	
जसो वा	५१२०	चने	७१२९
जल्पेलो मः	७२७	ढ	
जइशस्यांसु दीर्घः	५१११	इस्य च	२१२१
जइशसोलोपः	५१२	ण	
जइशसडसां णो	५१३७	णिच एदादेरात्	६१२६
जृभेर्जभा	७१११	णो अम्ह अम्हाण	
ज्ञो जाणमुणौ	७११९	अम्हे आमि	५१९८
" "	७१६५	णो च शसि	५१९०
ज्यायामीत्	३१६५	त	
ट		तक्षे रंपवच्छौ	७१६८
टाडस्डीनामिदेदादतः		तत्तिपोरिदेतौ	६११
	५१२२	तदेतदोः स साधन-	
		पुंसके	५१६८

तदो ङसा से वा	
स्त्रियामपि	५।५७
तलत्वयोर्दात्तणौ	४।२२
तः स्तम्बे	३।१३
तालवृन्ते णटः	३।४४
तिणि जइशस्-	
भ्याम्	५।१०२
तुं चामि	५।७३
तुज्झाहिन्तो तुज्झा-	
सुन्तो भ्यसि	५।८३
तुज्झे तुज्झ तुम्हे	
जसि	५।७४
तुज्झेसु तुम्भेसु	
तुम्हेसु सुपि	५।८५
तुज्झेहि तुम्हेहि तुम्भेहि	
भिसि	५।८१
तुमस्मि च डौ	५।७७
तुमाइ च	५।८०
तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यप-	
र्यन्तेषु रः	३।१८
मृन्-हर शीले	४।२४

तृपस्थिप्पः	७।१८
त्तत्थयोस्तस्य लोपः	५।७६
त्तो ङसेः	५।६६
त्यध्ययां चछजाः	३।२७
त्रसेर्वज्जः	७।७२
त्रेस्ती	५।१०१
त्वरस्तुवरः	७।४
द	
दशादिषु हः	२।४०
दाढादयो बहुलम्	४।३५
दिक्प्रावृषोः सः	४।१२
दिवसे सस्य	२।४२
डुहिलिहिवहां तुज्झ-	
लिज्झवुज्झाः	७।६३
दशोः पुलअणिअच्छ-	
अवक्खसच्चवाः	७।७५
दैत्यादिषु अइत्	१।३७
दैवे वा	१।३८
दोलादण्डदशनेषु ङः	१।३२
द्रे रो वा	३।४
द्विवचनस्य बहुव-	
चनम्	५।१०९

द्वेष्टुं वे दोणि ५१०३

द्वेर्दो ५१००

ध

धातोर्भविष्यति हिः ५११२

धृ कृत्सायाम् ५११६

ध्वेह्यधोर्ज्ञः ५१२८

न

न डिङस्पोरिदातौ ५१०७

नङोर्हलि ५११४

न त्थः ५१२३

न घूर्तादिषु ५११४

नपुंसके सोर्बिन्दुः ५१२५

नपुंसके स्वमोरिद-

मिणमिणमो ५१६४

नरहोः ५१५४

न विद्युति ५१८

न शिरोनभसी ५११५

नसन्तप्रावृट्शरदः

पुंसि ५११८

नान्तोऽदातौ ५१२३

नान्तोकचः ५१२२

नामन्त्रणे साधोत्व-

दीर्घबिन्दवः ५१२७

निपाताः ५११

निरो माङो माण-

मवौ ७१३९

नीडादिषु ३१५२

नुदो णोल्लः ७१६

नेः सुदः सज्जः ७१२३

नैदावे ५१२९

नो णः २१३८

नोत्सुकोत्सवयोः ३१४१

न्तमाणौ शतृशानचोः

५११०

न्तहमो बहुषु ५११९

न्तिहेत्थामोसुमा

बहुषु ५१४

न्मो मः ३१४२

प

पदस्य ५१७१

पदेर्व्वलः ७१४०

परुषपारिघपरिस्त्रासु

२१३३

पर्यस्तपर्याणसौकु-
 मायेषु लः ३।२१
 पाटेः फालः ७।७
 पितृभ्रातृजामातृ-
 णामरः ५।३३
 पिवतेघोदः ७।२६
 पिव मिव विव व-
 इवार्ये ४।१२
 पृष्ठाक्षिप्रश्नाः स्त्रियां
 वा ४।२०
 पो वः २।१४
 पौरादिषु अउत् १।४२
 प्रतिवेतसपताकासु
 डः २।७
 प्रथमशिथिलनिषधेषु
 ढः २।२५
 प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु
 दो लः २।११
 प्रादेर्भवः ७।३
 प्रादेर्मीलः ७।५८
 व-
 वुङ्खुप्पौ मस्जेः ७।७४

ब्रह्मादयोऽप्येवम् ५।४६
 भ-
 भाजने जस्य ४।४
 भावकर्मणोर्व्वश्च ७।६१
 भिदिच्छिदोरन्त्यस्य
 न्दः ७।४२
 भिन्दिपाले ण्डः ३।४६
 भियो भावीहौ ७।१६
 भिसो हिं ५।५
 भुजादीनां कृत्वातु-
 सुन् तव्येषु लोपः ७।५९
 भुवो होहुवौ ७।१
 भ्यसो हिन्तो सुन्तो ५।७
 म-
 मत्तो मइत्तो ममाओ
 ममाउ ममाहि
 डसौ ५।९५
 मध्याह्ने हस्ये ३।६
 मध्ये च ६।२१
 मन्मथे वः २।३५
 मं ममं च ५।८८
 ममम्मि च ५।९३

मयूरमयूखयोर्वी वा	१।७	य	
मलिने लिनोरिलौ वा	४।३३	यक इअइजौ	६।८
महाराष्ट्रे हरोः	४।३१	यमुनायां मस्य	२।३
मातुरा	५।३१	यष्ट्यां लः	२।२९
मांसादिषु	४।१६	यावदादिषु वस्य	४।५
मिना स्सं वा	६।१४	युक्तस्य	३।९
मिमोमुमानामधो		युक्तस्यापि रिः	१।३२
हश्च	६।७	युधिवुधिगृधिसिधि-	
मृजेर्लुभपुंसौ	७।७३	क्रुधां झः	५।७२
मृत्तिकापत्तनयोश्च	३।२३	युष्मदस्तं तुमं	५।७२
मृदोः लः	७।५४	र	
मे मम मह मज्झ		राज्ञः	५।३५
डसि	५।९७	रुदो वः	७।४६
मो विन्दुरचि वा-		रुधेर्धर्मभौ	७।५३
ऽलोपश्च	४।१३	रुषादीनां दीर्घः	७।५०
मोमुमैर्हिस्सा हित्था		रे अरे हरे संभाषण-	
	६।१५	रतिकलहक्षेपेषु	८।१७
अज्ञपञ्चाशत्पञ्चद-		रो रा	४।९
शसु णः	३।४३	र्तस्य टः	३।२२
म्लो वा वाअ	७।१७	र्यशर्याभिमन्युषु	
		जः	३।१७

ल

लादेशे वा ६।३४

लाहललाङ्गललाङ्गू-

लेषु वा णः २।३६

लोपोऽरण्ये १।४

व

वक्रादिषु ४।१५

वर्गे युजः पूर्वः ३।५१

वर्तमानभविष्यदन-

द्यतनयोश्च ज्ञ ज्ञा

वा ६।२०

वसतिभरतयोर्हः २।८

वाष्पेऽश्रुणि हः ३।३७

विकर्षः ३।१८

वेच्च आमन्त्रणे ८।१५

विद्युत्पीतयोर्लः ४।२७

विसिन्यां भः २।३४

विहले भो वा ३।४६

वृक्षे वेन रुर्वा १।३३

वृधेर्द्धः ७।४८

वृन्दे दो चः ४।२८

वृश्चिके ज्छः ३।४०

वृषादीनां ऋतोऽरिः ७।८

वृहस्पतौ वहोः ४।३२

वेः के च ३।३४

वेष्टेश्च ७।४४

वो ते तुज्ज्ञाणं तुम्हा-

णं आमि ५।८४

वो वा शसि ६।७५

श

शकादीनां द्वित्वम् ७।५६

शकेस्तरवअतीराः ७।७६

शदिपत्योर्दः ७।५५

शरदोऽत् ४।११

शषोः सः २।३९

शस एच्च ५।३८

शेषं संस्कृतवत् ८।१९

शेषाणामदन्तता ७।७८

शेषाददन्तवत् ५।१०६

शेषादेशयोर्द्वित्व-

मनादौ ३।५०

श्चत्सप्सां छः ३।३९

श्मश्रुश्मशानयो-

रादेः ३।७

अदो दो दहः	७।३६	समो गलः	७।८१
अवादीनां त्रिष्वनु-		सर्वज्ञतुल्येषु अः	३।२
स्वारवर्जं हिलोपश्च		सर्वत्र लवराम्	३।३
वा	७।१७	सर्वादेः	५।४७
श्रुजिल्लघूनां णोऽन्ते		सिप्यासोः सि से	६।२
ह्रस्वश्च	७।६०	सुपः सुः	५।१०
ष		सुभिस्सुप्सु दीर्घः	५।१८
षड्शावकसप्तपर्णेषु		सेवादिषु च	५।३
छः	२।३७	स्तम्भे खः	३।१४
ष्कस्कक्षां खः	३।२९	स्तस्य थः	३।१२
ष्टस्य ठः	३।१०	स्त्रियामीत्	४।३
ष्यस्य फः	३।२२	स्त्रियां शस उदोतौ	५।१९
ष्मपक्ष्मविस्मयेषु		स्थाणावहरं	३।१५
म्हः	३।३२	स्थाध्यागानं ठाअ	
स		झाअ गाअ	७।२८
संख्यायाश्च	२।१३	स्तुषायां ण्हः	२।४३
संज्ञायां वा	२।४१	स्नेहे वा	३।६३
सन्धावचामडूलोप-		स्पस्य	३।३६
विशेषा बहुलम्	४।१	स्फटिकानिकषचिकुर-	
सटाशकटकैढभेषु		सीकरेषु को हः	२।४
दः	२।१२	स्फटिके लः	२।२०
समासे वा	३।५७	स्फुटिचलोर्वा	७।५७

स्मरतेर्भरसुमरौ	७।१५	हु कखु निश्चयवितर्क-	
संसो लहसः	७।२२	सम्भावनासु	८।९
स्वार्थे को वा	३।२६	हुं दानपृच्छानिर्वा-	
स्सो ङसः	५।८	रणेषु	८।३
ह		हृक्कृजोर्हीरकीरौ	७।६४
हन्तेर्मः	७।४९	हस्नष्णक्ष्णश्नां णहः	३।३३
हरिद्रादीनां रो लः	२।२७	ह्रह्रहेषु नलमां	
हश्च सौ	५।७०	स्थितिरुर्ध्वम्	३।८

* इति *

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

- No. 1—The Kiraṇāvalī Bhāskara, a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Dravya section, by Padmanābha Miśra.
Ed. with Introduction and Index by Gopinath Kaviraj, M.A.
Rs. 1-12
- No. 2—The Advaita Chintāmaṇi, by Raṅgoji Bhaṭṭa, Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya.
Rs. 1-12
- No. 3—The Vedānta Kalpalatikā, by Madhusūdana Sarasvatī.
Edited with Introduction etc. by Rāmājñā Pāṇḍeya Vyākaraṇāchārya.
Rs. 1-12
- No. 4—The Kusumāñjali Bodhanī, a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumāñjali, by Varadarāja.
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M.A., Rs. 2-0
- No. 5—The Rasasāra, a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Guṇa Section, by Bhaṭṭa Vādindra.
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M.A. Rs. 1-4
- No. 6—(Part I)—The Bhāvanā Viveka by Maṇḍana Miśra, with a Commentary by Bhaṭṭa Umbeka.
Ed. with Introduction etc. by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A., D. Litt.
Rs. 0-12
- No. 6—(Part II)—Ditto Ditto
Rs. 0-12
- No. 7—(Part I)—Yoginīhr̥daya dīpikā, by Amṛtānanda Nātha, being a Commentary on Yoginīhr̥daya, a part of Vāmakesvara Tantra.
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M.A.
Rs. 1-4
- No. 7—(Part II) Ditto
Rs. 1-8
- No. 8—The Kāvyaḍākinī, by Gaṅgānanda Kavindra.
Ed. with Introduction etc. by Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya,
Rs. 0-10-6

- No. 9—(Part I)—The Bhakti Chandrikā, a Commentary on S'āṇḍilya's
Bhaktisūtras, by Nārāyaṇa Tirtha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A.
Rs. 0-15
- No. 10—(Part I)—The Siddhāntaratna, by Baladeva Vidyābhūṣaṇa.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A. Rs. 1-2
- No. 10—(Part II)—The Siddhāntaratna by Baladeva Vidyābhūṣaṇa.
Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A.
- No. 11—The S'rī Vidyā Ratna Sūtras, by Gaudapāda, with a Com-
mentary by Saṅkarāraṇya.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste
Sāhityāchārya. Rs. 0-9
- No. 12—The Rasapradīpa, by Prabhākara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste
Sāhityāchārya. Rs. 1-2
- No. 13—The Siddhasiddhānta Saṅgraha, by Balabhadra.
Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 0-14
- No. 14—The Trivenikā, by Āśādhara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction by Baṭukanātha S'armā Sāhityo-
pādhyāya, M. A. and Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityo-
pādhyāya. Rs. 0-14
- No. 15—(Part I)—The Tripurārahasya. (Jñāna Khaṇḍa)
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A.
Rs. 0-14
- No. 15—(Part II)—The Tripurārahasya (Jñānakhaṇḍa) Ed. by
Gopinath Kaviraj, M. A.
- No. 16—The Kāvya Vilāsa, by Chiraṅjīva Bhaṭṭāchārya.
Ed. with Introduction etc. by Baṭukanātha S'armā
Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha S'āstri Hoshing
Sāhityopādhyāya. Rs. 1-2
- No. 17—The Nyāya Kalikā, by Bhaṭṭa Jayanta.
Ed. with Introduction by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A.,
D. Litt. Rs. 0-14

No. 18-(Part I)-The Gorakṣa siddhānta Saṅgraha.

Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj.

M. A.

Rs. 6-14

No. 19-(Part. I)-The Prākṛita Prakāśa by Vamaruci with the
Prākṛita Saṁjivani by Vasantarāja and the Subodhini by
Sodānanda.

Ed. with Prefatory note etc. by Bālak Nath Sarmā, M. A.
and Baladeva Upādhyāya, M. A.

No. 19-(Part. II) Ditto Ditto

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES:

Edited by
GOPINATH KAVIRAJ, M.A.

Vol. I—

- (a) Studies in Hindu Law (1): *Āśvavolūtīh*, by Gaṅgānātha
nath Kaviraj.
(b) *The Viewpoint of the Vedic*, by Gopinath Kaviraj.

(c) *Nirmāṇa Kāya*, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. II—
(a) *Parāśurāma*, by Gopinath Kaviraj.

(b) *Index to Śābara's Bhāṣya*, by the late Col. G. A. Jacob.

(c) Studies in Hindu Law (2):—its sources, by Gaṅgānātha Jha.

(d) A New Bhakti Sūtra, by Gopinath Kaviraj.

(e) The System of Chakras according to Gorakṣa nātha, by Gopinath Kaviraj.

(f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.

(g) Hindu Poetics, by Bātuka nātha S'armā.

(h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmākara Dvivedi.

(i) Some aspects of Vira Śaiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.

(j) *Nyāya Kūsumāñjali* (English Translation), by Gopinath Kaviraj.

(k) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa Śāstri Khiste.

(l) *Sondala Upādhyāya*, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. III—
(a) *Index to Śābara's Bhāṣya*, by the late Col. G. A. Jacob.

(b) Studies in Hindu Law (3) *Judicial Procedure*, by Gaṅgānātha Jha.

(c) Theism Ancient India, by Gopinath Kaviraj.

(d) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.

(e) *Naiṣadha* and *Śrī Haṇṣa* by Nilakamala Bhaṭṭāchārya.

(f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pātankar. Rs. 5

Vol. IV—

- (a) Studies in Hindu Law (4): Judicial Procedure: by Gaṅgā nātha Jhā.
- (b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (c) Analysis of the Contents of the R̥gveda Prātiśākhya, by Maṅgala Deva Śāstri.
- (d) Nārāyaṇa's Gaṇita kaumudī, by Padmākara Dvivedi.
- (e) Food and Drink in the Rāmāyanic Age, by Manmatha nātha Roy
- (f) Satkāryavāda: Causality in Sāṅkhya, by Gopinath Kaviraj,
- (g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.
- (h) History of the origin and expansion of the Aryans by A. C. Ganguly.
- (i) Punishments in Ancient Indian Schools by G. L. Sinha. Rs. 5

Vol. V—

- (a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India, by A. C. Ganguly.
- (b) A Satrap Coin, by Shyamalal Mehr.
- (c) An Estimate of the Civilisation of the Vānaras as depicted in the Rāmāyaṇa, by Manmatha nātha Roy.
- (d) A Comparison of the Contents of R̥gveda, Vājasaneyi, Taittirīya & Atharvaveda Prātiśākhyas, by Maṅgala Deva Śāstri.
- (e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G. L. Sinha.
- (f) History and Bibliography of Nyāya Vais'eṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.

Vol. VI—(In progress)

- (a) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nāthas, by Gopinath Kaviraj.

To be had of

The Superintendent, Government Press,
ALLAHABAD, U. P. (INDIA).